

U.Yu.FAYZIYEVA

**ONA TILI FANINI
O'QITISH METODIKASI
DARSLIGI**

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

U.Y. FAYZIYEVA

**ONA TILI FANINI O'QITISHNING
MAXSUS METODIKASI**

DARSLIGI

«Ilm nurli kitob»
Toshkent – 2024

UO'K 376;37.0
KBK 74.3
F-72

Muallif:

Fayziyeva Ubayda Yunusovna CHDPU

Taqrizchilar:

G.Saparova – pedagogika fanlari doktori, professor CHDPU;

D. B. Yakubjanova – pedagogika fanlari doktori, professor

Mazkur darslik 60112700 - «Surdopedagogika» ta'lim yo'nalishi bo'yicha Oliy ta'lim o'quv muassasasida tahsil oluvchi talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, "Ona tili o'qitish maxsus metodikasi" fanining namunaviy dasturi asosida yaratilgan. Darslikda eshitishda muammolari bo'lgan kar, zaif eshituvchi bolalarga ona tili o'qitish fanining umumiy asoslari; kar, zaif eshituvchi bolalarga ona tilini o'qitishning rivojlanish tarixi, bosqichlarining tavsifi; eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga o'zbek tili fonemalari, ularni talaffuz qilish, nutqda qo'llah, o'zbek tilining grammatik qonuniyatlarini nazariy va amaliy egallash mavzulari yoritilgan.

Darslik 15 bobdan iborat. Darslikning barcha boblarida ko'tarilgan masalalar eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini shakllantirish, uning grammatik qonunlari o'rgatish usullari, nutqiy rivojlanishidagi o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda korreksion yo'nalishda tashkil etilish va olib borish metodikasi yoritilgan.

Darslikda talabalarga kar, zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirishda qo'llaniladigan korreksion rivojlantiruvchi maxsus fanlar orqali o'qitilishi keltirilgan: daktil nutq – so'z boyligini shakllantiruvchi dastlabki vosita; o'g'zaki nutq – tovushlar, bo'g'in va so'zlarni ovoqli nutqda ifodalash; predmetli amaliy ta'lim-harakat va muloqot jarayonida og'zaki nutqiy muloqotni egallash; ona tili umumta'lim maktab dasturi asosidagi dastur va darsliklarning mazmuni, ular asosida o'qitish metodikasi va usullari haqida ma'lumotlar kiritilgan.

Darslik maxsus pedagogika sohasining surdopedagogika yo'nalishida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarida qo'shimcha manb'a sifatida foydalanilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan 60112700 - «Surdopedagogika» yo'nalishi bo'yicha o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etiladi

UO'K 376;37.0
KBK 74.3

Ushbu darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024 yil 4 martdagi 55-sonli buyrug'iga asosan chop etishga tavsiya qilingan. № 55347.

ISBN 978-9910-9392-3-5

MUNDARIJA

I. Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni tilga o'qitishning nazariy asoslari.....	4
II. Eshitishda muammolari bo'lgan bolalar maxsus maktab-internatlarida o'zbek tili (ona tili) o'quv fani sifatida o'qitilishining maqsad va vazifalari.....	11
III. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining asosiy va maxsus yo'nalishlari.....	19
IV. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining asosiy va maxsus yo'nalishlari.....	25
V. Eshitishda muammosi bo'lgan bolalar maktablarida ona tili fanini o'qitishdagi o'ziga xosligi.....	33
VI. Og'zaki (ovoqli) nutq darsi, Og'zaki nutqni o'stirishning mazmuni va ahamiyati.....	69
VII. Boshlang'ich sinflarda ona tili fanini o'qitishdagi korreksion yo'naltirilganligi, ona tili turkumiga kiruvchi maxsus fanlar ona tili – daktil nutq, nutq o'stirish, og'zaki nutq o'qish, darslarining mazmuni, o'qitish metodikasi.....	95
X. Ona tili fanini o'qitish bosqichlari.....	110
XI. Kar bolalar ta'limida qo'llaniladigan nutq vositalari.....	123
XII. 2 – sinf o'quvchilariga ona tili fanidan qo'yiladigan talablar ..	131
XIII. Boshlang'ich sinflarda ona tili fani dasturining asosiy mazmuni va uning korreksion yo'naltirilganligi.....	138
XIV. Ona tili fanini o'qitishda eshitish qobiliyatini rivojlantirish va talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishning roli va ahamiyati	147
XV. Ona tili ta'limining nazariy va amaliy uyg'unligi dasturi va darsligining asosiy mazmuni.....	161
Qo'shimcha material.....	175
Foydalanilgan va foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar.....	184

I. ESHITISHDA NUQSONI BO'LGAN O'QUVCHILARNI TILGA O'QITISHNING NAZARIY ASOSLARI.

1. Tilning tarixiy va ijtimoiy harakterga egaligi
2. Eshitishda muammolari bo'lgan bolalar maxsus maktab-internatlarida o'zbek tili (ona tili) o'quv fani sifatida o'qitilishi

1. Tilning tarixiy va ijtimoiy harakterga egaligi

Insoniyatning taraqqiyot jarayonida egallagan eng buyuk ne'mati bu tildir. Til ijtimoiy xarakterga ega hodisa bo'lib, kishilar jamoasida, ijtimoiy mehnat jarayonida o'zaro aloqa bog'lash, fikr almashishga xizmat qilib kelgan.

Insonlar fikrini til orqali ro'yobga chiqaradi, boshqalarga yetkazadi. Fan yutuqlari, urf-odat va an'analar til vositasida o'rganiladi, asraladi, avloddan avlodga ijtimoiy meros qilib qoldiriladi. Hayotning barcha sohalarida to'plangan ijtimoiy tajriba ona tilimiz orqali o'zlashtiriladi va o'rganiladi. Al-Farg'oni, al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy kabi allomalar tilning inson kamolotidagi ta'siriga alohida e'tibor qaratishgan.

S.Obloqulov ijtimoiy hodisa bo'lgan tafakkurning umuman kishilar hayotida, xususan, dunyoni bilishda, idrok etishda muhim roli borligini va uning til bilan chambarchas bog'liqligini, ya'ni tilsiz tafakkur va tafakkursiz tilning bo'lmasligini ta'kidlaydi. Tilshunos olim N. Maxmudov aslida til, eng avvalo, dunyoni ko'rish, eshitish, bilish, idrok etish vositasi ekanligini, ayni paytda tilning ruhiy, estetik hodisa ekanligini e'tirof etadi. S. L. Rubinshteyn nutqni muloqot, bayon etish va ta'sir etish faoliyati sifatida ko'rib chiqib, "Nutq, deb yozadi u, - ayrim insonlar uchun ongning mavjudligi shakli, u muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladi, nutq - bu muloqot-bayon etish, ta'sir etish faoliyati, til orqali habar berish mumkin, nutq - bu harakatdagi tildir".

Demak, tilga o'qitish eng avvalo, o'quvchining tafakkurini rivojlantirish, fikrlash qobiliyatini o'stirishni ko'zda tutadi. Zero, milliy fikrlashni shakllantirish, umuman, milliylikni saqlab qolish ham til bilan bog'liq hodisadir. Milliy sezgi va milliy ruhiyatning

shakllanishida ona tilning hal qiluvchi ahamiyati haqida professor Sunoda: «Bolalikdan egallangan ona tili har bir etnik guruhning o'ziga xos, betakror madaniyati va ruhiy olamining shakllanishi bilan chambarchas bog'liqdir», - degan edi. Demak, bolalikdan jismu joniga mehru-muhabbat, milliy tuyg'ular, oliyjanob fazilatlar, ezgu orzularni ona tili vositasida jo qilmagan insonning ma'naviy kamolot pillapoyalariga dadil qadam qo'ya olishi mushkuldir.

Bolalikdan eshitmaslik natijasida kar yoki zaif eshituvchi bo'lgan bolalarda og'zaki nutqni hosil qilish mexanizmi shakllanmaydi. Chunki, biz gapirganimizda, bir tomondan, eshitiladigan (tovushni) va ko'rinadigan (yozuvni) nutq signallarini idrok qilamiz, ikkinchi tomondan-muskul tovush apparati yordamida til tovushlarini talaffuz qilamiz.

Nutq faoliyati bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'i nerv hujayralarining murakkab, bir-biriga muvofiqlashgan faoliyati mahsulidir. Bosh miya po'stlog'ida nutqning uchta markazi: eshitish, ko'rish va harakatlantiruvchi markazi bo'ladi.

«Eshitish markazi miyaning chap chakka bo'lagida joylashgan bo'lib, idrok qilinadigan so'zni tushunishni ta'minlaydi. Bu markaz buzilganida kishida o'zi va begonalarning nutqini eshitmaydi natijada idrok qilish va tushunish jarayonlari buziladi, bog'langan, mantiqiy ongli nutqqa bo'lgan qobiliyat yo'qoladi», nutqni mustaqil ravishda egallay olmaydi.

Eshitish markazi bolaning ona homilasida o'sishi jarayonida birinchi bo'lib shakllanadi va nutqiy faoliyatni hosil qiluvchi boshqa markazlardan doimo ustun turadi. Shuning uchun bosh miyaning bu markazi shikastlanganda og'zaki va yozma nutq (o'qish va yozish) ham buziladi, agar bu hodisa homila davri yoki ilk yoshida sodir bo'lsa karlik, zaif eshituvchilikka olib keladi.

Eshitish imkoniyati nutqni mustaqil egallay olmaslik darajda pasaygan yoki yo'qolgan bolalar, maxsus yondoshuv orqali korreksion ta'lim orqali nutqni egallagandan so'ng ta'limga jalb etilmasa bir umr soqovlikka mahkum bo'lib, o'z ona tilini bilmasligi uni to'liq egallay olmasligi mumkin. Aslida kar, zaif eshituvchi bolalar, faqat maxsus ta'lim olish orqali so'zlashuv nutqini egallashlari, o'z ona tilini maxsus o'rganishlari, savodi chiqib barcha qatori jamiyatda o'z o'rnini topib ketishi mumkin. Lekin fan, texnika, texnologiyalar

rivojlanishi tufayli eshitishdagi muammolar, ularning holatlariga mos ravishda eshitishni kompensatsiyalovchi zamonaviy texnologiyalar yaratilishi bunday muammoli bolarga ilk yoshida eshitish va nutqni egallash imkonini beradi. Natijada eshitishda muammolari bo'lgan bolalar sog'lom bolalar qatori rivojlanishiga erishilishi mumkin. Lekin bu holatda ham maxsus, surdopedagog mutaxassis yordami, nazorati talab qilinadi.

Mazkur darslikda eshitishda muammolari bo'lgan bolalarga ona tilini o'rgatish, ona tilini fan sifatida o'qitish metodikasi uzoq yillar davomida sinalgan tajriba asosida batafsil yoritildi.

Inson bir narsa aytishi yoki suhbatdoshining og'zaki aytgan biror fikrini eshitib qabul qilishi uchun uning nutq xotirasida, ongida, albatta ma'lum fonemalar to'plami mavjud bo'lmog'i va undan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lmog'i zarurdir. Eshitadigan bolaning savod o'rganishga tayyorligi zahirida aynan fonemalarni analiz-sintez qila olish imkoniyati yotadi.

Inson nutqni ko'p marta, takror- takror eshitib so'ng taqlid qilib o'ganadi va egallaydi. Bola eshitib biror so'zni aytishdan oldin uning fonemalar tarkibini tasavvur qilishi darkor (qaysi tovushlar qay tartibda aytilishi), ya'ni ichida so'zning fonemali modelini andaza qilib, tuzib, so'ng artikulyatsiya apparati organlarini ishga soladi va oldindan tuzilgan model bo'yicha so'zni talaffuz qiladi. Bunda so'zni ichki modelini tuzishda (tasavvur qilishda) ham, so'zni talaffuz qilishda, aytishda ham eshitish qobiliyati nazorat qiladi, yo'llaydi hamda idora qiladi. Bunday rolni amalga oshiruvchi nutqni idrok etish fonematik eshituv deb yuritiladi.

Eshitishi me'yorda bo'lgan bolalar nutqi tovush tuzilishi jihatdan shakllanganligi, yetarli darajada lug'at boyligiga egaligi, tilning grammatik qurilishi va qonuniyatlarini egallanganligi tufayli ular tilning yozma belgilarini egallashi osonlik bilan kechadi.

Me'yorda eshitadigan bolada mavjud fonematik eshituvi fonematik analiz va sintez qilish imkoniyati, fonemalardan so'z hosil qilish hamda ma'no anglashda foydalana olish imkoniyati, savodni o'rganish, yozuvni egallash tovushlar va ularning yozma ifodasini solishtira olish, ularni bir-biridan farqlash imkonini beradi.

Eshitishda og'ir muammosi bo'lgan bolalar esa boshlang'ich ta'lim pog'onasida tilning yozma kodini (belgisi) egallashga o'zgacha

imkoniyat va tayyorgarlik bilan keladi. Bu bolaning tilning ikkala kodining o'xshash va farqli tomonlarini egallash yo'llari va nutqning tovushli tarkibini o'rganib chiqamiz. Bizga ma'lumki, o'zbek tilining og'zaki va yozma kodini egallash uchun fonematik eshituv, to'g'ri va ravon talaffuz qila olish imkoniyati, hamda fonemalarni analiz va sintez qila olish imkoniyati zarur. Shuning uchun biz eshitishda nuqsoni bo'lgan bola nutq faoliyatining komponentlarini egallash jarayonida duch keladigan qiyinchiliklarni ko'rib chiqamiz. Kar va zaif eshituvchi bolalar maktabining ikkinchi bo'limidagi bolalar ta'limi jarayonida bolalar nutqining rivojlanishini o'rganish, shuni ko'rsatadiki, ularda nutqning ovoqli talaffuz qilish xususiyati nihoyatda o'ziga xos бўлиб, chetdan eshitgan kishilar uchun tushunarsiz va bir muncha g'ayri tabiiy tuyuladi.

V.I.Beltukov va L.V.Neymanlarning ta'biriga ko'ra bu bolalarning talaffuzi, fonematik eshituvi va tovushlarni artikulyatsiya qilishi nutqning rivojlanishi nihoyatda og'ir kechishi va shuning oqibatida ko'p fonemalarning nutqida mutloq yo'qligi, chalkashtirib talaffuz qilinishi, so'zlarning tovush va bo'g'in tuzilishining shakllanmasligiga sabab bo'ladi.

Nutqning boshqa komponentlaridan urg'u, intonatsiyalar (oxang) esa ular nutqida juda kam ahamiyat kasb etadi va nihoyatda kam qo'llaniladi.

R.M.Boskis o'zining "Kar va zaif eshituvchi bolalar" nomli asarida kar, zaif eshituvchi bolalar nutqini yetarli darajada shakllanmaganligini sharhlab, ularning nutqidagi tovushli tomonida ko'zga tashlanadigan qator tipik va o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi:

- unli va undosh tovushlarni buzib, noaniq talaffuz qilinishi ko'proq kuzatiladi;
- unli fonemalarni noto'g'ri qo'llash, bir fonemani boshqasi bilan almashtirish, ko'p hollarda umuman talaffuz qilmaslik holati;
- artikulyatsion akustik jihatdan bir xil bo'lgan tovushlar birikmalarini chalkashtirib talaffuz qilish holatlari. So'zlardagi jaranglilar bilan jarangsizlar, sirg'aluvchilar, portlovchilar, affrikatlarni o'z tarkibidagi tovushlar bilan chalkashtirish.

Barcha hollarda asosan so'zlar tarkibidagi tovush va tovush birikmalari buzib talaffuz qilinadi.

- so'zlarda, bo'g'inlar, tovushlar, tovush birikmalarining tushurib qoldirilishi, yoki so'zga bir yoki bir necha ortiqcha tovushlar qo'shib aytiladi.

Ko'pincha nuqsonlar bolalar nutqining tovush, bo'g'in tarkibini tanib bo'lmay darajada tushunarsiz bo'lishiga olib keladi. Faqat zaif eshituvchilarning nutqlaridagi so'zlarda, ayrim hollarda, so'zning noto'g'ri va buzib talaffuz qilingan tovushlar yig'indisi saqlanadi.

Yuqorida keltirilgan tavsifdan ko'rinib turibdiki, savod o'rganishni boshlayotgan kar va vazaif eshituvchi bolalar og'zaki nutqining umumiy holati normadagidan keskin farq qilib eshitish darajasi ortiqcha buzilishi natijasida talaffuzi va nutqi turg'un nuqsonlardan iborat bo'ladi.

Ma'lumki, har bir tilning, shu jumladan o'zbek tilining tovush tuzilishidagi barcha komponentlar o'ziga xos qonuniyatlar asosida o'zaro bog'lanadi. Shuning uchun aynan qabul qilingan birikmalar o'zlashtirilishi talab qilinadi, o'zgacha bo'lishi mumkin emas. Bu borada eshitishi me'yorda bo'lgan bolalar bilan tadqiqot olib borgan A.N.Gvozdevning aytishicha "fonemaning shakllanishi, bola ilgari chalkashtirib talaffuz qilgan tovushni tanib, uni tildagi an'anaviy holiga keltirib, to'g'ri va turg'un talaffuziga erishib so'zlarda farqlay olishni egallagandan so'ng vujudga keladi. Fonemalar sistemasi tovushlarni bir-biridan farqlashning tarmoqlanishi orqali portlovchi va frikativ, burun va yon tovushlari, yumshoq va qattiq tovushlarni bir-biri bilan solishtira olish imkoniyatidan kelib chiqadi va hakazo."

Yuqorida ko'rganimizdek, kar, zaif eshituvchi bolalar talaffuzining holati shu holatni yaqqol tasvirlab eshitishi nuqsonli bolada va ular nutqida yomon eshitiladigan yoki eshitmaydigan tovushlar buzib talaffuz qilinadi. R.M.Boskis shu holatni alohida ta'kidlab, kar va zaif eshituvchi bolalar nutqida kuzatiluvchi hodisalarning mazmunini tilning tovushli qurilishini o'zlashtirish elementlari orasida sistemali bog'lanishlar bilan tushuntirib: "shuni yodda tutish kerakki, kar yoki eshitishi zaif bola ba'zi bir tovushlarni eshitish analizatori yordamida idrok etish imkoniyatiga ega bo'lmaganligi tufayli, bu tovushni boshqalardan ajrata olmaydi. U qo'zg'atuvchilar borligiga qaramay bolaning nuqsonli eshitishisababli qolgan tovushlar ham bola tomonidan qabul qilinmay qolishi mumkin."

R.M.Boskisning zaif eshituvchi bolalarning tovushlarni noto'g'ri

talaffuz qilishi juda ko'p hollarda u yoki bu undosh tovush talaffuzini motor jihatdan egallay olmasligidan yuz bermaydi. Zaif eshituvchilarning so'zining tovush tarkibini buzishlariga birdan-bir sabab, ularni to'la va me'yorda eshitmasliklaridadir. Zaif eshituvchi bolalarda uchraydigan ba'zi tovushlar talaffuzidagi xatolarni o'z vaqtida tuzatishga yordam beruvchi eshituv nazoratining yetarli emasligi bilan tushuntirish mumkin.

Bularning barchasi akustik va nutq harakat analizatorining o'zaro ta'sir qildirish ishining zarurligini ta'kidlaydi. Lekin muayan sharoitda bu o'zaro ta'sirga to'liq nuqsonli eshitish holatida va ma'lum bir darajada nutqning saqlanganlik darajasi orqali qisman erishish mumkindek bo'lib ko'rinadi. Nutqiy muhit doirasi o'zining akustik regulyatsiyasini yetarli emasligiga qaramay, talaffuz va nutq ustidagi maxsus bir butun ish hisobiga tuzatish kiritishi, mustahkamlanishi va rivojlanishi mumkin, og'zaki nutqni ham egallashi mumkin. Demak, kar va zaif eshituvchi va boshqa anomal bolalarni ham nutqqa o'rgatish mumkinligi ularda ham nutqiy mexanizmlarni shakllantirish uchun anatomik va fiziologik korreksion imkoniyat borligini ko'rsatadi. Shunday bo'lishiga qaramay, kar, zaif eshituvchilarni o'qitishda til egallashning genetik imkoniyatlarini ishga solish, tilning turli kodlarini o'zlashtirishning vaqtinchalik ketma-ketligi xaqida ma'lum tuzatishlar kirituvchi, alohida yordamchi sharoitlarni talab qiladi. Nutqni ancha oson qabul qildiruvchi (grafik va daktil belgilar ko'rinishidagi) yozuvga tayanish, o'quvchini akustik-artikulyatsion imkoniyatlaridan foydalanish bilan birga nutqiy rivojlanmaganlikni qoplash, bartaraf eta olish bo'lib hisoblanadi. Nutqni alohida vosita, fikrlash quroli sifatida shakllantirish uchun sharoitlar yaratadi.

Kar' zaif eshituvchi bolalarning maxsus ta'limida multisensor yondoshuv asosida quriluvchi talaffuzga o'rgatish o'qish, daktil qilish va yozuvdan (nutqni eshitib turib qabul qilish, artikulyatsiya qilish va taktil vibratsiyaga tayanishi bilan mutanosiblikda) foydalanishni ko'zda tutadi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, bola nutqining normal rivojlanishi uchun bosh miya po'stlog'i ma'lum darajada yetilishi, his-tuyg'u, eshitish, ko'rish, xid bilish, teri sezgi organlari yetarlicha rivojlangan bo'lishi kerak. Kar, zaif eshituvchi bolalarda nutqning rivojlanishi

uchun eng zarur omil, eshitishning meyorida bo'lmashligi, nutqning mustaqil rivojlanishini chegaralaydi. Bu bolalar atrofdagilarning nutqini noto'g'ri, buzib idrok qiladi va shuning natijasida atrof-muhit haqida to'g'ri tasavvurga ega bo'lmaydi. Ular o'z navbatida so'zning shaklini to'g'ri idrok eta olmaganliklari tufayli nutqda uni to'g'ri ifodalab bera olmaydilar. Demak, tovush, bo'g'in, so'z va so'z birikmalari va hokazolarni mustaqil to'g'ri ifodalay olmaydilar.

Hozirgi kunda eshitishida muammolari bo'lgan kar va og'ir darajadagi zaif eshituvchi bilalarning aksariyatiga 5 yoshgacha bo'lgan davrda jarrohlik yo'li bilan koxlear implant qo'yilmoqda. Bu esa kar, zaif eshituvchi bolalarda eshitish idrokining tiklanishi va shakllanishini ta'minlaydi. Lekin tiklanish o'z-o'zidan bo'lmaydi. Y'ani bu bolalar bilan ham multisensor korreksiyalovchi mashg'ulot olib borish va doimiy nutqiy muhitda bo'lishini ta'minlash talab qilinadi.

Savol va topshiriqlar

1. Tilning ma'nosi va ijtimoiy rivojlanishining ta'rifi.
2. Til haqida allomalarning fikri, tilni rivojlanishida tutgan o'rni.
3. Nutq faoliyatini boshqaruvchi markaz va uning faoliyatiga ta'rif bering.
4. Bolaning nutqni tushunmasligi va nutqni egallay olmasligining sabablari va bunga eshitish qobiliyatining tutga o'rniga ta'rif bering.
5. Sog'lom bola nutqni qay tarzda egallaydi?
6. Eshitishida muammolari bo'lgan bolalar nutqni egallashi qanday kechadi?
7. Rus olimlarining kar, zaif eshituvchi bolalarning tilni egallash xususiyatlarini qanday ta'riflaganlar va tavsif berganlar (Boskis R.M., Bel'tyukov V.I., Neyman L.V., Gvozdev A.N.)?
8. Eshitishida muammolari bo'lgan kar va og'ir darajadagi zaif eshituvchi bolalar nutqni egallashlari uchun qanday imkoniyatlar mavjud va ularning asosiy mohiyati nimada?

II. ESHITISHIDA MUAMMOLARI BO'LGAN BOLALAR MAXSUS MAKTAB-INTERNATLARIDA O'ZBEK TILI (ONA TILI) O'QUV FANI SIFATIDA O'QITILISHINING MAQSAD VA VAZIFALARI

1. O'rta Osiyoda va xususan O'zbekistonda o'zbek tili (ona tili) ni o'quv fani sifatida shakllanishi va maktab ta'limiga kiritilishida A/Avloniyning tutgan o'rni nimadan iborat?

O'rta Osiyoda va xususan O'zbekistonda o'zbek tili (ona tili) ni o'quv fani sifatida asosan XX asrning boshlaridan yangi maktablarda o'qitila boshlandi. Buni o'zbek madaniyatining ulkan vakillaridan biri, pedagog, jamoat arbobi va yozuvchi Abdulla Avloniy o'zining ona tilini o'qitish borasidagi ishlarida ta'kidlab o'tgan. Abdulla Avloniy o'zi ochgan maktabda tarix, adabiyot, til va hisobni o'rgatish bilan birga, ushbu maktablarda foydalanish uchun "Birinci muallim" – "Alifbe", "Ikkinchi muallim" – "O'qish" kitoblarini yaratgan. Bu kitoblar xalqning savodini chiqarishda juda katta rol o'ynagan. Ushbu kitoblarda Abdulla Avloniy o'tmish, tilshunosligimizning eng yaxshi an'analari, usul va metodlarini qo'llab, ilm – ma'rifatning ahamiyatini yangicha talqin etdi.

"Birinci muallim"da Avloniy dastavval 32 harfning yolg'iz yoziladigan shakllarini bir sahifada alifbo tartibida bergan. Shu sahifada alifning so'zning boshida, o'rtasida va oxirida yozilishini ko'rsatib o'tgan, so'ng alifni barcha "bosh harflar"ga qo'shib bo'g'inlar hosil qilgan.

"Ikkinchi muallim"da bolalarning axloq, odobiga doir she'rlar, hikoyalar, masallar va ertaklar jamlangan. Ushbu kitobda "Maktab", "Maktab bolasi" kabi she'rlar berilgan bo'lib, ular bolalarga maktab, ilm va savodxonlikning mazmunini juda chiroyli yoritadi.

Mana shu davrdan boshlab, tilshunoslar o'zbek tilining turli soxalariga oid ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish bilan shug'ullana boshlaganlar. Eng avval milliy o'zbek maktablarini ona tili bo'yicha darsliklar bilan ta'minlash vazafasini bajarish zarur edi.

O'zbek tilshunosligining fan sifatida shakllanishida Muhammadamin Muhammadkarimov (1894-1941), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931), Yevgeniy Dmitriyevich Polivanov (1891-1938), Qayyum Ramazanov (1897-1942), Aleksandr Konstantinovich

Borovkov (1904-1962), Faxri Kamalov (1907-1966), Xosiyat Komilova (1912-1961), Ayyub G'ulomov (1914-1968) va boshqa olimlarning xizmatlari katta bo'ldi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ona tilini o'qitish metodikasi bo'yicha esa Oqilxon Sharafiddinov, Q. Abdullayeva, K. Qosimova, X. G'ulomova, M. Mirzayev, T. Ashrapova, M. Odilova, M. Pirnazarova, M. G'ulomov, M. Asqarova kabi metodistlar o'z izlanishlarini olib borganlar.

Ta'lim sohasidagi islohotlarni hayotga tatbiq qilinishi, maxsus maktablarda ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirishni, uning sifati va samaradorligini oshirishni, hayot bilan aloqasini mustahkamlashni taqozo etmoqda. Har tomonlama kamol topgan fuqarolarni tarbiyalash mexanizmini yaratish maqsadida yaratilgan Kadrlar tayorlash Milliy Dasturida yangi talablarga javob beradigan pedagog kadrlar tayorlash, maxsus ta'lim sohasi uchun ta'lim standartlari, yangi, takomillashtirilgan o'quv dasturlari ustida ishlash, ta'lim tizimini tuzilishi va mazmun jihatdan isloh qilish vazifalari ayni paytda maxsus ta'lim xodimlarining oldida turgan asosiy vazifalari etib belgilangan.

Shu nuqtayi nazardan eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga ona tilini o'qitish, ularning nutqini grammatik jihatlarini shakllantirish mazmuni va uslublari qayta ko'rib chiqildi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar maktabida ona tilini muloqot vositasi va tafakkur quroli sifatida o'qitish nazarda tutiladi. Ona tilini maxsus fan sifatida o'rganish nutqning rivojlanmaganligi va u bilan bog'liq bo'lgan bilish faoliyatidagi, bilimlarni rivojlantirishdagi kamchiliklarni bartaraf etish bilan chambarchas bog'liq holda amalga oshiriladi, til o'rganish orqali fan asoslarini yaxshi o'zlashtirish, mehnat faoliyatini egallash uchun muhim shart sharoit yaratiladi. Tilni muloqot vositasi sifatida o'rganilishi va o'zlashtirilishi psixik jarayonlarni to'laqonli rivojlanishiga va bilimlarga ega bo'lishga xizmat qiladi.

Tilga maxsus o'qitish jarayonini shakllanishi nutqning meyordagi rivojlanishiga xos umumiy qonuniyatlariga tayanadi. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi: tilga oid material va nutq ko'nikmalarini bosqichma-bosqich o'zlashtirish, har xil faoliyat turlari bilan bog'liq holda nutqni rivojlantirish, nutqning funksional-stilistik turlarini

bosqichma-bosqich o'zlashtirish, ko'rgazmali-sharoitli muloqotdan mavxum-kontekstli asta-sekin muloqot shakllariga o'tish, nutqni tushunib gapirishga o'rganish. Ushbu qonuniyatlar tilga o'qitish jarayonida maxsus tashkil etilgan sharoitda to'la namoyen bo'lishi uchun mashg'ulotlar tizimida tegishli sharoitlar yaratish va turli xil didaktik vositalar ishlatish nazarda tutilgan. Til materialini tanlash va tizimlash, bolalarni nutqiy muloqotga undovchi o'quv, o'yin, mehnat faoliyati davomida ko'rgazmali vaziyatlar hosil qilish, o'quv jarayoniga izchillik bilan nutqning turli shakllari va turlarini kiritish tilga o'qitishning kompensatorlik asosini ta'minlaydi.

Ona tilini o'rgatish og'zaki nutqni shakllantirish, nutqiy tafakkurni rivojlantirish va qator vazifalarni amalga oshirilishini nazarda tutadi.

O'zbekistonda eshitishda muammolari bo'lgan bolalar maxsus ta'limi, xususan ona tili o'qitish metodikasi fan sifatida rivojlanishi XIX asrning oxiri 1990-yillarda boshlandi va mustaqillikning dastlabki yillarida taraqqiy etdi. U. Fayziyeva tomonidan eshitishda muammosi bo'lgan bolalarga ona tili o'qitish maxsus metodikasini yaratish bo'yicha keng ko'lamda ish olib borildi: Eshitishda muammosi bo'lgan ("Kar, zaif eshituvchi bolalarga ona tili o'qitish metodikasi"; Kar, zaif eshituvchi bolalarning talaffuzga o'rgatish maxsus metodikasi") bolalarga ona tili fanlari turkumidagi fanlarning o'qitish bo'yicha o'quv dasturi va ma'ruza matnlari yaratildi. 1983-yili eshitishda muammolari bo'lgan bolalar uchun o'zbek tilida darsliklar yaratish uchun tilshunoslik, o'zbek tilining fonetikasi bo'yicha mutaxassis olimlar, amaliyotchi o'qituvchilardan iborat mualliflar guruhi shakllantirildi va 1988-yilda ilk darsliklar yaratilib Maorif ministrligi qoshidagi O'quv metodik kengashining defektologiya yo'nalishidagi sho'basi kengashi tomonidan nashrga tavsiya etildi.

Bu davrda ona tili o'qitish metodikasini yaratish bo'yicha dastur, ma'ruza matnlari va ilmiy tadqiqot ishlariga asos solindi.

Kar bolalarga ona tilini o'qitish bo'yicha dastlabki izlanishlar boshlandi. Bu borada birinchi tadqiqotlarni olib borgan U. Yu. Fayziyevaning ilmiy izlanishlari "Zaif eshituvchi bolalarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish" masalalariga bag'ishlangan bo'lib, eshitmaydigan bolalarga ona tilini o'rgatish muammolarini hal qilishga qaratilgan ilk tadqiqot bo'ldi (1994 y.). Bu tadqiqotda ilk bor

o'zbek tilida eshitishida muammolari bo'lgan bolalarning eshitish qobiliyatini tekshirish metodikasi, talaffuz ko'nikmalari, lug'at boyligi va nutqiy imkoniyatlarini tekshirish metodikasi yaratildi, anamnestik ma'lumotlarni to'plash usullari yaratildi va qo'llanildi.

O'zbek tilida zaif eshituvchi bolalarga savod o'rgatishda tovushlar va harflarni o'rgatish ketma-ketligi, tartibi yaratildi va tayyorlov sinfda yoki tayyorlov guruhida savod o'rgatish uchun bola nutqining tayyorgarlik mezonlari belgilab berildi, ushbu nazariy xulosalari asosida kommunikativ ta'lim asosidagi ilk «Alifbe» darsligini yaratdi.

Savod o'rgatishga tayyorlash va savod o'rgatish davrining samarali tashkil etish va olib borish zaif eshituvchi bolalar uchun butun keyingi ta'lim jarayonining poydevori bo'lib xizmat qilishi ilmiy asoslab berildi. Aynan shu davrda, savod o'rgatish jarayonida eshitmaydigan o'quvchilarda so'zlarni talaffuz qilish va so'z boyligini egallash uchun kuchli motivatsiya hosil bo'ladi. Chunki zaif eshituvchi o'quvchilarning savodini chiqarishda analiz-sintez harf-tovush metodi asos qilib olinadi. Bu esa o'quvchilarni jadal sur'atda so'z boyligini egallashini ta'minlaydigan omil ekanligi ilmiy asoslab berildi. Bunda Alifbegacha bo'lgan davrda olib borilishi lozim bo'lgan ishlarga alohida urg'u beriladi va bu davrni tashkil etish va olib borilishi metodikasi taqdim etiladi. Alifbegacha davrni birinchi chorakning oxirigacha davom ettirilishi va bu davrda zaif eshituvchi o'quvchilarni so'zlarni analiz qilishgacha tayyorlash tavsiya etiladi. U. Fayziyeva tomonidan o'tkazilgan tajribalari natijasida so'z boyligi 3-5 ta noaniq, tushunarsiz so'zlardan iborat bo'lgan o'quvchilar birinchi sinfning oxirida 700-1000ta gacha so'zni faol nutqida qo'llay olganligini ta'kidlangan.

N. X. Dadaxo'jayevaning tadqiqoti (1995 y.) «Zaif eshituvchi o'quvchilarni ko'p xonali sonlar ustida arifmetik amallarga o'rgatish jarayonida nutq ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi» mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, ilmiy yangiligi, nazariy hamda amaliy ahamiyati ilk bor zaif eshituvchi o'quvchilarning ko'p xonali sonlar ustida arifmetik amallarni bajarishlaridagi xususiyatlar, ushbu jarayon mobaynida o'quvchilarning ularni o'rganishga nutqiy va fikrlash tayyorgarliklari holatini o'rganish, ko'p xonali sonlar ustida arifmetik amallar bajarishga o'rgatish bo'yicha ish usullari hamda

metodlarini ishlab chiqishdan iborat bo'ldi.

F. U. Qodirovaning ilmiy izlanishlari (2006 y.) «Boshlang'ich sinf kar va zaif eshituvchi o'quvchilar so'zlashuv nutqini shakllantirish» mavzusida bo'lib, tadqiqotda eshitmaydigan bolalar ta'lim-tarbiyasi amaliyotidagi kamchiliklar tahlili orqali ularni bartaraf etishning samarali usul va yo'llari aniqlandi, so'zlashuv nutqini shakllantirish omillari va bosqichlari belgilab berildi.

Surdopedagogika uchun til va taffakur birligi haqidagi ta'limot bosh mezon hisoblanadi. Til ijtimoiy hodisa bo'lib, u birgalikda mehnat qiluvchilarning muloqat ehtiyojlari ta'sirida yuzaga keldi. Til muloqat vositasi va fikrlash vositasi ekanligi, til va taffakur birligining mohiyati fiziolog, psixolog, tilshunos, faylasuflar tadqiqotlari orqali tasdiqlangan.

D.A. Nazarova surdopedagogika sohasida eshitishida muammosi bo'lgan o'quvchilar nutqini rivojlantirish masalalari bo'yicha o'zbek olimlari U. U. Fayziyeva, F. Alimxo'jayeva, N. Dadaxo'jayeva, F. Qodirovalar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish muammolarini ilmiy-nazariy jihatdan chuqur o'rganish, tadqiqotlar natijalari asosida o'zbek tilining xususiyatlaridan kelib chiqqan, ilmiy jihatdan asoslangan erta korreksion-rivojlantiruvchi pedagogik tizimni yaratishga qaratilgan bo'lib, (2009 y.) ushbu tadqiqotda maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalarga ko'rsatiluvchi korreksion-pedagogik yordamning nazariy asoslarini va metodik ta'minotini ishlab chiqish maqsadiga qaratildi.

D.A. Nazarova tomonidan olib borilgan tadqiqotda surdopedagogikada maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqiy rivojlanishi ilmiy-metodik jihatdan ilk bor o'rganildi, maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqiy rivojlanish darajasini tadqiq qilish metodikasining moslashtirilgan varianti ishlab chiqildi, maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirishning mazmuni, zamonaviy, interfaol usullari hamda shakllari ishlab chiqildi, nuqson va uning oqibatida bolalar umumiy rivojlanishida kelib chiquvchi muammolarni hisobga olgan holda ular nutqini rivojlantirish bo'yicha olib boriluvchi korreksion-rivojlantiruvchi ishlarni tashkil etish tamoyillari, mazmuni hamda usullari asoslab berildi.

Shu tarzda eshitishida muammolari bo'lgan bolalar o'zbek tilida nutqni egallashi bo'yicha olib borilgan tadqiqot natijalari, «Maktabgacha surdopedagogika», «Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o'stirish metodikasi» fanlari mazmunini ilmiy-nazariy jihatdan boyitish hamda takomillashtirishga xizmat qilib kelmoqda.

Rustamova R. o'z tadqiqotida Zaif eshituvchi bolalar nutqining grammatik qurilishini shakllantirishga mo'ljallangan korreksion-pedagogik tizimni ishlab chiqish borasida ish olib borgan va o'z ishida zaif eshituvchi bolalar nutqi, undagi tipik kamchiliklar va ularni bataraf etish omillari va yo'llarini ta'kidlab o'tgan. Zaif eshituvchi bolalarning eshituv imkoniyati turg'un pasayganligi tufayli ularning nutqida bir qator kamchiliklar: lug'atining kambag'alligi, grammatik komponentlarning rivojlanmaganligi, gap ichida so'zlarni tashlab ketishi, so'zlardagi tovushlarni tushirib talaffuz qilishi, so'zlarni o'zaro bog'lay olmasligi, kelishik, so'z yasovchi, so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarni ishlata olmasligi, tovushlarni noto'g'ri talaffuz etishi, o'xshash jarangli-jarangsiz undoshlarni bir-biri bilan adashtirishi kabi holatlar kuzatiladi. Zaif eshituvchi o'quvchilar gapiruvchini suhbatdoshdan va so'z yuritilayotgan shaxsdan ajrata olmaydilar, ya'ni olmoshlar ayni shu shaxslarni anglatishini farqlamasligi tajriba-cinovlar orqali yoritildi.

Shu tarzda O'zbekistonda kar, zaif eshituvchi bolalar o'z ona tilida so'zlashish, ta'lim olishiga ilmiy asos solindi.

Har qanday nutqiy bayon grammatik jihatdan o'zaro bog'langan mazmunga mos so'z va so'z birikmalarining ma'lum izchillikda joylashtirilishi orqali tuziladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqining so'z birikmalarini strukturaviy-semantik jihatdan shakllantirishlaridagi xususiyatlar ko'plab tadqiqotlarda tahlil qilingan. K.V. Komarov, K.G. Korovin zaif eshitadigan bolalarning so'z birikmalarini o'zlashtirishlarida nihoyat darajadagi qiyinchiliklar ro'y berishini ta'kidlaydilar. Bolalar kelishik qo'shimchalarini aralashtirib yuborishlari, qo'shimchalarni tushirib qoldirishlari tabiiyki, asosiy ma'noviy munosabatlarni tushunishni va grammatik jihatdan to'g'ri shakllanishini qiyinlashtiradi, oqibatda to'la-to'kis muloqotga halaqit beradi.

«Tilning grammatik qurilishini shakllantirish» dasturida ham zaif eshituvchi bolalarga til o'qitishda so'z birikmalari ustida

ishlashga katta e'tibor beriladi. Tilning grammatik qurilishini shakllantirish darslarida so'z birikmalari butun o'quv materialini tuzishdagi boshlang'ich tayanch birligi bo'ladi. Tilning grammatik qurilishni shakllantirish tizimida birinchi navbatda ayrim grammatik qonuniyatlar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishlarni izchil joylashtirish bilan belgilanadi. Shu tariqa otlarning grammatik ma'nolari, otlarning kelishik ma'nolari ham tilni amaliy ravishda o'zlashtirish asosi sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'kidlab o'tish joyiz-ki, kar, zaif eshituvchi bolalar ta'limi, xususan ona tilini o'rgatish va ona tili fanini o'qitish metodikasi va usullari rus olimlarining tajribasi asosida shakllangan.

Lekin o'zbek olimlarining qo'shgan asosiy ilmiy hissasi, rus tilining grammatik qurilishini shakllantirishga qiyosiy tarzda kar, zaif eshituvchi bolalarga o'zbek tilining grammatik qurilishining negizini so'z shakllari tashkil etishi, so'z shaklini tanlash va undan samarali foydalanish orqali umumlashmalar hosil qilishni grammatika darslarida amalga oshirilishi ishlab chiqildi. 1-2-3 sinflarda nutq o'stirish bo'yicha dasturning mazmuni darslarida aynan tilning grammatik qurilishiga alohida urg'u bergan holda bilim, nutqiy malakalarni shakllantirish, korreksiyalovchi ishlarni amalga oshirilishiga yo'naltirilgan.

Tilni amaliy egallash ishining asosiy maqsadi so'z birikmalari yoki qo'shma gaplarning ona tilidagi barcha mavjud turlari bilan tanishtirishdangina emas, balki keng ma'noviy munosabatlarni to'g'ri ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish, og'zaki so'zlashuv muloqot va yozma nutqni rivojlantirishga qaratilgan.

Savol va topshiriqlar

1. O'rta Osiyoda va xususan O'zbekistonda o'zbek tili (ona tili) ni o'quv fani sifatida shakllanishi va maktab ta'limiga kiritilishida A/Avloniyning tutgan o'rni nimadan iborat?
2. O'zbek tilshunosligining fan sifatida shakllanishida qaysi olimlar hissa qo'shgan
3. Davlatimizning Kadrlar tayorlash Milliy Dasturda ustuvor muammo sifatida ta'limga oid qaysi masalalar ta'kidlab o'tilgan?
4. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'limida ona tilin fanini o'qitilishining asosiy maqsadi nimalardan iborat?

5. Tilga maxsus o'qitishni tashkil qilish jarayonini o'z ichiga nimalarni oladi?

6. Kar bolalarga ona tilini o'qitish bo'yicha dastlabki izlanishlar kimlar tomonidan va qanday mavzularni o'z ichiga olgan?

7. O'zbekiston olimlarini kar, zaif eshituvchi bolalarga ona tili fanini o'qitishda qo'shgan hissassi nimadan iborat?

III. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASINING ASOSIY VA MAXSUS YO'NALISHLARI

1. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalarning tilni egallash imkoniyatlari

2. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalarga ona tilini o'qitish mazmuni

3. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ona tili fanidan qo'yiladigan talablar

1. Eshitishida muammolari bo'lgan bolalarning tilni egallash imkoniyatlari va xususiyatlari

Eshitishida muammolari bo'lgan bolalar barcha ma'lumotni eshitish analizatorining ishtirokisiz oladi. Ya'ni u hamma narsalarni predmetlar, voqea va hodisalarni ko'rgani holda ular haqida batafsil ma'lumot olish imkoniyatisiz faqat ko'rishga tayanib idrok etadi. Bu esa o'z navbatida ikkilamchi nuqsonlarni keltirib chiqaradi. Ya'ni nutqning chuqur rivojlanmasligi, talaffuz ko'nikmalarining shakllanmasligi, ruhiy rivojlanishda orqada qolish, (tafakkur, idrok , tasavvur....), soqovlik va hokazo.

Meyorda, bola kattalar va atrofdagilar nutqini takror-takror eshitib, ularga taqlid qilib, uni egallaydi. Eshitmaydigan bola ko'rgan narsalarining nomlarini va hodisalarni so'z orqali ifodalanishini bilish imkoniyatisiz, munosabat bildiray olmaydi. Bunday holat bolani ruhiy jihatdan to'g'ri rivojlanish imkoniyatini cheklanishiga olib keladi. Karlik tufayli bolada vujudga kelgan ikkilamchi nuqsonlar (soqovlik, ruhiy rivojlanishining orqada qolishi va hokazo), ularni o'z tenqurlari bilan muloqot imkoniyatining cheklanishi, ya'ni ijtimoiylashish imkoniyatini cheklanishiga olib keladi. Chunki bu ikkilamchi nuqsonlar eshitmaslik tufayli vujudga keladi. Ya'ni, barcha ruhiy jarayonlar, tafakkur, xotira, idrok, diqqat va butun bilish jarayoniga ta'sir qiladi.

Ko'p yillik tadqiqot natijalaridan ma'lumki, mutloq eshitmaydigan inson bo'lmaydi. Har qanday karlikda ham eshitish koldiqlari

ma'lum , juda kam foizda saqlangan bo'ladi. Zamonaviy surdorreksiyada eshitish qoldiqlaridan foydalanishga o'rgatish imkoniyatlari tobora kengayib bormoqda. Eshitishni korreksiyalash qanchalik erta tashkil qilinsa, nutqdagi kamchiliklar shunchalik erta to'g'rilanadi. Lekin maktab yoshigacha eshitish imkoniyatidan foydalanmagan, ya'ni eshitish tajribasi bo'lmagan bolalar, garchi eshitish apparati orqali eshitishdan foydalanish o'rgatilsa ham nutqni to'liq va nuqsonsiz egallashi qiyin kechadi. Shuning uchun, kar bolalar psixologiyasi o'ziga xos rivojlanadi.

Eshitishda muammosi bo'lgan bolalarning asab tizimi faoliyatining egiluvchanligi tufayli ularda kompensatorlik imkoniyatlarga moslashishga moyillik bo'ladi. Bunday bolalar atrofdagilar bilan muloqotda bo'lishda qiyinaladi, shaxs sifatida shakllanishi va rivojlanishi, o'zligini anglash sog'lom bolalardan farqlanadi. Eshitishdagi buzilishning har qanday holatida ham axborotni qabul qilish, uni tahlil qilish va munosabat bildirish, uni saqlash imkoniyati, mexanizmi qiyinlashgan yoki buzilgan bo'ladi.

Sog'lom bola o'z ona tilini bilib tug'ilmaydi, unga ona tilini tushunish, unda gapirish, muloqot qilish o'rgatilmaydi, balki u tayyor, mavjud ona tilini o'z kuzatuvchanligi eshitish imkoniyati orqali kattalarga taqlid qilish orqali asta- sekin egallab boradi. Tilni egallash davri ilk yoshidan 4-5 yoshgacha davom etadi.

Eshitishdagi muammo tufayli (kar, zaif eshituvchi bolalar) mavjud nutqiy tajribani mustaqil egallashlari uchun eng zarur bo'lgan sharoit – ona tilini eshitib uni taqlid qilib egallash imkoniyatidan mahrum bo'lganligi sababli uni maxsus o'rgatishga ehtiyojmand bo'ladilar.

Meyorda nutqni egallash tajribasining muayan davri bo'lishi va bu davrda nutqni eshitmagan va insonlar bilan muloqotda bo'lmagan insonlar, nutqni to'liq egalashi mumkin emasligi ilmiy jihatdan isbotlangan. Ingliz olimi Segen 7 yoshigacha insonlardan ajralgan holda yovvoyi hayvonlar bilan yashagan (Itar deb nomlangan) bolani tarbiyalash va unga gapirishni o'rgatishga urinishlari zoye ketganligi buning yaqqol misolidir.

Eshitishda muammolari bo'lgan bolalarning yovvoyi holda o'sgan Itardan farqlanadi, chunki ular insonlar orasida yashab, ulardan ko'rib o'rganish mumkin bo'lgan barcha faoliyatini taqlid qilib

o'rganib, o'zlashtirib rivojlanib boradilar. Faqat nutq ko'nikmalarini egallash imkoniyati cheklangan, tafakkuri, idrokining rivojlanishi orqada qolib boraveradi.

Bunday holat ularni o'qitish, ta'lim olishida maxsus yondoshuv, maxsus usullar va uslubiya, maxsus o'quv reja, dasturlardan foydalanishni taqozo etadi.

Tilga o'qitishda uni amaliy egallashni ta'minlash bilan bir qatorda dasturda tilni maktab ta'limiy fani sifatida o'rgnish masalasi ham qo'yilgan. Bu esa ikki yo'l bilan amalga oshiriladi: 1.Birinchidan, tilni amaliy egallash talablari joriy etilgach, o'quvchilar oldiga tilga oid ba'zi hodisalarni bilish talablari qo'yiladi (1-4 sinflar); ikkinchidan, 5-sinfdan boshlab, tilni fan sifatida o'rganishni nazarda tutuvchi «Grammatika va imlo» bo'limi kiritiladi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga tilni o'qitishda ularda uquv va bilimlarini bosqichma-bosqich shakllantirish

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga tilni o'qitishda ularda uquv va bilimlarini bosqichma-bosqich shakllantirish nazarda tutiladi. Sinfdan sinfga qarab beriladigan materiallar murakkablashib boraveradi, o'zlashtirishga qo'yilgan talablar oshaveradi. Bu o'rganilayotgan obyektga (leksika, grammatik vositalar, suhbat mvzulari) nutqning turi va shakliga, u yeki bu nutqiy mashq va topshiriqlarning mustaqil bajarilish saviyasiga tegishlidir.

2. Eshitishda muammolari bo'lgan bolalarga ona tili o'qitish mazmuni, davrlari

Eshitishda muammolari bo'lgan bolalarga ona tilini o'qitish ularga nutqni tushunish, nutqni egallash bilan paralel ravishda olib boriladi. Ya'ni ta'lim-tarbiya nutq va tafakkur baravar rivojlanishiga yo'naltiriladi. Shundan kelib chiqib umumiy ta'limdan farqli ravishda bu bolalar uchun maxsus ta'lim belgilanib, unda ta'lim mazmuniga qator korreksiyalovchi fanlar kiritilgan va bu fanlar asosan nutqni amaliy egallashga yo'naltirilgan qo'shimcha fanlar: nutq o'stirish, talaffuzga o'rgatish, eshitish qobiliyatini rivojlantirish, predmetli-amaliy ta'lim, daktil nutq, labdan o'qish, fonetik ritmika, ritmika fanlaridir.

nutq o'stirish- eshitishida muammolari bo'lgan o'quvchilarga kommunikativ tizim asosida nutqini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan korreksiya fani. Bu fan og'zaki, yozma bog'lanishli nutqni rivojlantirishni o'z ichiga oladi. O'quvchilarning bog'lanishli nutqini rivojlantirish tayyorlov sinfidan maktabni bitirguncha davam etadi. Eshitmaydigan bolalar nutqi maxsus darslarda, maxsus kommunikativ sharoitlarda rivojlantiriladi.

Talaffuzga o'rgatish – eshitishida muammolari bo'lgan bolalar eshitish qobiliyati juda pastligi sababli so'zlar va tovushlarni taqlid qilib talaffuz qila olmaydi, mustaqil ravishda so'zlarni grammatik jihatdan o'zaro bog'lab, gap tuza olmaydi. Talaffuzga o'rgatish mashg'ulotlarining asosiy yo'nalishi o'quvchilarga yakka tartibda har bir o'quvchining talaffuz ko'nikmalari rivojlantiriladi, tovushlarni, so'zlarni eshitib farqlash o'rgatiladi.

Dastlab eshitishida muammolari bo'lgan bolalar ta'limi, daktil imo-ishorali nutq asosida amalga oshirilgan va nutqning shu turlari asosiy nutq va muloqot vositasi bo'lgan.

Vaqt o'tishi bilan rus surdopedagog olimlari tomonidan ovozni kuchaytirib beruvchi eshitish apparatlari yaratildi, avval trinojor tarzida, yakka tartibda uch kishi o'zaro eshitib muloqot qilishni ta'minlovchi vosita sifatida. Keyinchalik bu apparat takomillashtirilib, bitta kuchaytirgich va 12 kishilik telefon, mikrofon bilan ta'minlandi.

1950 - 75 yillar davomida olib borilgan tadqiqotlarning ijobiy natijalariga asoslangan holda eshitishida muammolari bo'lgan bolalarga kommunikativ yondoshuv asosida ta'lim berish joriy etildi.

Kommunikativ tizim asosida tilga o'qitish, keng nutqiy muloqot asosida o'qitish ma'nosini bildirib, unda butun ta'lim jarayonida eshitish qobiliyatidan keng foydalangan holda, nutqiy muloqot asosida o'qitish maqsadi ko'zda tutilgan. Daktil va imo- ishorali nutq yordamchi vosita tarzida qo'llanilishi belgilangan.

Kommunikativ tizimni yaratishdan asosiy maqsad, eshitishida muammosi bo'lgan bolalarda nutqiy muloqotga motivatsiya hosil qiluvchi jarayon orqali ularning og'zaki so'zlashuv nutqini rivojlantirish va sog'lom tenqurlariga yaqinlashtirish, ijtimoiylashuviga erishdir.

Respublikamizda eshitishida muammolari bo'lgan bolalarga o'zbek tilida ta'lim-tarbiya berish uslubiylatining rivojlanishi

1960-yillarda boshlanib, dastlab imo-ishora va daktil nutq asosida bo'lib, 1975-yilda birinchi "Alifbe" darsligi daktil alofbo asosida M.Do'stmuhamedov tomonidan yaratilgan. Bu davrda asosiy nutqiy muhit daktil va imo- ishoradan iborat bo'lib, haftasiga 3 soat "alohida ish" yani, yakka tartibdagi mashg'ulot darslari kiritilgan, bu darslarda o'quvchilar bilan yakka tarzda ovoz qo'yish, nutq paytida to'g'ri nafas olish, tovushlar talaffuzini hosil qilish ustida ish olib borilar edi. 1975– yildan boshlab, ta'limni eshitish qobiliyatidan keng foydalanish asosida tashkil etish, nutqiy muloqot asosida o'qitish, imo- ishoradan yordamchi vosita sifatida foydalanish joriy etildi. Maktablar ovozni kuchaytirib beruvchi eshitish apparatlari bilan ta'minlandi. Eshitish qobiliyatini rivojlantirish va talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirish mashg'ulotlariga haftasiga 18 soat ajratilib, bu ikki mashg'ulot uyg'un tarzda olib borilishi tashkil etildi. Bu davrdan boshlab, eshitishida muammolari bo'lgan bolalarda og'zaki nutqni egallash imkoniyati ko'tarildi. 65-70% bolalar nutq orqali muloqot qilishiga erishildi.

Mustaqillikgacha garchi ta'lim o'zbek tilida olib borilsa-da hech qanday darslik, o'qituvchi uchun qo'llanma chop etilmagan. Natijada joriy etilgan kommunikativ tizimda o'qitish imkoniyati juda past edi. Kommunikativ tizim asosida o'qitish uchun kuchli metodik ta'minot talab etilar edi. Lekin yaratilgan metodik adabiyotlar faqat rus tilida bo'lib, ulardan faqat rus tilini bilgan o'qituvchilargina foydalana olar edi. 1983-yilda o'zbek tilida darsliklar yaratish uchun mualliflar guruhi tuzildi va o'zbek tilida yaratilgan ilk darsliklar, O'zbekiston maorif ministrligi tomonidan tasdiqlangan, lekin mustaqillikgacha bu darsliklar chop etilmagan.

Mustaqillik tufayli barcha imkoniyati cheklangan bolalar qatori eshitishida muammosi bo'lgan bolalar uchun sifatli ta'lim olish imkoniyati kengaydi. Ona tili turkumiga kiruvchi "Alifbe", "Matematika" "Talaffuz", "Nutq o'stirish", "O'qish", "Ona tili" darsliklari chop etildi. Ona tili o'qitish metodikasi yaratildi, o'zbek tilida o'qituvchilarning malakasini oshirilishi yo'lga qo'yildi. Kar bolalar va zaif eshituvchi bolalar maktablari uchun zamonaviy, umumiy DTS ga asoslangan o'quv reja va dasturlari yaratildi.

Ona tili turkumiga kiruvchi fanlar o'quv rejası.

Tayyorlov sinf

№	O'quv fanlari	Haftalik soatlar miqdori			
		I chorak	II chorak	III chorak	IV chorak
1.	Daktil nutqni o'rgatish	3	2	1	1
2.	Og'zaki (ovozli) nutq	4	4	4	4
3.	Savodga o'rgatish	1	2	3	3
4.	Predmetli-amaliy ta'lim	5	5	5	5
Korreksiya fanlari					
1.	Eshitish qobiliyatini rivojlantirish	9	9	9	9
2.	Talaffuzga o'rgatish	9	9	9	9
12 nafar o'quvchi hisobida umumiy soat		18	18	18	18

Savol va topshiriqlar

1. Eshitishida muammolari bo'lgan bolalar barcha ma'lumotni eshitish analizatorining ishtirokisiz olishi natijasida atrof muhit haqidagi tasavvurini shakllanishiga qanday ta'sir qiladi?
2. Eshitishi me'yorda bo'lgan bolalar qanday holatda nutqi mutloq shakllanmasligi mumkin va nima sababdan?
3. Eshitishida muammolari bo'lgan bolalarning yovvoyi holda o'sgan Ittardan farqlanadi
4. Kar bolalar ta'limining rivojlanish bosqichlari, ta'limdagi qanday yangicha yondashuvlar kiritilgan?
5. Tayorlov sinfda ona tili turkumiga kiruvchi fanlar o'quv rejasini tahlilini bering.

IV. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASINING ASOSIY VA MAXSUS YO'NALISHLARI.

Reja:

1. Ona tili fanini ta'limida maxsus maktablarda umumiy ta'lim dasturiga asoslanish.
2. Maxsus ta'lim mazmunida "Ona tili"ni egallashini ta'minlovchi qator omillar

Eshitishida muammolari bo'lgan bolalar ta'limi uchun ixtisoslashtirilgan maxsus ta'limning asosiy maqsadi, bu bolalarni har tomonlama(eshitish, nutqiy, ruhiy, jismoniy...) bosqichma-bosqich rivojlantirish orqali sog'lom tengqurlari qatori ta'lim olishini ta'minlashga qaratilgan. Bunga erishish maqsadida maxsus ta'lim o'quv reja va dasturlarda korreksion tuzatuvchi fanlar kiritilgan

Umumiy ta'lim maktablari dasturida filologiya fanlari tavsifi va integratsiyasida filologiya fanlari ona tili, o'qish va nutq o'stirish o'quv predmetlarini qamrab olishi va ularning o'zaro aloqadorligini ta'minlashi ta'kidlangan.

O'quvchilarga tilni o'qitish orqali shu til bo'yicha egallanadigan nutqiy faoliyatning asosiy to'rt turi: nutqni tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish amallari bo'yicha har bir sinfda taqozo etiladigan malaka va ko'nikmalar me'yorini rivojlantirish, bunda o'qishda, mehnat jarayonida va oilada, jamoat joylarida yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish va fikr bayon eta bilish, eshitilgan materialni idrok etish, shuningdek, yozma manba'larni o'qish orqali axborot olish, voqea-hodisalarga o'z munosabatini bildirish tarzida muloqotga kirishish malakasini egallab borish dinamikasi nazarda tutiladi.

Ona tili fani faqat grammatik me'yorni o'rgatuvchi fan sifatida emas, balki o'quvchining ixtiyoriy mavzudagi, fanlar kesimidagi matnlarni tinglab tushunishiga, to'g'ri o'qishiga, orfoepik va orfografik me'yorlarni rivojlantirishga xizmat qiladigan fan sifatida ko'rsatilgan. O'quvchi mantiqiy, tanqidiy fikrlashi uchun ona tili darslarida o'qib tushunishga e'tibor qaratilib ona tilini puxta o'zlashtirgan o'quvchi boshqa fanlarni qoniqarli o'zlashtirilishi

ta'kidlangan. O'qish savodxonligi mukammal bo'lgan o'quvchi boshqa fanlarda o'rganayotgan matnlarni o'qish orqali mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlaydi, olgan bilimlarini hayotda qo'llay olish layoqati rivojlantirilishi ta'kidlangan.

Umumta'lim maktabi dasturida ona tili fani ona tili va O'qish, nutq o'stirish, **Tevarak atrofni o'rgatish** va qator fanlar bo'yicha o'quv fanlari materiali integratsiyasi asosida tuzilgan:

Ona tili fani o'quvchi shaxsini fikrlashga, o'zgalar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy (kommunikativ) kompetensiyani rivojlantirish; o'quvchilarda grammatikaga oid o'zlashtiriladigan bilimlarni (fonetika, leksikologiya, so'zning tarkibi, so'z yasalishi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalarni) rivojlantirish hamda ona tilining keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda to'g'ri va ravon bayon eta olishni rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat.

O'qish fani, ta'limning boshlang'ich sinflari o'quv rejasidagi adabiyot fani, og'zaki va bog'lanishli nutqini o'stirishga, lug'atini boyitishga, to'g'ri va ifodali o'qishga hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

O'qish darslari oldiga qo'yilgan tarbiyaviy vazifaning muvaffaqiyatli hal etilishi darsda badiiy asar matni ustida ishlash bilangina bog'liq bo'lib qolmay, balki bolalarni qurshab olgan hayot, tabiatdagi turfa o'zgarishlar, ekologik vaziyat, ijtimoiy foydali mehnat bilan ham o'zaro bog'liq bo'lishi ta'minlanlangan. O'quvchilarni o'qishga o'rgatishda hayot tajribalariga tayanib ish ko'riladi. O'qish darslarini bolalarda go'zallikka muhabbat uyg'otadigan, poklik tuyg'ulariga ozuqa beradigan, hissiyotni o'tkirlashtiradigan, aqlni charxlaydigan, tasavvurlarni boyitadigan, estetik didni o'stiradigan musiqa va tasviriy san'at fanlari bilan uzviy bog'langan bo'lishi kerak. O'qish, musiqa va tasviriy san'at darslarini o'zaro bog'lab olib borilishi bolalarda san'at asarlarini to'g'ri tushunish va qadrlash ko'nikmalarini o'stiradi, o'quvchilarning shaxs sifatida ma'naviy qiyofasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Nutq o'stirish fanini o'qitish orqali o'quvchilarda to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish; o'quvchilarda

kitobga, o'qishga muhabbat uyg'otish, o'qish orqali o'quvchilarning tevarak-atrof, borliq haqidagi bilimlarini kengaytirish, dunyoqarash elementlarini shakllantirish; o'quvchilarni axloqiy-estetik va mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash; o'quvchilarning nutqi va tafakkurini o'stirish; elementar adabiy tushunchalarni shakllantirish; o'quvchilarning tafakkurini boyitish ko'zda tutiladi.

Tevarak atrofni o'rgatish fanini o'qitish orqali og'zaki nutqni o'stirish dasturining asosiy vazifasi. Rivojlanishda nuqsonlari bo'lgan o'quvchilarning nutqini o'stirish, ularning jismoniy va ruhiy rivojlanishidagi nuqsonlarini bartaraf etish va korreksiyalashdan iboratdir. Darslarda borliqni bevosita kuzatish asosida o'quvchilarning lug'ati boyitiladi, tevarak atrofda buyum voqea hodisalar haqidagi tasavvurlari kengaytirish orqali o'quvchilarning bilim doiralari asta sekin o'sib boradi. Bolalar lug'atiga ma'lum yangi so'zlar va ular ma'nosiga aniqlik kiritiladi. Buyum nomi, harakati, sifatini bildiradigan so'zlarni og'zaki nutqda to'g'ri ishlata olishga ko'nikma hosil qilinadi. Tabiat qo'ynida sayohat qilish mashg'ulotlarida o'quvchilar buyum, hodisalar bilan tabiiy sharoitda tanishadilar. Tevarak atrofni kuzatish, solishtirish, buyumlarning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash hamda xulosalar chiqarishga o'rganadilar.

Filologiya fanlari blokidagi fanlar o'zaro ijtimoiy va aniq fanlar bilan uzviy bog'lab o'qitiladi.

Matematika faniga doir masala, misol, topshiriqlarni bajarish uchun, albatta, uni tushuna bilish zarur. Masalan, topshiriqlar gaplar vositasida ifodalanadi. Gap qurilishini esa, shubhasiz, ona tili fani o'rganadi. Fanga oid matnlarni tinglab tushunish, mantiqiy fikrlash orqali matematik o'lchov va hisob-kitoblar bilan bog'liq masalalarni yechish malakalari rivojlantiriladi.

Tabiat va geografiya faniga oid matnlarni tinglab tushunish, o'qish orqali o'quvchida tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy obyekt, jarayon va hodisalar, vatanimiz tabiiy sharoiti va boyliklari, aholisi va iqtisodiyoti, jamiyat va tabiatning o'zaro aloqadorligi, tabiatdan oqilona foydalanish va xaritalardan foydalana olish, geografik bilimlarni amalda qo'llash malakalari shakllanadi.

Tarix fani adabiy va tarixiy bilimlarini puxta o'zlashtirishda katta ahamiyat ega. Adabiyot va tarix fani o'zaro yaqin turadi. Adabiyot darstarida o'quvchi dunyoqarashini shakllantirishda ularning

tarix fanidan olgan bilimlari bilan birga, hozirgi davrdagi ijtimoiy-siyosiy hodisalarni o'rganishlaridan ham foydalaniladi. Ilmiy dunyoqarashni shakllantiruvchi yorqin tarixiy shaxslar obrazlari ham o'quvchining ma'naviy dunyosini boyitadi, jamiyatning moddiy boyligi va ma'naviy madaniyatini rivojlantirishga o'z hissalarini qo'shish tuyg'usini o'stiradi. Shu yo'l bilan o'quvchida ijtimoiy hayot voqealari hamda adabiyot va san'at asarlarini mustaqil anglash malakasi, izchil dunyoqarash shakllantiriladi.

Kar va ikkinchi bo'lim zaif eshituvchi bolalarning eshitish va nutqiy imkoniyatidan kelib chiqqan holda "Ona tili va o'qish savodxonligi" dasturida berilgan o'quv materialini, o'quvchilarning imkoniyati va hozirgi kunda mavjud bo'lgan texnik va texnologik imkoniyatlardan va bu toifa o'quvchilar uchun rivojlangan davlatlar tajribasi va O'zbekiston tajribasidan kelib chiqib tuzilgan va davlat tomonidan tasdiqlangan dastur asosida o'qitish tavsiya etildi (XTVning 2020-yil..... .. son buyrug'i). Kar, ikkinchi bo'lim zaif eshituvchi bolalarga ona tili o'qitish metodikasining mazmunida, ona tili barcha fanlarda egallangan so'z boyligi, og'zaki nutq ko'nikmalarining integratsiyalashuvi yo'li bilan olib borilishi belgilandi. Bunda birinchi o'rinda so'z boyligini yoshiga munosib darajada egallashi, har bir hatakati, muloqot ehtiyoji va o'zaro munosabatining og'zaki ifodalash, yozma bayon qilish orqali ona tilini egallashga yo'naltirildi.

Maxsus ta'lim mazmunida "Ona tilini" muloqot darajasida savodli, to'g'ri egallashini ta'minlovchi qator korreksion fanlar kiritilgan bo'lib ularning barchasi "Ona tili"ni meyor darajasida egalashga qaratilgan.

1-Sinfda onati fanining mazmuni "Nutq o'stirish" fanida berilgan bo'lib, uning mazmunida o'qish, og'zaki nutq, yozma nutq, grammatik tushunchalarni shakllantirish materiallari berilgan. Dasturda ko'zda tutilgan maqsad, vazifalar, belgilangan mavzular "Nutq o'stirish" darsligida berilgan. Darslikda og'zaki nutq va yozma nutq materiallari alohida-alohida berilgan bo'lib "Og'zaki nutq darsida berilgan o'quv materiallari asosida yozma nutq uchun o'quv materiallari berib borilgan.

Eshitishda muammolari bo'lgan o'quvchilarning asosiy muammolari eshitmasligi yoki zaif eshitishi sababli og'zaki nutqni tushunmasligi va fikrini og'zaki bayon eta olmasligi hisoblan-

ganligidan kelib chiqqan holda ularning nutqini shakllantirish, eshitish idroki bilan paralel ravishda olib borilishi talabi asos qilib ilondi. Darslarda barcha nutq material, kundalik nutq mashqlari avval ko'rib eshitish orqali keyin faqat eshitish orqali qabul qilish va o'z nutqida ifodalash talabi qo'yilgan. Nutq o'stirish bo'yicha amalga oshiriladigan ishning asosiy mazmuni bo'lgan muloqot usullari, og'zaki so'zlashuv, nutqiy muomala odobini tarbiyalash, nutqiy faoliyatni shakllantirish, nutqiy tafakkurini rivojlantirishni ko'zda tutadi. O'qituvchi Milliy dastur doirasida taklif etilgan mavzular mazmuniga moslashtirgan holda har xil faoliyat turlarini tashkil etar ekan, ularda muloqot ehtiyojini tug'diradi va shu vaziyatda zarur bo'lgan nutq shakllari berib boradi. Shunday va shunga o'xshash vaziyatlarning ko'p martalab takrorlanishi o'quvchilarning nutq materialini o'zlashtirishiga olib kelishi ko'zda tutiladi.

Lekin shu bilan birga eshitishda muammolari bo'lgan o'quvchilarning nutqni egallash maxsus metodikasi, korreksion talablariga rioya qilish asosiy maqsad qilib olingan.

Ya'ni ular o'quv materialini faol o'zlashtirishi uchun o'qituvchidan, nutqni asosan faoliyat jarayonida olib borish, o'quv jarayonining shaklini tanlashda, sinf uchun ish mazmunini yoritishda, nutq shakllarini qo'llashda surdopedagogik kompetensiya va mahorat talab qilinadi.

So'zlashuv nutqqa o'rgatish, o'qitishning har bir yili uch guruh kommunikativ malakalar orqali beriladi. Bu malakalar o'quvchilarda o'zaro hamda o'qituvchi yoki tarbiyachi bilan hamkorlikdagi faoliyati jarayonida shakllanuvchi, undovchi mazmundagi, xabar, so'roq mazmunida bo'lib ularning tarkibida muayan talablar mavjud. Darslar o'quvchilarning o'z kommunikativ- muloqot ehtiyoji, xohish va istaklarini amalga oshirish imkoniyatini yaratishga yo'naltiriladi:

biror bir harakatga undash, iltimoslarni ifodalash;

biror bir harakat, yoki faoliyat bilan bog'liq xabar berish;

so'roq bilan murojat qilish;

atrofdagilarning harakatlariga nisbatan (nutq orqali yoki nutqsiz) reaksiya, munosabat bildirish. Topshiriq, iltimosni tushunish, bajarish; mumkin emas, man etiladi degan tushunchani tushunish;

biror xabarni eshitib, tushunish va o'z xulqi munosabati orqali buni bildirish.

Nutqiy muloqotni shakllantirish va albatta kommunikativ xohishlarini amalga oshirish, ana shu aytilgan yoki bildirilgan munosabatlarga nisbatan reaksiyasini, munosabatini bildirishga o'rgatishdan boshlanadi. O'quvchilarda dialogik nutqni shakllantirish, ta'lim jarayonini maqsadli ravishda turli vaziyatlar sodir qilish va ulardan foydalanish orqali o'quvchilarda kommunikativ ehtiyoj tug'dirish va uni amalga oshirish uchun shart-sharoit yaratishni ko'zda tutadi.

O'quvchilar o'zaro va atrofdagilar bilan muloqotda bo'lish, o'zaro muloqot va turli faoliyat jarayonida o'zlariga qaratilgan muomala-munosabatni ongli ravishda tushunish, o'z istagi, xohishi yoki e'tirozini atrofdagilarga yetkaza olishga o'rgatilishi maqsadida dastur mazmunida quyidagilar ko'zda tutilgan:

- Butun o'quv materialni ham ko'rib, ham eshitib qabul qilish;
- Suhbatdoshga murojaat qilish (chaqirish, diqqatini o'ziga qaratish) va o'rtoqlarining murojatiga munosabat bildirish;
- O'zining aytmoqchi yoki bildirmoqchi bo'lgan murojati, iltimosi, e'tirozini aynan qaratilishi zarur bo'lgan suhbatdoshiga bevosita qaratishi va o'ziga qaratilgan nutq yoki murojaat, munosabatni faol qabul qilish, hamda e'tibor qilish; (bunda suhbatdoshiga nisbatan qanday holatda turishi, ko'z harakatlari nogohlarning e'tiborliligi, butun muloqot jarayonida o'rtog'i, suhbatdoshiga katta e'tibor qaratilishi;
- O'zining nutqi orqali bildirgan munosabati, murojati, iltimosi maxsuli natijasida suhbatdoshiga o'tkazgan ta'sirini his qilish va uning javoban bajargan nutqiy munosabatini qabul qila olish;
- Nutq orqali bildirayotgan fikri, munosabatining to'g'ri tuzilganligini o'qituvchining e'tirozi yoki savoli orqali takror-takror tekshirib, aniqlik kirita olish va olgan javobini qabul qilishda faollik ko'rsatish orqali o'zi istagan natijaga erishish.

Darslikda muloqot qilishni o'rgatishga yo'naltiriluvchi muayan nutq materiali ko'zda tutilgan bo'lib, u kommunikatsiya-muloqot jarayonida o'zaro ta'sirni ta'minlovchi turli vaziyatlarda aks ettirilgan. "Og'zaki so'zlashuv nutq bo'limida berilgan nutq material" o'quvchilarni barcha o'quv-tarbiya jarayonida nutqiy muloqotga o'rgatishni ko'zda tutuvchi majburiy va asosiy material hisoblanadi va uning egallanishi asosiy talablar sirasiga kiradi.

Yozma nutq uchun ajratilgan qism, og'zaki nutq qismidagi har

bir mavzu mazmunidan kelib chiqqan bo'lib:

berilgan nutq materialidan ajratilgan so'zlar, ularning mantiqiy mazmunini lug'at tarzida yozish;

og'zaki nutq mavzusi, mazmuni asosida berilgan savollarga yozma javob berish, o'qituvchi tomonidan og'zaki aytilgan so'z va gaplarni yoza olish, rasmga qarab, ifodalangan narsalar, kishilar, uy, yovvoyi hayvonlar nomlarini og'zaki aytish va mustaqil yozish;

harakatlarni mustaqil ravishda yozma ifodalab yoza olish ko'nikmalarini shakllantirish ko'zda tutiladi.

Dasturda va darslikda qayd etilgan, izchillik bilan bir-biriga bog'langan holda berilgan tuzilmalardagi gaplar tayanch gaplar hisoblanadi. O'qituvchi va tarbiyachi bu gaplarning namunalarini qo'llagan holda, o'quvchilarni dialogik nutqni egallab borishini muvofiqlashtirishi, qo'llanilayotgan gaplarning tarkibini muayan vaziyatga moslab to'ldirib borishi talab etiladi. Dastur va darslikda o'quvchilar uchun o'zlashtirilishi majburiy bo'lgan talablar va tegishli hajmi alohida belgilangan holda berilgan.

Dasturda berilgan muloqot materialining aksariyati o'quvchilar tushunishi va ulardan faol nutqida foydalanishini ko'zda tutadi. Dastur va darslikdagi o'quv material asosan eshitishda muammolari bo'lgan bolalarning tayyorlov sinfda egallangan nutq ko'nikmalari va tushunchalari asosida berilgan. Ba'zi asar, ertak mazmunida berilgan yangi, notanish so'zlar va tushunchalar lug'at tarzida va rasmlari ifodalar orqali berilgan.

Birinchi sinf dasturida o'quvchilar uchun tanish bo'lgan jumlar berilgan bo'lib, ular asosida o'quvchilar mustaqil ravishda o'zaro muloqot qilishlari ko'zda tutilgan. Dasturda ular uchun eng sodda va elementar tayanch jumlar, murojaat, iltimos va ularga javob bo'ladigan gaplarning (konstruksiyalari) tuzilmalari keltirilgan. Ularning o'zlashtirilishi nutq ba'zasining mustahkam egallanishini ta'minlaydi va keyingi bosqichlarda jumlar va tuzilmalarning murakkab ko'rinishlarini egallab boradi, og'zaki so'zlashuv nutqi, nutqiy imkoniyatlarini kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

"Og'zaki so'zlashuv nutqni o'rgatish" bo'yicha o'quv jarayonida darslarda olib boriladigan ishlar tarbiyachi tomonidan suhbat, o'yin jarayonida davom ettirilishi ko'zda tutilgan. Chunki darsda berilgan har bir nutq materiali kun davomida amalda qo'llanilishi ko'zda

tutiladi, ya'ni tarbiyachidan doimiy so'zlashuvga asoslangan nutqiy muhit tashkil qilish talab qilinadi. O'quvchilarni imo-ishorali nutqni og'zaki va yozma nutqiga o'girishga ehtiyoj tug'diruvchi vaziyat tug'dirib borish, mshg'ulotlarni interfaol tarzda tashkil etish va olib borish. Bu esa tarbiyachining kundalik rejasida o'z aksini topgan bo'lib, tarbiyachining kundalik mashg'ulotlarining mazmunini tashkil etadi. Dastur va darslikda o'quvchilarning internatdagi faoliyati, hayoti davomida qo'llanilishiga ehtiyoji bo'ladigan alohida nutq materiallari ham berilgan bo'lib, ular darsdan keyin turli sharoit va vaziyatlarda tarbiyachi rahbarligi va nazorati ostida mustahkamlab, rivojlantirilishi talab qilinadi.

Nutq o'stirish darsiga qo'yilgan talablar ichida eng muhim o'rin darsning doimiy muloqot tarzda olib borilishi hisoblanadi. Bunda "Predmetli-amaliy ta'lim" darslarining elementlari ko'p qo'llanilgan. Ya'ni faoliyat davomida so'zlashuv nutq materialini o'zlashtirish.

Masalan: "Navbatchi" mavzusini o'tishda o'qituvchi navbatchini belgilab "Sen navbatchisan. Nima ish qilasan?", deb o'quvchiga murojaat qiladi. So'ng sinfga qarab: Navbatchi nima qilishi kerak? - aytib. Navbatchi va butun sinf o'quvchilarida izlanish uchun motvatsiya paydo bo'ladi, qo'l ko'tarib navbatchi bajaradigan ishlarni aytishga o'rinadi. Navbatchi esa o'z o'rnida bajaradigan ishlarni og'zaki bayon eta boshlaydi.

Savol va tpshiriqlar

1. Umumta'lim maktablari qaysi fanlar qamrab olingan va qanday maqsa, vazifalarni amalga oshirilishi ko'zda tutilgan?
2. Ona tili fanini o'qitishda filologiya fanlari tavsifi va integratsiyasida qanday kompetensiyalarni shakllantirishni ko'zda tutilgan-dan?
3. Filologiya fanlari blokidagi fanlarni o'zaro ijtimoiy va aniq fanlar bilan uzviy bog'lab o'qitilishi qanday maqsadni ko'zlaydi (tevarak atrofni o'rganish, matematika, tabiiy fanlar, tarix fanlari)?
4. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalarga ona tili fanini o'qitishga qaratilgan fan ba unga singdirilgan mavzu va yo'nalishlarni yoritib.
5. Nutq o'stirish darsligi mazmuni va keltirilga 6ta bo'lim mavzularining tahlilini keltirib.

V. ESHITISHIDA MUAMMOSI BO'LGAN BOLALAR MAKTABLARIDA ONA TILI FANINI O'QITISHDAGI O'ZIGA XOSLIGI.

Reja:

1. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar maktabining boshlang'ich sinflarida ona tilini o'qitishning mazmuni, bosqichlari va maxsus yondashuvlar.
2. Ona tili o'qitishning dastlabki davri.
3. Daktil nutq. Daktil nutqning kar, zaif eshituvchi bolalar ta'limida tutgan o'rni
4. Daktil nutqqa o'rgatishning zamonaviy yo'nalishi

1. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar maktabining boshlang'ich sinflarida ona tilini o'qitishning mazmuni, bosqichlari va maxsus yondashuvlar.

Ona tili o'qitishning dastlabki davri tayyorlov sinfni o'z ichiga oladi. Maktab ta'limining bu davri maktabgacha tayyorgarligi bo'lmagan o'quvchilar ta'limi hisoblanadi va maktab ta'limi uchun umumiy tayyorgarlik davri hisoblanadi. Maktabgacha tarbiya davrida bolalar egallashi zarur bo'lgan nutq ko'nikmalari, muloqot imkoniyatlari (o'ziga qaratilgan nutqni tushunish, nutq orqali atrofdagilar bilan muloqotga kira olish imkoniyatlari va h.z.o. maktab ta'limining tayyorlov davrida amalga oshirilishi ko'zda tutiladi.

Bu davrda o'quvchilar predmetli amaliy faoliyat jarayonida o'ziga qaratilgan nutqni tushunish, unda berilgan topshiriqni bajarish, predmetli harakatlar orqali ulardan nima talab qilinayotganini anglash va bajarish, nima haqida so'ralishi, qanday faoliyat talab qilinishini tushunishni o'rganadilar. Shu bilan bir qatorda, o'quvchilar o'qituvchi, tarbiyachining nutqiy harakatlariga (nutq paytidagi talaffuz artikulyatsiyasi)ga taqlid qilish ko'nikmalarini, nutq obrazlarini egallaydilar.

Bu davrda butun o'quv faoliyatini asosan o'qituvchi va o'quvchilarning amaliy, predmetli faoliyat, o'yin, dars jarayoni davomidagi izchil nutqiy muloqot tashkil etadi. O'quvchining har bir harakti,

murojaati, noroziligi, kayfiyati, munosabati, so'rog'i nutq orqali ifodalanishiga yo'naltiriladi. Muloqat jarayonida nutqni anglash, tushunish bilan bir qatorda uni amaliy qo'llash orqali o'quvchilarda nutqiy imkoniyati, tilni egallash qobiliyati shakllanadi. Bolalar o'qituvchi tomonidan o'ziga qaratilgan og'zaki ovoqli nutqini yuzidan ko'rib-eshtib qabul qilish, tushunish va butun berilgan o'quv materialni og'zaki daktil tarzda so'zlar, jummalarning tovushli tarkibini dastlab belgilangan talab darajasida o'xshatib, keyinchalik aniq talaffuz qilgan holda ayta olish va mazmunini ongli ravishda tushunish, unga javoban o'z munosabatini bildirishni o'rganadilar.

Bu davrda nutqiy muloqotni shakllantirish jarayoni bolalarda nutqiy muloqotning og'zaki ko'rinishi, shakli, ya'ni so'zli nutqqa ehtiyojini tarbiyalashga qaratiladi.

Tilga o'qitishning bu davrining mazmuni, tilga o'qitish bo'yicha olib boriladigan ishning asosiy maqsadi ta'limning keyingi davri uchun zarur bo'lgan nutqiy imkoniyat, o'qish jarayonida undan foydalana olish imkoniyatini yaratishga yo'naltiriladi.

Tayyorlov sinfda nutqiy faoliyatni egallash nutqni rivojlantirishga kompleks ravishda yondoshish asosida amalga oshiriladi. Bu jarayon quyidagi uchta bo'limlarning o'zaro integratsiyasi orqali amalga oshiriladi: daktil nutq, og'zaki(ovoqli)nutq, savod o'rgatish, predmetli amaliy ta'lim(keyinchalik PAT) va barcha boshqa darslar va faoliyat jarayonida.

Bu davrda o'quvchilar amalda turli gaplar, jumladan foydalanishni o'rganib borishi natijasida so'zlardan foydalanishning grammatik meyorlarini ham egallab boradilar.

O'quvchilar dialogik va monologik nutq uchun xos bo'lgan dastlabki nutq imkoniyatlarini egallay boshlaydilar. Nutqni muloqot vositasi sifatida egallash bilan uning tizimi bilpn tanisha boshlaydilar.

Tayyorlov sinfda o'qitishning asosiy vazifasi dialogik nutq, uning dastlabki ko'nikmalarini shakllantirish hisoblanadi. Bu davrda dasturda belgilangan har bir so'z o'quvchi tomonidan pedagogik jihatdan tashkillashtirilgan muloqot orqali va muloqot uchun o'zlashtiriladi.

Tayyorlov davrning dastlabki bosqichida nutqning daktil va og'zaki shakllari paralel ravishda o'rgatiladi. Buning uchun o'qituvchi butun o'quv materialini eshitish va o'qituvchuvining yuzidan

o'qish(keyinchalik "ko'rib-eshtib) orqali uzatadi. Yangi o'quv materialini avval daktilash orqali keyinchalik, o'zlashtirilgandan keyin faqat og'zaki beriladi. O'quvchilardan o'qituvchi tomonidan o'rgatilayotgan so'zlar, gaplar o'qituvchiga taqlid qilgan holda daktillash bilan bir qatorda og'zaki talaffuzini amalga oshirib borishi talab qilinadi.

Maxsus maktabgacha tarbiya muassasasida bo'lmagan, to'g'ridan to'g'ri uydan kelgan kar va II bulim zaif eshituvchi bolalar dastlab soqov bo'ladilar, chunki ularda hech kanday mulokot kunikmalari bo'lmaydi. Shu sababli bunday bolalarga ta'lim-tarbiya berish dastlabki muloqotga o'rgatishdan boshlanadi. Ovoqli nutqni tushunish imkoniyati bo'lmagan bu bolalarda ko'rib eslab qolish imkoniyati kuchli bo'ladi. Shu imkoniyatini e'tiborga olgan holda olimlar tomonidan XYIII-XIX asrlarda karlar ta'limiga barmoq alifbosi kiritilgan. Bunda har bir tilda qabul qilingan yozuvga mos barmoq belgilari shakllantirilgan.

Barmoq belgilarining 50-60 % harf belgisini aynan ifodalagan qolganlari esa qisman aks ettirilgan. Karlar biror so'zni daktillab aytmoqchi bo'lsa, uni go'yoki barmoqlari bilan yozadi. Tinglovchi esa uni o'qiydi. Shu sababli daktil nutq deb yuritiluvchi nutqning bu turi bir jihatdan aynan yozma nutqni ifodalaydi. Chunki so'zlovchi gapdagi, so'zlardagi har bir harf va belgini barmoqlarida ifodalab beradi, undagi barcha imloviy tartibni aks ettiradi. Tinglovchi esa uning har bir so'zini o'qiydi, hatto xatosini ham topadi va so'zlovchining fikrini tushunadi.

Lekin, daktil nutq qo'l barmoqlari bilan bajariladi, tinglovchi o'qiydi va shu bilan jarayon tugaydi, iz qolmaydi. Demak, bu jihatdan daktil nutq og'zaki nutqqa yaqinroq deyish ham mumkin, lekin og'zaki nutq o'rnini bosmaydi..

Daktil nutqning yana bir muhim xususiyati, u karlar uchun keyinchalik og'zaki va yozma nutqni savodli qo'llanilishini nazorat qiladigan vosita sifatida qo'llanilishidir.

Nutqiy muloqat bolaning shaxs sifatida rivojlanishida markaziy o'rinni egallagani sababli ham, eshitishida muammolari bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasida nutq birinchi o'ringa suriladi. Eshitmaydigan bolalar ta'limi jarayonida asosiy belgi bo'lib muloqat vositasi va fikrlash quroli sifatida nutqni reja asosida shakllantirishga muhim

ahamiyat berish talab qilinadi.

Maxsus maktabda o'quvchilar daktil nutqni egallab bo'lgach, ularga o'zlashtirilgan harflarning tovushli talaffuzi o'rgatib boriladi. Natijada o'quvchilar o'quv yilining dastlabki 3-4 oylari ichida ma'lum miqdordagi so'zlarni ovozli talaffuzini egallaydilar. Lekin o'z talaffuzlarini (eshitish apparatlari bo'lmagan paytda) o'zlari eshitmasliklari sababli uni to'g'rilash imkoniyatlari ham bo'lmaydi. Shunda o'qituvchi daktillab nazorat qilishga undaydi. O'quvchi barmoqlari bilan daktillagan so'zdagi har bir harfni ovozli talaffuz qiladi. Bir-birlariga bog'lab suzni to'g'i talaffuz qiladi.

Daktil nutq yozma savodxonlikka erishishda ham muhim ahamiyatga ega. Chunki bunda o'quvchi qaysi harf belgisini daktillasa shuni daftarga yozadi. Xatosini daktillab o'qish orqali tuzatadi.

S.A.Zikov tomonidan tilga o'qitishning muloqot (kommunikativ) tizimi yaratilgandan so'ng kar va zaif eshituvchi bolalarda labdan o'qish malakasi daktil nutqqa tayangan holda shakllantirildi.

Daktillash artikulyatsion harakatlari ko'rinmaydigan tovushlar mavjud bo'lgan so'zlarni qabul qilishni ham yengillashtirdi. Nutqiy materialning tushunarligi uning og'zaki talaffuziga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

L.S.Vigotskiy: «Karlar uchun havoda yozish (daktillash)-madaniy rivojlanish uchun yo'l, ya'ni u orqali qayerda organik rivojlanish uchun imkoniyat bo'lmasa, shu yerda madaniy rivojlanish uchun chegarasiz yo'l ochiladi"-deb hisoblasa, «Kar bolaning og'zaki nutqi tilning grammatika va leksikasini o'zlashtirish uchun asos bo'la olmaydi. Bunday imkoniyatni karlarga so'zlashuv nutqning yozma va daktil shakli yaratadi"- deb ta'kidlaydi F.F.Rau.

S.A.Zikov shunday ta'kidlaydi: «Kar va zaif eshituvchi bola dastavval nutqiy materialni birdaniga 2 shaklda, ya'ni daktil va og'zaki so'ngra faqat og'zaki shaklda qabul qilishga o'rgatiladi va bunda labdan o'qishga o'rgatishning asosiy yo'nalishi belgilanadi".

70-yillarda olib borilgan kuzatishlar bu yo'nalishga tuzatishlar kiritadi.

L.P.Nazarovanning kuzatishlarida kar va zaif eshituvchi bolaning eshitish qoldig'ini rivojlantirish imkoniyati hatto chuqur nuqsonli eshitish bola nutqining shakllanishida muhim rol o'ynashi isbotlangan, ya'ni xar qanday kar inson ma'lum miqdorda eshitish

imkoniyatiga ega. Biroq bu imkoniyatga maxsus ta'sir asosidagina «eshitish» mazmunini kasb etadi. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilar eshitish qobiliyatini rivojlantirish ishining asosiy vazifasi-eshitish qoldig'ini maksimal rivojlantirish, og'zaki nutqni ko'rib-eshitish asosida nutqiy eshituvni shakllantira bilish hisoblanadi.

Ovoz kuchaytiruvchi apparatlarning ta'lim-tarbiya jarayonida keng qo'llanilishi asosida nutqiy eshituv (idrok etish) rivojlantiriladi. Bunda endi «labdan o'qish» termini o'rinli bo'lmaydi. Chunki bola so'zni daktillash va og'zaki gapirish orqaligina emas, balki nuqsonli bo'lsa-da, eshitish asosida ham qabul qiladi. Shuning uchun pedagogik jarayonda ovoz kuchaytiruvchi apparatlardan keng foydalanilsa, ya'ni og'zaki nutqni ko'rib qabul qilish eshitish bilan to'ldirilsa, eshitib-ko'rib qabul qilish mazmuni kelib chiqadi.

L.P.Nazarovanning kar va zaif eshituvchi bolalar eshitish qoldig'idan foydalanish va rivojlantirish bo'yicha kuzatishlari tilga o'qitishning kommunikativ (muloqot) tizimi asosida olib borilgan.

1. Kar bolalarga ona tilini o'qitish davrlari

Tilga o'qitishda tilni amaliy egallanishini ta'minlash bilan bir qatorda dasturda tilni maktab ta'limiy fani sifatida o'rgnish masalasi ham qo'yilgan. Bu esa ikki yo'l bilan amalga oshiriladi: birinchidan, tilni amaliy egallash talablari joriy etilavergach, o'quvchilar oldiga tilga oid ba'zi xodisalarni bilish talablari qo'yiladi (1-4 sinflar); ikkinchidan, 5-sinf dan boshlab, tilni fan sifatida o'rganishni nazarda tutuvchi «Grammatika va imlo» bo'limi kiritiladi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga tilni o'qitishda ularda uquv va bilimlarini bosqichma-bosqich shakllantirish nazarda tutiladi. Sinf dan sinfga qarab beriladigan materiallar murakkablashib boraveradi, o'zlashtirishga qo'yilgan talablar oshaveradi. Bu o'rganilayotgan obyektga (leksika, grammatik vositalar, suhbat mvzulari) nutqning turi va shakliga, u yeki bu nutqiy mashq va topshiriqlarning mustaqil bajarilish saviyasiga tegishlidir.

Eshitishda mammolari bo'lgan bolalarni tilga o'qitish ularga nutqni tushunish, nutqni egallash bilan paralel ravishda olib boriladi. Ya'ni ta'lim-tarbiya nutq va tafakkur baravar rivojlanishiga yo'naltiriladi. Tilga o'qitish kommunikativ tizim asosida amalga oshirilishi ularga nutqiy faoliyatning turli ko'rinishlarini

egallashlarini talab etadi: gapirish (so'zlashuv va monologik nutq orqali), yozish, o'qish, tinglash (nutqiy imkoniyatlari doirasida). Nutqiy faoliyatning har bir turini egallash uchun o'quvchilarda ehtiyoj tug'ilishi, har bir konkret holatda gapirish, fikr bildish uchun muayan ehtiyoj (motivatsiya) hosil bo'lishi, fikrni so'zlar, gaplar orqali ifodalashni rejali amalga oshirishni egallashi, uni amalga oshirish vosita va usullarini tanlashga o'rgatilishi talab etiladi. Bunda o'quvchilar bir vaqtning o'zida nutqdan muloqot vositasi sifati foydalanadilar va tilning fonetika, leksika, grammatika va orfografiyasini ham egallab boradilar.

Eshitmaydigan o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish – ta'limning integrallashgan tizimi bo'lib, bunda har bir fanning til o'qitishga nisbatan umumiy va maxsus vazifalari belgilanadi. Ya'ni tilga o'qitish vazifasi barcha fanlarning vazifalari tarkibidan muhim o'rin egallaydi. Bu borada Predmetli-amaliy ta'lim darslarining tilga o'qitishda yillar davomida ahamiyati katta o'rin egallaydi. Predmetli amaliy ta'lim darslarida shakllantirilgan nutqiy muloqot asosida ona tili turkumidagi (nutq o'stirish, o'qish) va boshqa darslarda og'zaki, yozma nutq rivojlantiriladi, mustahkamlanadi. Yoki aksincha nutq o'stirish darsida egallangan nutqiy ko'nikmalar predmetli-amaliy ta'lim darslarida amaliy tarzda nutqqa kiritilib mustahkamlanadi.

Kar bolalarga ona tilini o'qitish bir necha davrlarga bo'linadi va bu davrlar kommunikativ tizim talablariga asoslangan maqsad va vazifalari bilan farqlanadi:

- 1 davr (tayyorlov sinf);
- 2 davr (1- sinflar);
- 3 davr (1-4 sinflar);
- 4 davr (5-11) sinflar;

Ta'limning dastlabki va 2 davrida korreksiyalovchi ta'lim yo'nalishi nutqiy faoliyatni shakllantirish va rivojlantirish, nutqiy muloqot imkoniyati, nutqiy xulq va madaniyatni o'rgatish maqsad qilib qo'yadi.

1 – 3 sinflarda o'quvchilar tilning grammatik tarkibini o'zlashtirish asosan tilni amaliy egallash tarzida amalga oshirilishi ko'zda tutiladi. Nutqiy muloqot tajribalari oshib borgan sari ularning egallangan nutq materialni turli vaziyatlarda to'g'ri qo'llash tajribasi ham ortib boradi.

O'quvchilarning nutqiy muloqotni o'rganishini jadallashtiruvchi yetakchi faktor bo'lib Predmetli- amaliy ta'lim va undagi to'g'ri tashkillashtirilgan pedagogik jarayon hisoblanadi: maqsadli yo'naltirilgan nutqni ifodalashni to'g'ri rejalashtirish, nutqiy muloqotni ta'minlovchi jamoa va guruhli faoliyat, o'quvchilarga tabaqalashtirilgan yondoshuv, har bir o'quvchining nutqiy aqliy imkoniyatini hisobga olgan holda talab qo'yish, o'quvchilar nutqining kompleks ravishda rivojlanishini ta'minlash (bir vaqtning o'zida nutqning barcha tomonlari ustida ish olib borish, fanning ichida va fanlararo integratsiya yo'li bilan nutqiy imkoniyatlarni rivojlantirish).

P- davrda tilga o'qitish quyidagicha amalga oshiriladi:

A) Maxsus ajratilgan darslarda (nutq o'stirish, o'qish va nutq o'stirish, yozuv darslarida);

B) Barcha fanlarni o'qitish jarayonida aynixsa (PAT) darslarida;

V) O'quv rejada ko'zda tutilgan tevarak atrof bilan tanishtirish mashg'ulotlarida;

G) Internatda tarbiyachi rahbarligida tashkil etilgan faoliyat sharoitida;

D) Yakka mashg'ulot soatlarida.

1 – sinflarda ona tili o'qitish bo'yicha ishning mazmuniga quyidagi bo'limlar kiritiladi: og'zaki so'zlashuv va bog'lanishli nutqni rivojlantirish, o'qish va yozishga o'rgatish.

Quyida bo'limlar bo'yicha soatlar taqsimoti keltirilgan.

Soatlarning taqsimlanishi

Bo'limlar	Sinflar bo'yicha soatlarning taqsimlanishi			
	I		II	III
	1-yarim yillik	II-yarim yillik		
Nutq o'stirish	5	5	5	4
O'qish va nutq o'stirish	3	4	4	5
Yozuv	2	1	1	1
Jami	9	9	9	9

"Nutq o'stirish" bo'limining mazmuniga so'zlashuv nutq va bog'lanishli (yozma va og'zaki) nutqni rivojlantirish, tilning lug'at tarkibi va grammatik qurilishi ustida ishlash, hamda talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish ham kiradi. Har bir nutq o'stirish

darsida o'qituvchi so'zlashuv nutq, gapning tarkibiy tuzilishi, lug'atning tarkibi, nutqni ko'rib eshitib qabul qilinishi va talaffuz ustida ish olib boradi. Zaruriyat bo'lgan hollarda o'qituvchi butun darsni nutqning u yoki bu tomoni ustida ishlashga bag'ishlashi mumkin, albatta boshqa tomonlarga bog'langan holda olib borilishi ko'zda tutiladi. Maxsus grammatik mashqlar va lug'at ustida ishlash uchun 1-sinfning ikkinchi yarim yilligidan 1 soatgacha, ikkinchi sinfdan boshlab haftasiga 1-2 soatdan nutq o'stirish yoki yozuv darslari hisobidan vaqt ajratiladi (alohida dars yoki nutq o'stirish, yozuv darsining bir qismi ajratiladimi shu holat e'tiborga olinadi).

Savol va topshiriqlar

1. Daktil nutq va uning vazifasi nimadan iborat?
2. Daktil nutqqa o'rgatish qachon va qanday tartibda o'rgatiladi?
3. Daktil nutq og'zaki va yozma nutqni rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. Zamonaviy o'zbek yozuvi asosidagi daktilmalar bilan rus yozuvi asosidagi daktilmalarining farqini jadval tarzida keltiring va sharhlab bering.
5. Daktil nutqqa o'rgatish vositalari va usullarini keltiring
6. Daktil belgilarni o'rgatishga maxsus vaqt ajratiladi. Daktillash malakalari qanday shakllanadi va nima sababdan?
7. Daktil nutqning shakllanishiga qaysi fanlar katta samara beradi?

1. Daktil nutqqa o'rgatishning zamonaviy yo'nalishi

1. Ta'limning dastlabki bosqichida daktil nutqning qo'llanilishi.
2. Lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi
3. Daktil nutk darsi, unga qo'yiladigan talablar
4. Daktil nutqqa o'rgatishning zamonaviy yo'nalishi

Ta'limning dastlabki bosqichida ta'limning olib borish tartibi:
 I chorakda ta'lim daktil nutq asosida olib boriladi.
 II chorakda daktil va og'zaki;
 III chorakda og'zaki va hali o'zlashtirilmagan so'zlar daktil nutqda;
 IV chorakda og'zaki nutq yarakchi, daktil nutq yordamchi vosita sifatida qo'llaniladi.

Daktil nutq ravon va uzluksiz bo'lishi uchun, so'z va gaplarni butunligicha o'rgatish lozim. Ya'ni daktil nutqni o'rgatishda harflab alifboni yodlatishdan emas, balki butun so'zni o'rgatib, keyin uni

analiz-sinteziga o'tilishi maqsadga muvofiqdir. Aks holda o'quvchilar bir umr so'zlarni harflab aytishga moslashib qoladilar.

Korreksiya-kompensatsiya ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilgan holda kar, II-bo'lim zaif eshituvchi o'quvchilar tayyorlov sinfiga ovozli, so'zlashuv nutqni egallay boshlaydi. Daktil nutq esa yordamchi vosita sifatida qo'llaniladi.

Kar bolalarning so'z boyligi asosan daktil nutq orqali egallanadi. Shuning uchun uning savodli egallanishi juda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa daktil alifboning to'g'ri tuzilishiga bog'likdir. Buni to'g'ri anglagan mutaxassislar ta'lim qaysi yozuv asosida olib borilsa, shu yozuvga mos daktilemani tanlagan. Shu bois yuqoridagi tamoyillarga tayangan xolda

Daktil alifbo-muayan til alifbosida mavjud harflarning barmoq harakatlari yordamida ifodalanishi.

1903-yilda YE. Juromskiy karlar uchun dastlabki nutqiy muloqot sifatida daktilologiyadan foydalanishni tavsiya qilgan .

Daktil nutq yuqorida ta'kidlaganimizdek, kar va zaif eshituvchilar uchun ikki xil vazifani bajargandek bo'ladi. Chunki nutqning bu turi bir vaqtning o'zida ham og'zaki, ham yozma nutqni ifodalay oladi. Ma'lumki, yozma nutqda so'zlovchi gaplardagi har bir so'zni harflar orqali ifodalaydi. Daktil nutqda so'zlovchi ham so'zdagi har bir tovushni, ya'ni harfning barmoqdagi daktil ifodasini bajaradi, gapdagi hamma so'zlarni harflab barmoqlarida ifodalaydi. Lekin yozma nutqda yozilgan fikr qog'ozda aks etadi va qoladi. Daktillab aytilgan fikrni kar va zaif eshituvchilar barmoqlaridan o'qib tushunadi, lekin undan iz qolmaydi. Demak bu jihatdan daktil nutq og'zaki nutqni ifodalaydi.

Eng muhimi-o'quvchi bu nutqni og'zaki va yozma nutqni qanchalik egallaganiga bog'liq bo'lmagan holda o'zlashtiradi.

Daktil nutq orqali bola o'z xohishi, istagi, iltimosini ifoda etadi va shu o'rinda daktil nutqni qo'llay oladigan atrofdagi insonlar fikrini tushunadi. Tayyorlov sinfiga kelgan bola daktil belgilarni juda tez va hatto darsdan tashqarida ham o'zlashtiradi. Shuning uchun o'qitishning dastlabki davrida daktil nutq so'zlashuv nutqning bir turi sifatida xizmat qiladi. Bu esa kar va zaif eshituvchi bolalarda so'zlashuv nutqini muloqot vositasi sifatida shakllantirishga atrofdagilar bilan nutqiy muomalani o'rnatishga imkon beradi.

Agar kar va zaif eshituvchi bolalarga til o'rgatishda birdaniga yozma yoki og'zaki nutqdan foydalanilsa, ularning so'z-mantiq tafakkurining rivojlanishi, nutqni egallash jarayonlari sekinlashadi.

Daktillaganda bir belgidan ikkinchi belgiga o'tish, ya'ni barmoq kinesteziyasi bolalarning nutqni egallashlarida muhim ahamiyatga egadir. Qo'l harakatlari orqali so'zni tafakkur qilish yetarlicha rivojlanmagan nutqiy organlarning nuqsonli harakatini kompensatsiyalovchi vositadir. Eshituvchilarning eshitish sezgisi qanchalik o'z nutqini boshqarish imkonini bersa, kar va zaif eshituvchilar uchun bu vazifani barmoq harakatlari (daktillash) bajaradi.

Daktil nutqqa o'qitish bilan bir qatorda, o'quvchilarni og'zaki va yozma nutqqa o'rgatish ham sodir bo'ladi.

Og'zaki nutqqa o'qitish o'quvchilarni daktil shaklda egallagan va nutqiy muloqotiga(lug'atiga)kiritilgan so'zlarning talaffuzini egallashga majbur qiladi".-deb ta'kidlaydi rus surdopedagogi B.D. Korsunskaya.

Artikulyatsiyaning rivojlanishi tovush talaffuzi va nutqiy kinesteziyaning mustahkamlanishi og'zaki nutqning daktilsiz qo'llanilishiga olib keladi. Og'zaki nutqdagi xatoni tuzatish tovush talaffuzining namunasini ko'rsatish va tegishli daktilema bilan ifodalash, ya'ni so'zning tovush-harf tarkibini talaffuz qilish bilan birga daktillash orqali amalga oshiriladi.

Daktil nutqni egallash o'qish va yozishni egallashga yordam beradi. Daktil yordamida gapirganda o'quvchi o'qish va yozish malakalarining asosini tashkil qiluvchi jarayonni-so'zning analiz-sintezini amalga oshiradi. Barmoq harakati orqali so'zni qabul qilganda o'quvchi so'zning grafik ifodasini emas, balki daktil shriftlar (belgilar)ni o'qiydi. Sekin-asta daktil shriftlar harflar bilan almashtiriladi. O'quvchilar bosma harfli so'z, jumalarni daktillash orqali o'qiy boshlaydi. So'zning harfli tarkibini egallash og'zaki nutq ustida ishlash davomida ham olib boriladi, ya'ni har bir talaffuz qilingan tovushga tegishli harf ko'rsatiladi. Yozuvni egallash ham so'z tarkibini analiz-sintez qilishsiz amalga oshmaydi. So'zlarni yozganda bolalardan daktillagan har bir harfning grafik ifodasini bilish talab qilinadi. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirish ham ta'limning dastlabki kunlaridan boshlanadi. Ular muloqotni egallash jarayonida tilning leksik va

grammatik tizimini o'rganadi.

Davlatimiz tomonidan kabul kilingan Lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosidagi 29 ta harf belgisini asos qilib olgan holda 29 ta daktil belgi «O'zbek tili daktil alifbosi» deb kabul kilindi.

Bunga 9 yillik tajriba-sinov natijalari asos bo'ldi. Bu daktil alifbo orqali kar bolalar lotin yozuviga asoslangan dunyoviy hisoblangan ingliz, nemis tillarini ham o'rganishga muvaffaq bo'ladilar. Rus tilini o'rganish uchun esa rus daktil alifbosidan foydalanadilar.

Shundagina kar bolalar maktabining o'quvchilari chet tilini o'rganayotganini his qiladi va boshqa tilni savodli o'rganishga imkon tug'iladi.

Hech kim eshitmaydigan bolalarga chet tili, informatsiya texnologiyalari, dunyoviy bilimlar kerak emas deyishga xaqli emas. Ular ham, barcha bilan teng bilim olishga, fan cho'qqilarini egallashga haqlidir. Bizning o'tmish tariximizda eshitmaydigan kishilar orasida va hozirgi kunda olimlik darajasigacha yetgan yetuk, bir nechta chet tillarini biladiganlar mavjud, kuchli informatika texnologiyalari bo'yicha mutaxassislar mavjud. Ayni paytda Samarkand shahrida informatika fanini o'qitishda yaxshi natijalarga erishilmoqda.

Albatta yangi, lotin alifbosiga to'liq o'tish davrida o'ziga yarasha qiyinchiliklar bo'ladi. Sog'lom kishilar ham yangi yozuvga o'tish jarayonida xuddi shu qiyinchilikni boshdan kechirmokda. Ushbu qiyinchiliklar asosan katta yoshdagilar bilan bogliqdir. Yoshlar esa uni o'z davri va davlatining yozuvidek egallamokda. Va bu holat ularning ovoqli so'zlashuv nutqining ravonligiga ham xuddi shunday ta'sirini o'tkazadi. Daktil nutqni o'rgatish maqsadga muvofiq ravishda olib borilmagan holda ularning nutqi uzuq-uluq, sun'iy, ya'ni «robot»nikiga o'xshab qoladi. Chunki ular so'zlarni qanday daktillasa, xuddi shunday talaffuz qiladilar.

3. Daktil nutk darsi, unga qo'yiladigan talablar

Daktil nutq darsi maxsus korreksion dars bo'lib, bu darsda eshitishida muammosi bo'lgan o'quvchilarga dastlabki muloqot o'rgatiladi. Bunda o'quvchilar predmetlar, atrofdagi kishilarning nomlari, ularning xususiyati, harakatlari, atrof muhitdagi voqea va hodisalarning nomlanishi, munosabat bildirish, bildirilgan munosabatlarni berilgan topshiriqlarni tushunish, munosabat bildirish, javob berish ko'nikmalarini egallaydilar

Daktil nutqni o'rgatish uchun o'quvchilarga predmetning rasmi va uning tagidagi yozuv ko'rsatiladi. Ushbu yozuv esa harflar va ularning daktil belgilaridan iborat bo'ladi. O'qituvchi rasmni ko'rsatib, uning ostidagi yozuvni barmoqlarida ifodalab aytadi. So'ng o'quvchilar o'qituvchining orqasidan ergashib, unga taqlid qilib aytadi. Oxirida rasmning tagidagi so'zni undagi daktilemalarga qarab daktillab o'qiydi.

Keyingi bosqichda o'qituvchi o'quvchilarga tanish bo'lgan so'zlarni daktillab aytadi. O'quvchilar o'qituvchining qo'lidan o'qib tushungan so'zning rasmini topib ko'rsatadi. Keyingi bosqichda o'quvchilar o'qituvchi ko'rsatgan rasmni parta (o'zi o'tirgan) ustidagi rasmlar orasidan topib daktillab o'qiydi.

Undan keyingi bosqichda o'qituvchi o'quvchilarga rasmni yozuvsiz, o'qishni ko'rsatadi, o'quvchilar so'zni xotirasida tiklab uning nomini daktillab aytadi.

Daktil nutq darsining resurslari:

1. Darsda o'tiladigan so'zlarning shriftli va daktil yozuvi bilan ifodalangan katta formatdagi rasmi.
2. Aynan shularning o'zi, kichik formatda har bir o'quvchining oldida.
3. Katta formatdagi alohida kesma daktilemalar (doskada bajariladigan faoliyat uchun).
4. Har bir o'quvchining oldida harf kassasida kesma daktilemalar.
5. Kompyuterda katta formatdagi alohida bosma shriftdagi harflar va daktilemalar ko'rinishi.

Masalan, o'quv qurollari mavzusini o'tishda o'quvchilarga o'quv qurollari va ularning tagidagi harfli va daktil yozuvi ko'rsatilib, o'qituvchi daktillab va og'zaki «qalam» deb aytadi, so'ng hamma birgalikda aytadi. Endi o'qituvchi bolalarning oldidagi so'zlardan shu so'zni topish va daktillab aytishni topshiradi. Har bir o'quvchi rasmni topib, undagi yozuv namunasini daktillab aytadi.

Keyin «ruchka»ning rasmi ko'rsatilib, tagidagi harfli va daktil yozuvi daktillab aytib ko'rsatiladi. So'ng o'quvchilar o'qituvchiga taqlid qilib, unga ergashib daktillab aytadi. Keyingi bosqichda o'qituvchi rasmning o'zini ko'rsatadi, o'quvchilar uning nomini xotirasida tiklab, o'zi aytadi. Bundan so'ng o'qituvchi bolalar oldidagi rasmlar orasidan tegishli «ruchka» rasmini topish va undagi bosma va daktil yozuvni daktillab aytishni topshiradi. Keyingi bosqichda yozuvsiz rasm ko'rsatiladi, o'quvchilar xotirasida

tiklab daktillab rasmning nomini aytadi. Shu tarzda yana hamma o'quvchilar «ruchka» so'zini avval mustaqil o'zi daktillab o'qiydi, so'ng o'rtoqlari va o'qituvchi oldida daktillab aytib beradi.

Dastlabki bosqichda bitta daktil nutq darsida o'quvchilar 3-5 ta so'zni egallaydi (1-3 haftada). Keyinchalik bir soatda 5-7 tadan so'zni egallaydi. Birinchi chorakning oxirida o'quvchilarning daktillab fikr bildirish va o'qish tajribasi va mahorati oshadi. Shu bilan birgalikda ular daktil belgi bilan birgalikda harflarni ham egallab boradilar. Kar bolalar maktabida Alifbegacha bo'lgan davrning o'zidayok hamma harflarni tanib oladilar. Chunki birinchi chorak oxirigacha bolalarning daktil nutqi 700 dan ortiq so'zni tashkil etadi.

Tayyorlov sinfi dasturining atrof muhit bilan tanishtirish, hamda daktil nutqiga o'rgatish bo'limida tayyorlov sinf o'quvchilari bilim va malakalariga qo'yiluvchi asosiy talablar belgilagan:

O'quvchilar o'z sinflari va maktabdagi mavjud umumiy xonalarining nomlarini bilishlari;

o'quvchilarning odobi, xulqiga qo'yilgan talablarni bilishlari va rioya qilishlari;

o'z do'stlarining ismlari, o'qituvchi va tarbiyachisining, oila a'zolari ism-shariflari, o'quv qurollari, sabzavot va mevalar, oziq-ovqatlar, tana a'zolari, kiyim bosh va poyafzal, uy hayvonlarini bilishlari va nomlashni bilishlari;

O'zi va o'rtoqlarining ismi, familiyasini bilish va so'rashni bilishlari;

Ob-havoni kuzatish, topshiriqlarni tushunish, do'stlariga savol va iltimos bilan murojaat eta olishlari, eng oddiy savollarni tushunishlari, ularga javob bera olishlari, topshiriqni bajarish hamda konkret kuzatish natijalari haqida ma'lumot bera olishlari.

Yuqoridagi talablar bilan bir qatorda nutq materiallarining egallanishi, daktil nutqqa o'qitish asta-sekin murakkablashib boradi. I – chorakda o'quvchilar faqatgina fe'llar bilan ifodalangan oddiy topshiriqlarni bajaradilar (tur, o'tir, ber, ol va hokazo). Keyin frazali to'ldiruvchilar kiritiladi. Bolalar bir vaqtning o'zida faqat topshiriqlarni tushunish va bajarishnigina emas, balki o'rtoq'iga, o'qituvchiga va boshqalarga mustaqil ravishda murojaat etishni ham o'rganib boradilar. Masalan: «Olim, iltimos, qalamni ber». «Naima, seni Mukarram opa chaqirapti».

Dastur talablarining murakkablashuvi idrok etish hamda aktiv nutq nisbati o'zgarishini nazarda tutadi.

Agar o'qitishning dastlabki bosqichida 1- chorak boshida o'quvchilarni topshiriqlarni tushunish hamda ularni bajarishga o'rgatish muhim bo'lgan bo'lsa, II va III choraklarda ekspressiv nutq hajmi anchagina ortadi. Tayyorlov sinfi oxirida esa o'quvchilar dasturda ko'rsatilgan lug'atdan muloqotda foydalanishni bilishi talab etiladi.

Nutqning boshlang'ich (dastlabki) formasi sifatida dastur asosini tashkil etuvchi dialogik nutq

- koptokni ber.
- ma
- sen o'ynashni xohlaysizmi?
- ha.

Shuningdek, dialogik nutq bilan bir qatorda bevosita muloqotni ta'minlovchi hamda bolalar tomonidan so'z va frazalar ma'nosini tushunilishni yaqinlashtiruvchi undov (chi) nutqdan foydalaniladi.

Dasturda (tur, o'tir, oldimga kel)kabi undov ma'nodagi topshiriqlar turli gaplar namunasi sifatida beriladi. O'vchilarning bajargan ishi haqida, ish uchun zarur ashyolar haqida talabnoma yozishlari esa nutqning monologik ko'rinishida ifodalanadi.

Daktil nutqning lug'ati og'zaki nutq darsi uchun ham majburiy hisoblanadi. Chunki daktillab aytilgan so'z, gap, jumla og'zaki aytilishi talab qilinadi. Daktil nutqni o'rganish bolalar sinfga kelgan ilk kunlaridanoq boshlanadi. Hamda daktil nutqi maxsus darslar va faoliyatining turli jarayonlarida (maishiy, mehnat qyin, o'quv va predmet ta'limi) da amalga oshiriladi.

Daktil belgilarni o'rgatishga maxsus vaqt ajratilmaydi. Daktillash malakalari bevosita muloqot jarayonida shakllanadi. O'quvchilar o'qituvchi bilan muloqotga kirisha, turib, bir vaqtning o'zida so'z va frazalarni daktil formada o'zlashtiradilar.

Bu narsa quyidagicha egallanadi. O'qituvchi va tarbiyachi bolalarni, ularning turli-tuman faoliyatlarini tashkil eta turib, murojaat etib shu so'z va iboralarning yozma va daktil ifodasi yozilgan qog'oz tasmalaridan ko'rsatib turadilar (tur, o'tir, mening oldimga kel va hokazo).

Bolalar ushbu so'z va frazalarni bosma va daktil shriftda yozilgan tablichkalardan o'qituvchiga ergashib daktillaydilar(daktillagan

holda aytadilar) idrok etadilar.

O'qituvchi so'zni o'qiydi, hamda bolalarda unga taqlid qilib daktil qilish va ushbu so'zni og'zaki talaffuz qilish ehtiyoji tug'iladi.

Taqlid qilish asosida daktillashi so'zni o'zlashtirishning birinchi bosqichi bo'lib, keyinchalik shunday holatlarda bolalar mustaqil holda ish ko'radilar.

So'zlashuv nutqiga ehtiyoj yanada ortish hollari bolalar u yoki bu o'yinchoqni olishni xohlaganlarida tug'iladi. Masalan: o'yin burchagida o'yinchoqlar nomi, ber, ol, fe'llari yozilgan tablichkalar qo'yilgan. So'zlarni terish uchun mo'ljallangan cho'ntakchalar doskada osilgan. Bola o'qituvchiga unga o'yinchoqni berishni so'rab murojaat etadi, o'qituvchi iltimosni nutq yordamida bayon etishni taklif qiladi. O'quvchi qo'g'irchoqni ber (ing) tablichkasini doskadagi cho'ntaklardan biriga teradi, daktillab o'qiydi va faqat shundan so'nggina o'yinchoqni oladi. O'qituvchi va tarbiyachi doimo, faoliyatining barcha turlari jarayonida bolalarni yangi so'z va frazalar bilan tanishtirib borishi, so'zlardan foydalanishni o'rgatib borishlari lozimdir.

Buning uchun sinf va o'yin xonalarida, yotoqda, oshxona, yechinish xonasida nabor polotnoda turli xil so'z va jumlar joylashtiriladi. O'quvchilarning diqqati doim shu so'zlar va jumalarga qaratilib turiladi. Bolalar sayrga otlanganda tarbiyachi "Paltoni kiy", "qalpoqni kiy", "Paltongni tugmasini taq" va hokazo deydi va shu topshiriqlar yozilgan polotnoga ishora qiladi. O'quvchilar o'qituvchining yuzidan o'qiy olmagan so'zlarni ko'rgazmadagi namunadan o'qib tushunib oladi.

Nonushta, tushlik, kechki ovqat mahalida bolalar ich, ye(ip)fe'llari, non, bo'tqa, kartoshka, sho'rva, choy va boshqalar; o'rtoqlarining ismlari, ozoda, o'zim kabi nutqning boshqa turkumlari bilan tanishadilar. O'quvchilar I – chorakda, hali nutq tovushlarini talaffuz qilishni egallamaganlarida, o'qituvchi artikulyatsiyasiga taqlid qiladilar. So'ng talaffuzni egallay borganlari sari ularni og'zaki nutqqa kiritadilar. Og'zaki nutq daktil nutq rivojlanishi jarayonida shakllanib boradi. Boshqa o'quv mashg'ulotlari: matematika, ritmika, rasm, jismoniy tarbiya darslarida, maxsus darslarda egallagan nutq malakalari, bilimlarini amaliyotda qo'llaydilar va mustahkamlaydilar.

Daktil nutqining shakllanishiga yuqorida aytilganidek, predmet

amaliy ta'lim darsi katta va samarali ta'sirini ko'rsatadi. Ushbu darslarda so'zlashuv nutqiga tabiiy ehtiyoj (mativatsiya) tug'iladi, yuzaga keladi, bolalarni nutq materialining asosiy qismi bilan tanishtirish uni amaliy egallash ishlari amalga oshiriladi. Bolalar buyumlarni yasaydilar, chizadilar, aplikatsiya qiladilar. Ushbu faoliyat jarayonida bolalarda (talab, iltimosni bildirishga: iltimos, andoza bering) savol berishga (uyning rangi qanday?) va hokazoga ehtiyoj tug'iladi. Yangi so'zlarni o'zlashtirish jarayonida daktillash texnikasini egallash uchun shart-sharoit tug'iladi. Masalan: O'quvchilar, "Mevalar" mavzusida aplikatsiya qilmoqdalar. O'qituvchi stolida olma turibdi, hamda olma so'zi yozilgan tablichka o'rnatilgan. Darsning oxiriga qadar ushbu tablichka o'quvchilar oldida turadi, ular uni bir necha bor daktil va og'zaki tarzda o'qiydilar. Shunday qilib bolalar bir vaqtning o'zida ham so'zni o'zlashtiradilar, ham daktillash texnikasini egallaydilar. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar vaqtida o'quvchilar nutqning og'zaki - daktil shaklida muloqotga kirishish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Daktil nutqini shakllantirish darslarida bolalar so'z, jumalarni egallaydilar, hamda ular ma'nosini o'zlashtiradilar. O'qituvchi tomonidan darsga quyidagi jixozlar hozirlanadi: daktil alfavit, daktilemalar bilan bosh va kichik harfli, umumiy harf jamlamalari osib qo'yiladi. Bolalar, o'qituvchi, tarbiyachining ismlari, muloqot uchun zarur bo'lgan: tur, o'tir, kel, ma, ber, olib kel va hokazo so'z va jumlar yozilgan tablichkalar tayyorlanadi. Ushbu tablichkalar doskaga yoki harflar, so'zlar jamlamasi, nabor polotnoga joylashtiradi. Agar bolalar tayyorlov sinfiga daktillash malakasiga ega holda kelsalar, 1 chi chorakning o'zidanoq bosma harflar bilan yozilgan so'z va jumlar yozilgan kartochkalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

1.savod o'rgatish.

1. Umumta'lim va maxsus maktablarda savod o'rgatishning mazmuni

2. Eshitish qobiliyati (idroki) meyorda bo'lgan bolalarga savod o'rgatish nazariyasi asoslari.

Eshitish qobiliyati meyorda bo'lgan bolalar maktabgacha yosh-dayoq, nutqning murakkab shakllarigacha egallab, nutq tovushlarini bir-biridan farqlay olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Umumta'lim maktab o'quvchilari birinchi sinfga nutqi to'la-to'kis shakllangan, nutqiy tafakkurga ega holda keladilar. Ularga savod o'rgatish, nutqlarining rivojlanish darajasini e'tiborga olgan holda boshlanadi. Ular asosan o'qish va yozish ko'nikmalarini egallaydilar. So'zlardagi tovushlarning to'g'ri talaffuzini eshituv orqali farqlab analiz sintez qilishni o'rganadilar.

Ma'lumki jamiyat taraqqiyoti bilan bir vaqtda maktab ta'limi ham rivojlanib bolalarga ta'lim-tarbiya berish metod va usullari ham tobora takomillashib bormoqda. O'tmishda quruq yodlashga asoslangan ta'lim metodlarining grammatik turi hukmron bo'lgan bo'lsa, endilikda illyustrativ - tushuntirishga asoslangan pedagogik ish usullari qo'llanilmoqda. Hozirgi paytda savod o'rgatishda asosan tovush-harf va analitik - sinterik metodlar keng qo'llanilmoqda. Bu metod o'qish va yozishni faollashtiradi. Bu metod Valentin Ikelamzer tomonidan XVI asrning ikkinchi yarmida kashf etilgan bo'lsada, o'z davrida ro'yobga chiqmadi. Faqat XVIII asrga kelib bu metod maktablarga keng tarqaldi.

Tovush-harf metodining muhim xususiyatlaridan biri shuki, savod o'rgatishda o'qish va yozish tovushning yozma belgisi - harf yordamida o'rgatiladi.

Bu metod o'qish va yozishni yengillashtiradi va ish usullarini faollashtiradi.

Rossiyada tovush metodining keng tarqalishi K.D.Ushinskiy, A.N.Koff nomi bilan bog'liqdir.

B.I.Ikelamzer analiz va sintez usullarini bir-biridan ajratib bo'lmasligini ta'kidlab o'tgan. Haqiqatdan xam o'qishni o'rgatish jarayonida so'z tarkibidagi tovushlarni ajratib analiz qilibgina o'qish o'rgatilmaydi, balki analizdan keyin ajratib olingan analiz qilingan tovush-harflarni qo'shib sintezlab o'qish o'rgatiladi. Analiz jarayonida so'z tarkibidagi har bir tovush-harflarga bola diqqati tortiladi va ular shu harflar bilan tanishtiriladi. Bu to'g'ri o'qish uchun so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish uchun zamin hozirlaydi. So'ngra bolalar harflarni sintezlab bir-biriga qo'shib o'qishga tayyorlanadi. Demak, analiz so'z tarkibini o'rganish uchun, sintez esa shu so'zni o'qish uchun zaruriy usuldur.

Rus psixologi D.Ye.Elkonin o'qishning ikki tomonini alohida ajratib ko'rsatadi: texnik tomoni (ya'ni yozilgan so'zning grafik

ifodasi) uning talaffuz qilinadigan va o'qishning mazmunini belgilab beruvchi ma'nosi.

T.Yegorovning ta'rifi bo'yicha, o'qish jarayonida dastavval grafik tasvirlar qurib qabul qilinadi, ya'ni tovushlarni ifodolovchi harflar avval eslab qolinadi. So'ngra ular tovushlar bilan solishtiriladi ya'ni tovush harfning nomi emas, balki harf nutq tovushining shartli belgisidir. Shunga ko'ra, tovush-harf belgilarini egallash kabi murakkab jarayon nutq tovushini ajratib olishdan boshlanadi.

Lallayevaning ta'kidlashicha, harflarni tez va samarali ravishda egallash uchun quyidagi xususiyatlar normal darajada rivojlangan bo'lmog'i talab qilinadi:

1) Fonematik eshitishning to'g'ri rivojlanishi (tovushlarni bir-biridan farqlay olish);

2) Fonematik analiz qilish imkoniyatini rivojlantirish (nutqdan tovushlarni ajratib olish);

3) Harflarni shakliga ko'ra analiz-sintez qila olish;

4) Masofani sezish va tasavvur qilish qobiliyati;

5) Harflarning shaklini ko'rib eslab qolish.

O'qish malakasini egallash jarayoni quyidagi to'rtta davrga bo'linadi:

1. Harf-tovush belgilarini egallash.

2. Bo'g'inlab o'qish.

3. O'qishning sintetik usulini egallash.

4. Sintetik o'qish.

T.Yegorovning fikricha, umumta'lim maktablarida tovush-harf belgilarini egallash jarayoni butun alifbegacha va alifbe davri davomida amalga oshadi. O'qishni egallash jarayoni tovush-harf metodiga ko'ra analitik tovush metodi, sintetik tovush metodi va analitik- sintetik metodlarida olib boriladi.

Analitik tovush metodida o'qilishi va yozilishi zarur bo'lgan so'z bo'g'inlarga bo'linib, analiz qilinadi, so'z tarkibidan tegishli bo'g'in ajratilib undan yangi o'rganiladigan tovush-harf ajratib olinadi.

Sintetik tovush metodi asosida olib boriladigan ish tovush va harflardan boshlanib, o'qiladigan yoki yoziladigan so'zlarning tovush-harflari qo'shiladi, ya'ni sintezlanadi.

Respublikamizda barcha maktablarda bolalarga o'qish va yozishni o'rgatishning bosh usuli sifatida analitik- sintetik tovush

metodi qabul qilingan. Bu metod bolalarni quruq yodlab olishdan saqlaydi, bolalarning ongli o'qishini ta'minlaydi. Bolalar tovush-harf belgilarini egallash davrida berilgan gaplarni analiz qilishadi, so'zlarni bo'g'inlarga bo'lib, bo'g'inlarni tovushlarga bo'lishadi. Nutqdan tovushni ajratib olib, bola uni grafik ifodasi bilan solishtiradi, ya'ni tovushni harf bilan solishtiradi.

Maktablarda nutq tarkibidagi tovushlarni eshitish, ularni farqlash, asosan alifbegacha davrda boshlanadi. Yangi o'rganilayotgan tovush bolalarga tanish bo'lgan boshqa tovushlar orasidan ajratib olinadi, uning talaffuzi o'rgatiladi. So'ng shu tovushning grafik belgisi harf ko'rsatiladi va yangi o'rganilgan harflardan tuzilgan bo'g'in va so'zlarni o'qish o'rgatiladi. (K.Abdullayeva)

Ta'limning dastlabki bosqichida har bir bolaga savod o'rgatish, o'qish malakasini hosil qilish o'ziga xos tarzda kechadi. Bu davrda o'qishga o'rgatish quyidagi bosqichlarda olib boriladi:

A. Gapni so'zlar, tovushlar tarkibini analiz qildirish.

B. So'zdan o'tiladigan harfni ajratib olish va uning tovushli talaffuzini eshittirish va to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish;

C. So'z bo'g'inlarga bo'linadi va bo'g'in tarkibidan o'rganiladigan harf ajratib olinadi va ovozli talaffuzi eshittirilib talaffuz qildiriladi. Ajratilgan bo'g'inni ko'rib-eshitish orqali taqlid qilib talaffuz qildiriladi. Bo'g'inni talaffuz qildirishda har bir tovush artikulyatsiyasini ikkinchi tovush artikulyatsiyasi bilan tez va to'g'ri almashtirishga o'rgatiladi;

D. O'qish jarayonida o'qilayotgan so'zning ma'nosini to'g'ri tushinilishini ta'minlash (K.Abdullayeva)

Demak, bolalarni o'qishga o'rgatishda ikki xil mashq bajariladi: tovush harflarni tanish, talaffuzini shakllantirish mashqi. Bu jarayonda bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan harakat amalga oshiriladi: harfni tanish, tovushli talaffuzini o'rganish.

O'qish – bu murakkab psixofiziologik jarayon bo'lib, unda bir nechta analizatorlar ishtirok etishi talab qilinadi: ko'rish analizatori, eshitish analizatori, nutqni vujudga keltiruvchi analizator va hakazo.

O'qish – harflarni ko'rib eslab qolish va ko'rib tanishdan boshlanadi. Bunda xar bir harfning tovushli talaffuzi taqlid qilish orqali o'xshatib talaffuz qilinadi, ya'ni o'qiladi. So'zlarning tovushli talaffuzi natijasida o'qigan so'zning mazmuni kelib chiqadi..

Hozirgi davrda mavjud bo'lgan metodikaga binoan analiz-sintez metodining tovush-bo'g'in ko'rinishi mavjud bo'lib, bu metodning mohiyati shundan iboratki, bunda so'zni analiz qilishda har xil bo'g'inlar ajratib olinadi. Masalan: faqat unlidangina iborat bo'lgan bo'g'inlar (o-na); birikmali bo'g'in, unli bilan undoshdan iborat bo'g'in (o-pa); murakkab bo'g'inlar, bunda uzviy bog'langan birikmali bo'g'in va boshqa undoshlar.

Zamonaviy psixologiya hamda lingvistika sohasidagi tadqiqotlar o'quvchilarni so'zlardagi birikmalarni ko'rish va o'qish, qolgan tovushlarni birikmaga qo'shib o'qishga o'rgatish, so'zni eshitib analiz qilishda bo'g'inlar soni va o'rnini aniqlashni o'rgatishga asoslanadi.

Analitik - sintetik tovush harf metodining prinsipiga asoslangan savod o'rgatishda o'qish va yozishni bir vaqtda olib borish talab qilinadi. Yozuvni o'rgatish, birinchi navbatda har bir tovushning yzma grafik ifodasini ya'ni qo'li bilan harfni yozish ko'nikmalarini hosil qiladi. yozuvga o'rgatish ko'nikmasining mohiyati shundaki, mayda qo'l motorikasining harakat ko'nikmasi egallanadi. Yozish jarayonida nutqning anglashilgan birliklarini grafik belgilarga aylantirish jarayoni kechadi. Bu esa yozuvga ongli faoliyat tusini beradi.

Yozma nutqning og'zaki nutqdan farqi shundaki, yozma nutq mexanizimi savod o'rgatish davrida shakllanadi va o'qitishning keyingi davrida takomillashib boradi.

Yozma nutqning og'zaki nutqdan farqi shundaki, yozma nutq mexanizimi savod o'rgatish davrida shakllanadi va o'qitishning keyingi davrida takomillashib boradi. U bir qator maxsus ishlarni alohida ajratib ko'rsatadi.

1. Yozilishi kerak bo'lgan so'zning tovushli tarkibini analiz qilish. Yozuvning birinchi sharti – so'zdagi tovushlar tartibini aniqlash. Ikkinchi sharti – tovushlarni aniqlash, ya'ni eshitilayotgan nutqning alohida tovushlarga aylanishi va yzma ifodalanishini ta'minlash. Avval bu jarayon ongli ravishda kechadi, keyinchalik esa avtomatlashadi.

2. Fonemalar grafemalarga ko'chiriladi.

3. Harflarning sxematik ko'rinishi yozuv uchun zarur bo'lgan kinestetik harakatlar sistemasiga aylanadi.

Yozma nutqni egallashda fonematik jarayonlar va bola nutqining leksik-grammatik qurilishining to'g'ri shakllanishi ham katta ahamiyat kasb etadi. Chunki talaffuzdagi xato yoki nuqson va kamchiliklar ham, fonematik va leksik-grammatik rivojlanishdagi uncha sezilmaydigan kamchilik ham yozuvda harflarning o'rnini almashtirish, so'zning bo'g'in tuzilishini buzish, so'z hosil qilishdagi xatolar, moslashuv, bitishuvlarda, yozma nutqdagi sintaktik tuzilishlarning sayozligida yaqqol namoyon bo'ladi.

O'quv va yozuv ko'nikmalarini normal bolalarda shakllanishini o'rganish umumta'lim maktablarida savodga o'rgatish metodikasi bilan birgalikda maxsus maktablar uchun savod o'rgatish metodikasini yaratish uchun ham muhim ahamiyatga ega.

K.G.Korovin "Zaif eshituvchi bolalar faqat maxsus jarayondagina nutqni egallashi mumkin. Bu esa so'zning tovush-harf tarkibini o'rgatishdagi o'ziga xos yo'lni belgilab beradi. Shunga ko'ra zaif eshituvchi bolalarning aksariyati uchun nutqni idrok etishda asosiy omil, uning tovushlardan iborat shakli emas, balki grafik shakli hisoblanadi" – deydi.

Hammamizga ma'lumki, me'yorda eshitadigan bolalar yozuvni nutqning ikkinchi ko'rinishi tarzida egallaydilar, chunki yozuv tayyor og'zaki nutqning aksi sifatida o'zlashtiriladi.

Kar va Zaif eshituvchi bolalar, aksincha, yozuv, alfavit orqali og'zaki nutqning tovush-harf va butun tuzilishni egallaydilar.

2. Eshitishida muammolari bo'lgan bolalarga savod o'rgatishning mazmuni, metodlari.

Eshitmaydigan (kar) bolalar maktabining tayyorlov sinfida savodga o'ragatish, o'qish va yozishning dastlabki ko'nikma va malakalarni shakllantirilishini nazarda tutadi.

Alifbegacha davrda o'quvchilarda kesma harflardan tuzilgan so'zlarni o'qish va tuzish ko'nikmalari shakllantiriladi. Bu ish daktil va og'zaki nutqqa o'qitish (o'rgatish) jarayonida amalga oshiriladi. P- chi chorakda bolalar avval harflarning elementlari, oddiy kichik xarflar va ulardan tashkil topuvchi so'zlarni, so'ngra esa bosh harflarni yozishni o'rganadi. Savodga o'rgatish darslarida o'qituvchi quyidagi vazifalarni amalga oshirishi ko'zda tutiladi.

A) kesma alfavitdan daktil va bosma bo'g'inlar, so'zlar va jumlar tuza olishga o'rgatish;

B) darslikdagi bo'g'in, so'zlar, gaplar, jumlarni o'qiy olishga o'rgatish;

V) 3-4 gapdan iborat matnni o'qiy olishi va o'qituvchi savoliga javob bera olishga o'rgatish;

G) harflarni yozish va ularni birlashtirish malakalarini shuningdek, so'z va gaplarni ko'chirib yozish ko'nikmalarni shakllantirish;

D) yozma ravishda iltimosni bildirish, oddiy savolga javob berish ko'nikmasini shakllantirish.

Eshitmaydigan bolalarga savod o'rgatishning o'ziga xosligi shundan iboratki, ularda o'qish va yozish malakalarining shakllanishi, daktil nutq va predmet amaliy ta'lim darslarida amalga oshiriluvchi mashqlar, topshiriqlarni bajarish, so'z va tushunchalarni o'zlashtirish jarayonida egallanadi.

Mustaqil ravishda daktillash hamda kesma alfavitdan so'zlar tuzish jarayonida eshitmaydigan bolalar daktillayotgan so'zlar, gaplarni analiz va sintezini egallaydi. Keyinchalik analiz qilish imkoniyati takomillashib boradi.

O'qish va yozish jarayonida analiz va sintezning navbatma-navbat kelishi sodir bo'ladi.

So'zni yozish uchun o'quvchi analitik ishni bajaradi.

So'zni bo'g'inlarga ajratish, tovushlarni ajratish, kesma alfavitdan so'zlar tuzish, so'ng esa ushbu so'zni o'qishi ya'ni sintezlashni amalga oshiradi.

Kar bolalar ta'limida alifbe davri 3-4 chorak davomida kechadi va bu davrda quyidagilar amalga oshiriladi:

Tayyorlov sinfida savodga o'rgatish, o'qish va yozishning dastlabki ko'nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Eng avvalo o'quvchilarda kesma alfavitdan so'zlarni o'qish va tuzish ko'nikmalari ishlab chiqiladi. Bu ish daktil va og'zaki nutqni o'qishni o'rgatish jarayonida amalga oshiriladi. II-chorakda bolalar avval boshida xarflarning elementlarni, oddiy kichik xarflarni va ulardan tashkil topuvchi so'zlarni, so'ngra esa bosh xarflarni yozishni o'rganadi. Savodga o'rganish darslarida o'qituvchi quyidagi vazifalarni hal qilmog'i talab qilinadi.

a) bolalarga kesma alfavit daktil va bosma harflardan so'z va

jumlalar tuza olishga o'rgatish.

b) bolalarni kitob bo'yicha so'z va jumlarni o'qiy olishga o'rgatish.

c) 3-4 gapdan iborat matnni o'qiy olishi va o'qituvchi savoliga javob bera olishga o'rgatish.

d) harflarni yozish va ularni birlashtirish malakalarini, shuningdek, so'z va gaplarni yozib olish ko'nikmalarini shakllantirish.

e) yozma ravishda iltimosni bildirish, oddiy savolga javob berish ko'nikmasini ishlab chiqish.

Kar bolalarni savodga o'rgatishning o'ziga xosligi shundan iboratki, kar bolalarda o'qish va yozish malakalarining shakllanishi daktil nutq darslarida va predmet amaliy ta'lim darslarida egallanadigan so'z va tushunchalarni o'zlashtirish bilan bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi.

Mustaqil ravishda daktillab turib kesma alfavitdan so'zlar tuzish jarayonida kar bolalar analiz va sintezni egallaydi, ya'ni so'zlarning harf-tovush tarkibini egallaydi. Keyinchalik analitik faoliyat takomillashib boradi.

O'qish va yozish jarayonida analiz va sintezning navbatma-navbat kelishi sodir bo'ladi.

So'zni yozish uchun o'quvchi avval uni harfli tarkibini tahlil qilishi har bir harfni avval barmoqlarida daktillab, keyin yozadi. So'zni bo'g'inlarga ajratishi, kesma alfavitdan so'zlar tuzishi, so'ng esa ushbu so'zni o'qishi ya'ni sintezni amalga oshiradi.

Savod o'rgatish va daktil nutqqa o'rgatishda o'quv materialining integratsiyasi

Dasturning savod o'rgatish, atrof-muhit bilan tanishtirish hamda daktil nutqqa o'rgatish bo'limida tayyorlov sinf o'quvchilari bilim va malakalariga qo'yiluvchi asosiy talablar beriladi. O'quvchilar o'z sinflari va maktabning boshqa xonalarining joylashuvini bilishlari, xulq odoblarga rioya qilishlari, o'z do'stlarining, ismlari, o'qituvchi va tarbiyachi, oila a'zolarining ism-shariflari, o'quv-qurollari, sabzavot va mevalar, oziq-ovqatlar, tana a'zolari, kiyim - bosh va poyafzal, uy hayvonlarini bilishlari va nomlashi, bir-birining ism-familiyasini so'ray bilishlari, ob-havoni kuzatishlari, topshiriqlarni tushunishlari,

va do'stlariga savol, iltimos bilan murojaat eta olishlari, eng oddiy savollarni tushunishlari, ularga javob bera olishlari, topshiriq hamda konkret kuzatish natijalari haqida ma'lumot bera olishlari lozim.

Bu jarayon quyidagi uchta bo'limlarning o'zaro integratsiyasi orqali amalga oshiriladi: daktil nutq, og'zaki(ovozli)nutq, tevarak-atrof bilan tanishtirish, savod o'rgatish, predmetli amaliy ta'lim(keyinchalik PAT) va barcha boshqa darslar va faoliyat jarayonida.

Bu davrda o'quvchilar amalda turli gaplar, jumladan foydalanishni egallab borishi natijasida so'zlardan foydalanishning grammatik meyorlarini ham egallab boradilar.

O'quvchilar dialogik va monologik nutqqa xos bo'lgan dastlabki nutq imkoniyatlarini egallay boshlaydilar. Nutqni muloqat vositasi sifatida egallash bilan uning tizimi bilan tanisha boshlaydilar.

Tayyorlov sinfda o'qitishning asosiy vazifasi dialogik nutq va uning dastlabki ko'nikmalarini shakllantirish hisoblanadi. Bu davrda dasturda belgilangan har bir so'z o'qituvchi tomonidan pedagogik jihatdan tashkillashtirilgan muloqot orqali va muloqot uchun o'zlashtirish ko'zda tutiladi.

Tayyorlov davrning dastlabki bosqichida nutqning daktil va og'zaki shakllari paralel ravishda o'rgatiladi. Buning uchun o'qituvchi butun o'quv materialini eshitish va o'qituvchuvining yuzidan o'qish(keyinchalik "ko'rib-eshitish) orqali uzatadi. Yangi o'quv materialini avval daktillash orqali keyinchalik, faqat og'zaki beriladi. O'quvchilardan o'qituvchi tomonidan o'rgatilayotgan so'zlar, gaplar o'qituvchiga taqlid qilgan holda daktillash bilan bir qatorda og'zaki talaffuzini amalga oshirib so'zlar va jumalarning tovushli tarkibini aniq ifodalash, aytilgan fikrning mazmunini anglash va unga tegishli reaksiya, berishi talab qilinadi.

Dasturda barcha o'quv material ustida olib boriladigan ishning vaqti va hajmi belgilanadi. Barcha kommunikativ malakalar o'quvchilar tomonidan ketma-ketlikda emas balki paralel ravishda egallanadi

O'qituvchining nutqi, nutqidagi so'zlar va iboralarning qo'llanilishi o'quvchilar uchun asosiy manba' va namuna bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun o'qituvchining nutqi aniq, ravon, tushunarli, o'quvchilarning imkoniyati doirasiga mos bo'lishi talab qilinadi.

Muloqot paytida o'quvchi uchun notanish, ortiqcha so'zlar ishlatilmasligi lozim.

Lekin eshitmaydigan bolalarda nutqning og'zaki shaklidan foydalanish imkoniyati juda chegaralangan bo'lishi sababli dastlabki davrda asosiy muloqot shakli sifatida daktil nutq qo'llaniladi. Chunki daktil nutq ularga lug'at boyligini kengaytirish va bevosita muloqotda bo'lishiga imkon beradi. Bundan tashqari og'zaki nutqni tushunishi uchun qog'oz tasmachalaridagi bosma harflarda yozilgan tegishli so'zlar, gaplar, jumladan foydalaniladi.

Lekin ta'kidlash joiz-ki, bu bugungi kunning muammosi emas, hozirgi kunda ka, chuqur zaif eshituvchi bolala ichida eshitish imkoniyati bo'lmagan o'quvchi yo'q. Shuning uchun daktil nutqning dozarbligi tobora kamayib boradi.

Ta'lim jarayonining birinchi kunidanoq o'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot uchun zarur bo'lgan so'zlar, jumladan kartochkadagi yozma, daktil shaklini ko'rsatib, daktil va og'zaki ravishda e'lon qilgan va atrof muhit haqida dastlabki tushunchalarni berib borgan.

O'quvchilarga u yoki bu topshiriqni berish uchun asosan muloqot namunasi tarzida undov ma'nosidagi so'z yoki jumladan foydalanadi.

O'qituvchi savol beradi va javobning namunasi yozilgan qog'oz tasmani ko'rsatadi. O'quvchilar esa o'qituvchiga taqlid qilgan holda, unga ergashib o'rtoqlariga va o'qituvchiga xuddi shunday murojaatlar tuzadi.

Ta'limning dastlabki bosqichida nutqning daktil va og'zaki shakli paralel ravishda o'rgatiladi. Buning uchun o'qituvchi butun o'quv materialini eshitish va o'qituvchuvining yuzidan o'qish (keyinchalik "ko'rib-eshitib) orqali uzatadi. Yangi o'quv materialini avval daktillash orqali keyinchalik, o'zlashtirilgandan keyin faqat og'zaki beriladi. O'quvchilardan o'qituvchi tomonidan o'rgatilayotgan so'zlar, gaplar o'qituvchiga taqlid qilgan holda daktillash bilan bir qatorda og'zaki talaffuzini amalga oshirib borish, so'zlar va jumalarning tovushli tarkibini aniq ifodalash, aytilgan fikrning mazmunini anglash va unga tegishli reaksiya, munosabat bildirish talab qilinadi.

Nutqiy faoliyatni shakllantirishda og'zaki nutq orqali muloqotda bo'lishga ehtiyoj tarbiyalashga urg'u beriladi. Tilga o'qitishning asosini muloqot uchun va ta'lim olish uchun zarur bo'lgan nutqiy

imkoniyatni egallash, undan foydalanish usullarini bilish tashkil etadi. Dasturda barcha o'quv material ustida olib boriladigan ishning vaqti va hajmi belgilanadi. Barcha kommunikativ malakalar o'quvchilar tomonidan ketma-ketlikda emas balki paralel ravishda egallanadi.

Ushbu talabalar, shuningdek nutq materiallariga qo'yiluvchi talablar daktill nutqiga o'qitish jarayonida asta-sekin murakkablashib boradi. I - chorakda o'quvchilar faqatgina fe'llar bilan ifodalangan oddiy topshiriqlarni bajaradilar, tur o'tir, ber, ol va hakazo. Keyin frazali to'ldiruvchi kiritiladi shar uyni, yelimla bunda bolalar bir vaqtning o'zida faqat topshiriqlarni tushunish va bajarishni emas, balki yana do'stiga mustaqil ravishda murojaat etishni ham o'rganib boradilar. "Olim, iltimos, qalamni ber". Muharram opa chaqirapti".

Dastur talabalarining murakkablashuvi idrok etish xamda faol nutq nisbatining o'zgarib borishini nazarda tutadi. Agar o'qitishning dastlabki bosqichida, I-chorak boshida o'quvchilarga topshiriqlarni tushunish hamda ularni bajarishga o'rgatish muhim bo'lgan bo'lsa, II va III choraklarda ekspressiv nutq hajmi anchagina ortadi. Tayyorlov sinf oxirida esa o'quvchilar dasturda ko'rsatilgan lug'atdan muloqatda foydalanishni bilishi talab qilinadi.

Masalan nonushta, tushlik, kechki ovqat mahalida bolalar ich, yegin fe'llari, non, bo'tqa, kartoshka, sho'rva, choy va boshqa, otlar, ozoda, o'zim kabi nutqning boshqa turkumlari bilan tanishadilar. O'quvchilar I-chorakda, hali nutq tovushlarini talaffuz qilishni egallamasdan, o'qituvchi artikulyatsiyasiga taqlid so'zlarning konturini o'xshatib aytishga yo'naltiriladi. So'ng talaffuzni egallab borganlari sari ularni og'zaki nutqqa kiritadilar. Og'zaki nutq daktill nutq rivojlanishi jarayonida shakllantiriladi. Boshqa o'quv mashg'ulotlari – matematika, ritmika, rasm, jismoniy tarbiya darslari, maxsus darslarda egallagan nutq imkoniyatlari va bilimlarini qo'llaydilar. Daktill nutqining shakllanishiga yuqorida aytilganidek, predmetli amaliy ta'lim darslari katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu darslarda so'zlashuv nutqiga tabiiy ehtiyoj (tug'iladi) yuzaga keladi, bolalarga nutq materialining asosiy qismi bilan tanishtirish amalga oshiriladi. Bolalar buyumlarni yasaydilar, chizadilar, aplikatsiya qiladilar. Ushbu faoliyat jarayonida bolalarda (talab iltimosni bildirishga) faoliyat jarayonida muloqotga ehtiyoj tug'iladi ... iltimos, andozani

bering., (savol berishga) Uyning rangi qanaqa? va hokazoga ehtiyoj tug'iladi. Bunda yangi so'zlarni o'zlashtirish jarayonida daktillash texnikasi takomillashadi. Masalan: "O'quvchilar", "mevalar" mavzusida aplikatsiya bajarish jarayonida o'qituvchi stolida olma turibdi, hamda olma so'zi yozilgan tablichka o'rnatilgan. Darsning oxiriga qadar ushbu tablichka o'quvchilar oldida turadi, ular uni bir necha bor daktill va og'zaki o'qiydilar. Shunday qilib bolalar bir vaqtning o'zida ham so'zni o'zlashtiradilar, ham daktillash texnikasini egallaydilar. Nutqni rivojlantirish bo'yicha sinfdan tashqari mashg'ulotlar vaqtida o'quvchilar og'zaki daktill formada so'zlashib muloqatga kirishish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Daktill nutqini shakllantirish bo'yicha darslarda bolalar so'z va frazalarni egallaydilar, hamda ular ma'nosini o'zlashtiradilar. O'qituvchi darsga quyidagi jihozlarni hozirlaydi: daktill alfavit, daktilemalar bilan katta va kichik harfli sinfning umumiy kassasi, sinfdagi o'quvchilar, o'qituvchi, tarbiyachi ismlari yozilgan kartochkalar, muloqat uchun zarur bo'lgan: tur, o'tir, kel, ma, ber, olib kel va hokazo so'z va frazalari yozilgan tablichkalarni tayyorlaydi. Ushbu tablichkalar doskaga yoki polotnoga joylashtiriladi. Agar bolalar tayyorlov sinfiga daktill qilish malakasiga ega holda kelsalar, I-chorakning o'zidanoq bosma harflar bilan yozilgan so'z va frazali kartochkalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Darsda o'quvchilar tomonidan nutq materialining dastlab daktill, so'ngra esa og'zaki shaklda ham o'zlashtirishini ta'minlovchi bir necha usullaridan foydalaniladi. Shulardan biri so'zga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltiruvchi holatlarini tashkil etish. Ushbu usul yordamida so'z va frazalarning ma'nosi yechib beriladi: chunki ushbu so'z va frazalar faoliyatda, turli sharoitlarda ko'plab qo'llanilishi nazarda tutiladi. Masalan: I-chorakda bolalar ber so'zining o'zlashtirilishi hamda uning yordamida iltimoslarni mustaqil ravishda bayon eta olishlari lozimdir.

Tayyorlov sinfda o'qishga o'rgatish.

An'anaviy yondoshuvda o'qishga o'rgatish yozuvga o'rgatishdan ilgari holda olib borilishi ta'kidlangan. U quyidagi holatlar bilan tushuntirilib kelingan. Tilga o'qitish jarayonida daktill nutqdan, bosma harf bilan so'zlar yozilgan kartochkalardan foydalaniladi.

Bunda harflar bilan alohida tanishtirilmaydi, butun soʻzlar, gaplarni daktillab oʻqitiladi. Kartochkalardagi yozuvlar bosmacha harflar va har bir harfning tagida daktilemalar yozilgan boʻlib daktillash bilan bir qatorda oʻqish jarayoni amalga oshirilgan. Bu jarayon nihoyatda jadallik bilan olib borilishi sababli yozuv ustida ish olib borish uchun imkon boʻlmaydi. Yozuv malakalarini egallash, oʻqish texnikasini egallashga nisbatan murakkabroq hamda koʻproq vaqt talab etadi. S.A.Zikov ushbu ikki jarayonni birga olib borishga qarshi boʻlgani – oʻqishni toʻxtatib qoʻyib yozuv bilan mashgʻul boʻlish, kar bolalar nutqini rivojlanishini, oʻqish malakasini tormozlanishiga olib kelishini uqtirib oʻtadi.

Oʻqishga oʻrgatish boʻyicha ish daktil va ogʻzaki nutq darslarida amalga oshiriladi. Dastur boʻyicha nazarda tutiluvchi nutq materialining barchasini oʻquvchilar avval ogʻzaki – daktil ravishda, soʻng talaffuz malakalarini egallab, daktilsiz ovoz va talaffuz bilan oʻqish texnikasi egallaydi. Oʻqishga oʻrgatishda zaruriy qoʻllanma kesma alfavitdir. Bunday alfavitning 2 turidan foydalaniladi:

I-chorak – daktil harfli.

II-IV-chorakda – harfli.

Oʻqishga tayyorlanish uchun bolalar kesma alfavitdan namuna boʻyicha va mustaqil ravishda soʻz va jummalarni tuzishga, shuningdek, ularni namuna boʻyicha va mustaqil holda daktil qilishni mashq qiladilar. Oʻquvchilar faqatgina predmetlar nomini tuzishni emas, balki oddiy frazalar – topshiriqlarni masalan: ruchka (kitob, qalam, daftar)ni ber, kabilarni tuzishni oʻrganishlari – lozim.

Kesma alfavitdan tuzilgan soʻz va frazalarni oʻquvchilar albatta ogʻzaki oʻqishlari lozim. Shunday qilib, bolalar I-chorakning oʻzidayoq, garchi oʻqish yoki savod oʻrgatish uchun maxsus vaqt ajratilmagani holda oʻqishni egallaydilar. Ushbu bosqichda oʻqishga oʻrgatishning asosiy usullari quyidagilardir.

1) Soʻzning grafik elementlari boʻyicha, harflarning soni katak yoki nuqtalar yordamida belgilanishi boʻyicha soʻzlarni ogʻzaki shaklda hamda kesma alfavitdan bayon etish va daktillab aytish.

2) Oʻquvchilarning soʻzlar maʼnosini tushunganliklarini tekshirish maqsadida soʻz va uni tashkil etuvchi boʻgʻinlarni ovoz chiqarib oʻqitish.

3) Koʻrsatilgan predmet, harakat, rasm boʻyicha soʻzlarni ogʻzaki

tarzda va kesma alfavitdan terish orqali(keyinchalik yozuv orqali) bayon qilish.

4) Tovush – boʻgʻin tarkibiga koʻra qiyin boʻlgan soʻzlarni ovoz chiqarib talaffuz etish va oʻqishga qaratilgan maxsus mashqlar.

Soʻng oʻqituvchi bolalarda 3-4 gapdan iborat boʻlgan uncha katta boʻlmagan matnlarni oʻqish malakasini shakllantiradi.

Tayyorlov sinfida toʻgʻri va ongli oʻqish malakalari egallanadi.

Oʻquvchilarda oʻqish texnikasini ishlab chiqishda, soʻzni oʻqishda uning tuzilishi buzilmasligi harf va boʻgʻinlarni tushirib qoldirmasligi, oʻrnini almashtirmasligi lozim.

Soʻz fonemalarning qisqartirilgan tizimiga muvofiq ravishda uygʻun, fonetik jihatdan toʻgʻri talaffuz etilishi, orfoepiya normalari va soʻzlashuv urgʻusiga rioya qilinishi lozimdir.

Soʻzlashuvda urgʻu, uning uygʻunligi va hokazolar oʻqish darslarida ovoz kuchaytirgich apparati yordamida idrok etiladi. Oʻquvchilar oʻz oʻqishlarini, oʻqituvchi va doʻstlarining oʻqish sifatiga taqqoslash imkoniga ega boʻladilar. Oʻqishga oʻrgatishning zaruriy koʻrinishi ovoz kuchaytirgich apparaturasidan foydalanishda oʻqiyotgan oʻquvchini oʻqituvchi va oʻquvchilar tomonidan hamda oʻz-oʻzini nazorat qilishga imkon beruvchi ovoz chiqarib oʻqish hisoblanadi. Ovoz chiqarib oʻqish tashkillashtirilgan tarzda oʻqiyotgan oʻquvchining yuzi sinfga qaratilishi quloqlariga eshitish apparatlar taqilgan holda boshlashni ham kiritadi, chunki oʻquvchilar oʻqiyotgan oʻrtoqlarini diqqat bilan kuzatishlari lozim.

Oʻqishni bilish oʻqish texnikasini egallash va oʻqilganini ongli idrok etishni, oʻqilgan matn mazmunini anglash, tushunishni nazarda tutadi. Oʻqilgan matnni oʻquvchilar tomonidan tushunganlik darajasini turli usullardan foydalangan holda nazorat qilib turish talab qilinadi. Masalan: Oʻqituvchi “Rasmlarni koʻrib chiq”. Ushbu rasmlarga xos gaplarni oʻqi. “Rasmga qara”, “Tekstdan unga mos gapni top” kabi topshiriqlarni beradi..

Oʻqilgan matnni ongli oʻzlashtirilishini aniqlashda illyustratsiyalash usuli katta samara beradi. Oʻquvchilar butun matnga yoki uning ayrim qismlariga sxemali rasmlar chizadilar. Bolalar oʻqilgan matnni illyustratsiyasini chizishga qisqa 4-5 minut sarflagan holda tez ishlashga oʻrgatib boriladi.

Oʻqilgan matnni taxlil qilish uchun dramalashtirishdan

foydalanish mumkin. Matn yoki uning qismini o'qib bo'lgan o'quvchilar uni o'zlari yoki figuralar yordamida ijro (etishlari mumkin) etadilar. So'ng o'qituvchi matnni yana bir bor o'qiydi va rollar qay darajada to'g'ri ijro etilganligini bolalar bilan muhokama qiladilar. O'quvchilar topshiriqning uddasidan chiqqan bo'lsalar, demak hikoyaning mazmuni ularga tushunarli bo'lgan. O'qilgan matnni savollar bo'yicha tahlil qilish muhim usul hisoblanadi. Boshlang'ich bosqichda o'quvchilarga matnnidan javob topiluvchi savollar beriladi. "Bolalar nima qilayapti?" "Olim nima qilyapti?". So'ng faol fikrlashni talab etuvchi nisbatan murakkab savollar beriladi. O'qituvchi "Yilning qaysi fasli (vaqti)?" – deb so'raydi. Matnda savolga to'g'ridan-to'g'ri javob yo'q. Shuning uchun o'quvchilar mustaqil ravishda matnni tahlil qilib javob tuzadilar. "Qish". O'qituvchi qo'shimcha savol beradi. "Nega" shunday o'ylayapsizlar?. O'quvchilar matndan javob topadilar. Masalan: "Qor yog'di", "Qor ko'p". Bolalar qorbobo yasayaptilar. Bugun dars mobaynida o'quvchilarning namuna bo'yicha beruvchi javoblari bilangina chetlanib qolmay, ularning fikrlarini faollashtirish juda muhimdir. Bundan tashqari, o'qituvchi har bir matndan bolalar tarbiyasiga ijobiy ta'sir etish, ularning hayotiy tajribalarini boyitish maqsadida foydalanishi, personajlar hamda bolalarning muayan hatti-harakatlarini qiyoslashi, ijobiy holatlarni ibrat qilib ko'rsatishi ularning ijtimoiylashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatadi..

Daktil nutq darslarida bolalar kesma alfavit bilan ishlaydi, so'zning tarkibi bilan tanishadi. Daktil nutq so'z tarkibini bilish, uni yozuvda aks ettirishga yordam beradi, daktillash barmoqlarning mayda motorikasini rivojlanishini ta'minlaydi va yozish texnikasini egallashni yengillashtiradi.

Predmet amaliy ta'lim mashg'ulotlarida o'quvchilar oddiy figuralarni chizadilar, ularni qog'ozga yopishtiradilar, andazalar tushuradilar (oladilar), plastilin bilan ishlaydilar, unga turli shakllar berish, doira, kvadrat, to'g'ri to'rtburchakni farqlashni, qog'ozda kataklarning kerakli sonini hisoblagan holda, berilgan namuna bo'yicha katakka shakllarni chizishni o'rganadi.

Masalan: O'quvchilar ikki katakdan foydalangan holda vertikal va gorizantal chiziqlarni xuddi shu miqdordagi kataklarga kvadratlarni nuqtalar bilan bo'linuvchi to'g'ri chiziqlar, 3 va 4 katak uzunligida

to'g'ri chiziqlar chizadilar. So'ng ular murakkabroq vazifalarni bajaradilar, kvadrat va uchburchak shaklidagi figuralar (uychalar, samalot, bayroqchalar va hokazo). So'ng oval (tuxumsimon) formadagi figuralar (bodring, jo'ja va hokazo) chizishlari ta'kidlanga.

Aytib o'tilgan ish turlarini bajarish jarayonida bolalarda keyinchalik harflarni yozuvga o'rgatishda qo'llanuvchi malakalar shakllantiriladi. Harflarni yozishga o'rgatish II-chorakdan boshlanadi.

Hozirgi zamonaviy texnologiyalar kirib kelayotgan bi davrda eshitishida muammolari bo'lgan kar, zaif eshituvchi bolalar ta'limining takomillashuvi, shunga mos ravishda ta'limga qo'yiladigan talablar va o'quv dasturlari tobora takomillashib bormoqda.

Chunonchi, koxlear implantatsiya qilingan bolalar yoshi va sonining yil sayin ortib borishi tufayli bu bolalarning eshitish idrokining rivojlanishi, nutqiy ko'nikmalarini baravar egallanishini ta'minlab bormoqda. Bu bolalarning eshitish idrokini rivojlantirish buyuk surdopedagoglar ta'kidlab o'tilgan metodika va uslublardan foydalangan holda innobatsion yondoshuvlar bilan amalga oshirilmoqda. Bu borada Rossiya olimlaridan Korolyova, Leongardlar tomonidan rus tili asosida KI gacha va Kidan keyingi reabilitatsiya ishlarini olib borish orqali eshitish va nutqiy reabilitatsiyasi metodikasi yaratildi. O'zbekistonlik surdopedagog olimlardan U. Fayziyeva tomonidan o'zbek tilining fonetik va fonematik tizimi, o'zbek tilining grammatik qurilishi asosida eshitish idroki va talaffizini, nutqini rivojlantirish metodikasi yaratildi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda kar, zaif eshituvchi bolalar ta'limida tub o'zgarishlar sodir bo'lishi kuzatilmoqda, ya'ni ta'kidlab o'tilgan ta'lim uslbi va ucllari tobora zamonaviylashib, bu bolalar sog'lom bolalar ta'limiga tenglashib borisi kuzatilmoqda. Amalda biz KI bolgan va kichik yoshidan implant taqib reabilitatsiya bolgan va hozirgi kunda inklyuziv tarzda ta'lim olayotgan bolalarda namoyon bo'lmoqda.

Alifbe davri

Hozirgi kungacha qo'llanilib kelinayotga maxsus metodika bo'yicha "Alifbe davri"da olib boriladigan ishlarning mazmunini, asosan, o'qishga o'rgatish va yozuvga o'rgatish tashkil qiladi. Alifbe davrida o'qishga o'rgatish dasturi bo'yicha quyidagicha talablar

qo'yiladi:

1. So'zlarni tovush jihatidan va tovush-harf jihatidan analiz qilish. Ya'ni so'zlarni bo'g'inlarga bo'lish, tovushlarni eshitib farqlash, ularni bo'g'inlar va so'zlardagi o'rnini aniqlay olish;

2. Bosma va yozma shriftlar kesma harflar yordamida tovush va tovush-harf sintezi bo'yicha topshiriqlar bajarish. Ya'ni avval bir-ikki bo'g'inli, keyinchalik esa ko'p bo'g'inli so'zlarni terish, hamda o'qituvchining topshirig'iga binoan qisqa gaplarni terish;

3. Kesma harflardan tuzilgan yoki kitobdagi, qog'ozchalarga yozilgan bo'g'inlar, so'zlar, gaplarni o'qish. Ovoz bilan, aniq ravon qilib tovushlarni qorishtirmasdan nuqtalarda tinib o'qish;

4. Doskada, kitobda, qog'ozda yozma ravishda berilgan topshiriqlarni eshitib, o'qib bajarish (o'qing, ko'rsating, so'z tering, so'z tuzing, to'ldiing, ... kabilar);

5. Kitobdagi yoki alohida berilgan rasmlar, predmetlar va harakatlarni yozuvdagi so'zlar va gaplar bilan solishtirish;

6. Avval bo'g'inlab, keyinchalik sekin-asta so'zlarni yaxlit o'qish.

Yozuvga o'rgatish ham dasturda ko'rsatilgan tartibda amalga oshirilib boriladi va yozuvni egallashga quyidagicha talablar qo'yiladi.

1. Yozuv paytida to'g'ri o'tirish, ruchka va daftarlardan to'g'ri foydalanishni bilish;

2. Kichik va bosh harflarni belgilagan tartibda yozishni bilish, bo'g'inlar va so'zlarni avval doskadagi va daftardagi namunaga qarab yozish, keyinchalik "Alifbe"da berilganlarni ko'chirib yozish;

3. O'qish uchun berilgan matnlarni yozma va bosma harflar bilan berilganlarni kitobdan yoki doskadan ko'chirib yozish, so'zlarni to'ldirib yozish, tushurib qoldirilgan harflar o'rniga kerakli harflarni qo'yib yozish, gaplarni to'ldirib yozish (tushurib qoldirilgan so'zni o'rniga qo'yib), berilgan birinchi bo'g'inga qarab, bo'g'in topib so'zni to'ldirib yozish;

4. O'qituvchining aytganini og'zidan faqat ko'rib, labdan o'qib yozish, ham ko'rib, ham eshitib yozish, faqat eshitib diktant yozish.

5. Yozuvda imlo qoidalarining dastlabki va elementar, zarur joylarini egallash: gapning bosh harf bilan boshlanishi, kishilarning ism va familiyasi, hayvonlarga qo'yilgan laqablarning bosh harf bilan yozilishi, gapning oxiriga nuqta qo'yilishi, so'zlarni bir qatordan

ikkinchi qatorga bo'g'inga bo'lib ko'chirish va h.o.

Yozuvga o'rgatish

Yozuvga o'rgatish bolalarni yozuv paytida to'g'ri o'tirishga, qalam, ruchka, daftarni to'g'ri ushlashga, harflarni avval asosiy elementlarini yozish, (tayoqchalar) pastki qismi yumaloq, tayoqchalar ilgakli tayoqchalar, so'ng oddiy harflar (n,t)lar kabi keyinchalik (v,b) harflari o'rgatiladi. O'quvchilar kichik va katta (bosh) harflarni yozish malakalarni egallaydi. Kar bolalar maktabi dasturida yozuvga o'rgatish tartibi va ketma-ketligi keltirilgan.

O'zuvga o'rgatish quyidagicha olib borilishi mumkin. Polotnoga bolalarga tanish so'z o'rnatiladi. Bolalar uni daktil yoki og'zaki o'qiydilar va bir vaqtning o'zida muvofiq predmet yoki uning tasvirini ko'rsatadilar. O'qituvchi ushbu so'zdagi o'rganilayotgan harfni ajratadi, uni tovush va daktilema bilan nisbatlaydi. Shundan so'ng o'quvchilarga kesma alfavitdan ushbu so'zni tuzish topshiriladi. Bunda bolalar o'rganilayotgan harfning so'zdagi o'rnini ko'rsatishlari, so'zni bo'g'inlarga bo'lishlari kerakli harfni ajratib olishlari va yana so'z yig'ish (tuzish)lari lozim. Shundan so'ng o'quvchilar harf namunasini ko'zdan kechiradilar, doska va havoda, so'ng oldindan harf namunasi va uning elementlari yozilgan daftarda yozishni mashq qiladilar.

O'qituvchi harf elementini ko'rsatgach, uni yozish uchun o'quvchilardan bir nechtasini (ketma-ket) birma-bir doskaga chiqaradi. Bolalar berilgan namuna bo'yicha uni daftarlari yozadilar. So'ng ular yana boshqa elementni va nihoyat harfning o'zini yozishni o'rganadilar. O'qituvchi harfni doskaga yana bir bor yozadi, o'quvchilar uni doskada ilgari yozilgani va daftarlariidagi harf bilan solishtiradilar. O'qituvchi yozilganni yana bir bor (tekshirib) ko'zdan kechirib, bolalar e'tiborini ular yo'l qo'yilgan xatolarga qaratadi. O'qituvchi harfni satr (qator) oxirigacha yozishga ruxsat etadi. Bunda u o'quvchilarning o'zlashtirishiga, dafta holatiga e'tibor berishi lozim. Dars o'rtasida fizkult (daqqa) o'tkazish foydalidir.

Masalan: Bir ikki hisobida bolalar barmoqlarini mushtlaydilar va yozib yuboradilar va bilaklarni pastga tushiriladi. Mashq 2-3 marta takrorlanadi.

IV-chorakda o'quvchilar oddiy so'zlarni ko'chirib oladilar, rasmlar bo'yicha mustaqil ravishda gaplar tuzadilar va ularni daftarga yozadilar. O'qituvchi darslarda savodga o'rgatish jarayonida faoliyat turlarini muntazam o'zgartirib turishni esda tutmog'i lozim.

Yozish mashqlarini o'qish bo'yicha topshiriqlar bilan almashtirib turishi didaktik o'yinlar bilan olib bormog'i, o'yin elementlaridan foydalanmog'i bolalarni topshiriqning to'g'ri bajarilgani uchun rag'batlantirib turmog'i lozimdir.

Tayyorlov davrining yana bir muhim vazifalaridan biri tayyorgarliksiz kelgan bolalarning barmoqlarining mayda muskullarini rivojlantirib yozuvga tayyorlashdir. Bu davrda bolalar har xil figuralarning rasmini chizish, ilmoqchalar va harf elementlariga o'xshash shakllarni avval ustidan chizish, keyinchalik mustaqil yozishni mashq qilish orqali mustaqil yozishni muvafaqqiyatli egallaydilar.

Tayyorlov davri 4 hafta davom etadi. Keyin "Alifbe" davri boshlanadi. Tayyorlov sinifida "Alifbe" davri birinchi sinfdan ancha farq qiladi va o'qituvchi oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

- Talaffuzga o'rgatish dasturida ko'rsatilgan tartibda tovush va bosma harflar bilan tanishtirish;
- So'zni harf va tovush jihatidan analiz qilishni o'rgatish. So'zlarni, alohida tovushlarni (unli, undosh) ajratish, so'zdagi tovushlar sonini, o'rnini aniqlash, urg'uli bo'g'inni ajratish;
- Berilgan tovush yoki harf ishtirokida mustaqil ravishda so'z tuzish;
- Harflarni ularning xarakterli xususiyatlariga qarab tanish va topish (yakka o'zini yoki so'z tarkibida);
- Berilgan tovush yoki harfni so'zning boshida, o'rtasida aniqlashni o'rgatish;
- So'zlardagi harflarni ketma-ketligida nomlab aytish;
- Unli va undosh tovushlarni farqlashni o'rgatish;
- So'zlarni bo'g'inga bo'lish va bo'g'inlardan so'zlar tuzishni o'rgatish;
- Qalam va ruchkani to'g'ri ushlash, to'g'ri chiziq bo'ylab chizish, oval, yoysimon, to'liqlik chiziqlarni qo'lni uzmasdan chizish;
- Turli geometrik figuralar, oval shakllarni bir chiziqqa tizgan holda naqsh ko'rinishlarini chizish;
- Predmet va ularning harakatini ifodolovchi rasmlarning tagiga

kesma harflar yordamida nomini terish.

Tayyorlov davrida o'quvchilarga harflarning yozma ifodasi berilmaydi. Shu boisdan harflarni yozish ko'nikmasi talab qilinmaydi. Lekin so'zlar va harflarning bosma shriftlarda yozish talab qilinadi. Daskada va daftarda predmetlarning nomlari, sodda gaplarni bosma harflar bilan yozishni o'rgatish talab qilinadi.

Savodga o'rgatish darslarining mazmuni quyidagicha beriladi.

Masalan: dastlabki "O" "o" harfi bilan tanishtirishdan oldin shu harf bilan boshlanadigan 3 yoki 4 ta so'z olinadi. Ona, ot, ota, olma. Bu so'zlar o'qituvchiga taqlid qilgan holda va unga ergashib butun sinfga va har bir o'quvchiga aytiriladi. So'zlar rasmlar bilan birgalikda daskada beriladi. Bolalar ona, ot, ota, olma so'zlari bilan (tayyorlov davrida) tanishgan. So'ng ona so'zidagi birinchi harf olinib cho'zib aytiladi, eshituv apparatlarida eshittiriladi. Va bu o___ tovushi va o harfi ekanligi uqtiriladi. Keyin o'quvchilarga qolgan so'zlardagi xuddi shunday harfni topib uni ovoz bilan aytilish talab qilinadi. "O" harfi birinchi turganligi tufayli bolalar uni tezda topadilar. Bu topshiriq bajarilgandan so'ng, ularga "O" harfi so'zning o'rtasida (Lola, kitob) kelgan so'zlardan topish topshiriladi. Keyinchalik bu topshiriqlar murakkablashtiriladi va quyidagicha vazifalarni bajarish o'rgatiladi:

- 1) berilgan bo'g'inni to'ldirish va o'qish;
- 2) berilgan harflardan rasmdagi predmet nomini terish va hakazo.

Bu kabi ishlar, maktabga tayyorgarliksiz kelgan bolalarni savodga o'rgatish uchun yetarli bo'ladigan lug'atni egallash, so'zlarning grafik ifodasini eslab qolish va shu orqali rasmdagi predmet, xarakter va xususiyatni ongli ravishda, tushungan holda nomlash ko'nikmalarini egallash maqsadlarini ko'zlaydi.

O'quvchilarning eshitish qobiliyatini rivojlantirish, fonematik eshituvini rivojlantirish bu davrning eng asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Shuning uchun faqat ovozni kuchaytirib beruvchi apparatlar orqali va ko'rib eshitish yo'li bilan beriladi. Faqat darsning ma'lum belgilangan qismidagina ekran orqasida va quruq quloqning o'zida eshitish beriladi. Nutq materialini ekran orqasida eshittirish usuli bolalarni faqat eshitish sezgisi orqali qabul qilishni o'rgatish maqsadini ko'zlaydi. Bunda o'quvchi o'qituvchining yuz, lab harakatlarini ko'rish imkoniyatiga tayana olmaydi.

Quloqning o'zida eshittirish deganda, bolalar ovozni kuchaytirib beruvchi apparat orqali eshitib o'zlashtirgan so'zlarni, faqat quloqning o'zi bilan (labdan va yuzdan o'qimasdan) eshitib takrorlab berishi ko'zda tutiladi.

Maktabga tayyorgarliksiz, to'g'ri uydan kelgan bolalar bilan alohida ishlash rejalashtirilgan. "Tayyorlov davri davomida bu o'quvchilarga maksimal darajada so'z boyligini egallashini ta'minlash talab qilinadi. Buni o'qituvchi, tarbiyachi, yakka mashg'ulot o'qituvchisi hamkorlikda mashg'ulotlarda, darsdan tashqari vaqtda alohida ishlash yo'li bilan amalga oshirishi ko'zda tutiladi. Undan tashqari tayyorlov sinflarda, maxsus bog'chalarda maxsus tayyorgarlik ko'rib kelgan bolalar ichida, tayyorgarliksiz, nutqsiz holatda maktabga kelgan 2-3 ta bola uchun nutqiy muhit sodir bo'ladi. Va bu bolalar "Alifbe" davrigacha 50-60 tagacha so'zni tushunish hamda o'xshatgan holda og'zaki ayta olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. O'qish malakasini egallash jarayoni qanday davrglarga bo'linadi?
2. Analitik sintetik sintetik metodning tahlilini ,bering.
3. O'qish qanday jarayon?
4. Yozishga o'rgatish, yozma nutq qanday shakllantiriladi?
5. Alifbegacha davrda o'quvchilar bilan qanday ishlar olib boriladi?
6. Tayyorlov sinfida savodga o'rgatish qanday tartibda amalga oshiriladi?
7. Savod o'rgatish va daktil nutqqa o'rgatishda o'quv materialining integratsiyasi nimadan iborat?
8. Tayyorlov sinfda o'qishga o'rgatish qanday tartibda amalga oshiriladi?
9. Hozigi zamonaviy texnologiyalar kirib kelayotgan davrda eshitishida muammolari bo'lganga savod o'rgatishda qanday texnologiya va usullar qo'llaniladi?

VII. OG'ZAKI (OVOZLI) NUTQ DARS, OG'ZAKI NUTQNI O'STIRISHNING MAZMUNI VA AHAMIYATI.

Inson hayoti va faoliyatida nutqning tutgan o'rni va ahamiyati naqadar ulkanligini e'tiborga olgan holda, kar bolalar ta'limida o'quvchilar tomonidan nutqni egallash, uning og'zaki va yozma shaklini o'stirish – maktabning asosiy vazifalaridan biri tarzida e'tirof etiladi.

Nutqning og'zaki shaklini egallash eshitmaydigan bolalar hayotida juda muhim ahamiyatga ega. Og'zaki nutq umumiydashgan muloqot vositasi sifatida shakllanadi. Ya'ni ovoqli og'zaki nutq eshitmaydigan va gapirmaydigan bolalar uchun atrofdagilar bilan muloqatda bo'lish imkoniyatini yaratuvchi eng muhim omil hisoblanadi. Ovoqli og'zaki nutqni egallash tayyorlov sinf dasturi talablari da o'z aksini topgan.

Og'zaki nutq orqali muloqatni o'zlashtirish jarayonida ular tilning grammatikasi va o'zbek tilining barcha qonuniyatlarini o'rganib borishlari talab qilinadi. Og'zaki nutq orqali muloqotga kirish va uni amalga oshirish ikkita muhim, o'zaro chambarchas bog'liq jarayonni o'z ichiga oladi:

so'zovchining nutqini qabul qilish;

tovush –harf jihatdan to'g'ri, aniq talaffuz qilingan grammatik jihatdan o'zaro bog'langan gaplar oqali o'z fikrini bayon qilish.

Eshitish qobiliyatining turli darajadagi pasayishi yoki buzilishi og'zaki nutqni qabul qilish, hamda o'z fikrini og'zaki bayon qilish, o'zgalarga yetkazish imkoniyatini yo'qqa chiqaradi yoki katta qiyinchilik tug'diradi. Chunki yuqorida aytilgandek inson faqat tug'ilgan kunidan to maktab yoshigacha bo'lgan davrigacha va undan keyin eshitib kelgan nutqiy amaliyotni egallaydi. Bunday imkoniyati bo'lmagan eshitmaydigan bolalar o'zgalar nutqini qabul qilish, tushunish va gapirishni maxsus sharoitlarda, maxsus uslublar yordamida mutaxassislar yordamida o'rganib egallaydilar.

Eshitishda muammosi bo'lgan bolalar maxsus va umumiy ta'limida o'qitishning murakkabligi e'tiborga olingan holda ona tili o'qitish bo'limiga qo'shimcha bolalarning og'zaki nutqini o'stirish uchun alohida vaqt ajratiladi.

Tayyorlov sinflarida ona tiliga ajratilgan 8 soat hisobidan xaftasiga

4 soat ogʻzaki nutq oʻstirish uchun belgilangan. Ogʻzaki nutqni oʻrganish boshlangʻich sinf oʻquv rejasidagi 4 soat bilan yakka tartibdagi darslarda eshitish qobiliyatini takomillashtirish va talaffuz etishga oʻrgatish mashgʻulotlari (xaftasiga - 18s) bilan paralel ravishda olib boriladi.

Tayyorlov sinfga kelgan eshitishi karlik darajasida buzilgan oʻquvchilarda ogʻzaki nutqi mutloq shakllanmaganligi sababli ularga dastlab daktil nutq oʻrgatiladi. Bu ularga soʻz boyligini tez va koʻp miqdorda egallashga imkon beradi. Shuning uchun eshitmaydigan oʻquvchilarning ogʻzaki nutqqa oʻrgatishda oddiy usullaridan biri daktil nutq orqali tushuntirish hisoblanadi.

Yaʼni oʻqituvchi tomonidan tushuntirilayotgan soʻzlar, bir vaqtning oʻzida ham qoʻl harakatlari bilan koʻrsatilib, ham ogʻzaki oʻqib berilishi (aytilishi) talab qilinadi.

Shuning uchun ham oʻquvchilar oʻqishning birinchi kundan boshlab, oʻqituvchining soʻzlarini ikki usulda:

qoʻl harakatlari bilan ifodalash;

ogʻzaki aytilganni koʻrib taqlid qilib oʻqishni oʻrganib boradi.

Ogʻzaki nutqqa oʻrgatish barcha boshqa fanlar kabi ovoznı kuchaytirib beruvchi apparatlar(eshitish moslamalari)dan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Oʻqish jarayonida eshitish moslamalaridan foydalanish oʻqituvchining soʻzlarini eshitish, bir vaqtning oʻzida ham eshitib, ham kurib qabul kilishni taʼminlaydi. Muloqatda boʻlish jarayonida oʻzlashtiriladigan soʻz boyligi va nutq koʻnikmalari daktil nutq asosida boʻlib asta-sekin oqozli nutqqa koʻchiriladi. Shuning uchun avval daktil nutq orqali soʻzlarning harfli tarkibini egalab, uni ogʻzaki daktil ravishda tinglovchiga (oʻqituvchi, tarbiyachiga) yetkazish oʻrgatiladi. Ogʻzaki nutkni oʻrgatishning ikkinchi yoʻnalishida oʻquvchilarning talaffuz etish malakalari shakllantiriladi. Amaliyotda bu quyidagicha amalga oshiriladi:

Dastlab oʻrganilayotgan va muloqotda qoʻllashi zarur boʻlgan soʻzlar, gaplarni oʻqituvchiga ergashib, unga taqlid qilib u bilan birgalikda daktillab (barmoqlari bilan) aytadi. Bunda daktillab aytish bilan birgalikda talaffuz koʻrinishini ham takrorlaydi. Lekin asosiy eʼtibor soʻzning harfli tarkibini toʻgʻri daktillashga qaratiladi. Chunki oʻquvchilarda koʻp tovushlar hali hosil boʻlmagan boʻlishi

mumkin.

Keyingi bosqichda ogʻzaki nutqqa katta eʼtibor beriladi. Bunda oʻqituvchi imkon qadar savod oʻrgatish darsida oʻtilgan harflarning tovushli talaffuzini hosil qilish va shu tovush ishtirokidagi soʻzlarni toʻgʻri va toʻliq talaffuziga erishish borasida ish olib boradi. Tovushning toʻliq va toʻgʻri talaffuzi hosil boʻlmagan hollarda ularni qisqartirilgan fonemalar tizimi asosida almashtirib, soʻzning asl talaffuziga yaqinlashtirilgan holda talaffuz qilish ustida ish olib boriladi.

Ogʻzaki nutq darsi savod oʻrgatish jarayoni bilan paralel ravishda olib borilishi koʻzda tutiladi. Oʻqituvchi savod oʻrgatish darsida oʻquvchilarni yangi harf bilan tanishtirar ekan uning daktil ifodasi hamda talaffuz qilishning tashqi koʻrinishini koʻrsatadi va oʻquvchilarga oʻzi bilan birgalikda oʻqituvchiga taqlid qilgan holda talaffuz qilishni talab qilib boradi. Ogʻzaki nutq darslarida esa oʻtilgan yangi harfning tovushli talaffuzi turli usullar orqali oʻrgatiladi:

- koʻrib, eshitib, oʻqituvchiga taqlid qilish orqali talaffuz qilish;

- taktil va vibratsiyani sezish orqali tovushning talaffuzini oʻrgatish;

- Mexanik usulda tovushning talaffuzini hosil qilish.

Yuqoridagi usulda soʻzlarni ovoqli talaffuzini shakllantirish faqat ogʻzaki nutq darslarining oʻzida shakllantirib boʻlmaydi. Bu darsda boshlangan ish talaffuz koʻnikmalarini shakllantirish boʻyicha yakka mashgʻulotlarida davom ettiriladi va nihoyasiga yetkaziladi. Bu darsning asosiy maqsadi tayyorlov sinf oʻquvchilariga soʻzlar va gaplarni ovoz bilan talaffuz qilib oʻqish va mustaqil aytishni oʻrgatish. Daktillab aytiladigan soʻzlarni ovoqli nutqqa aylantirib aytishga oʻrgatish.

Tayyorlov sinfdagina oʻtiladigan bu darsning olib borilishi koʻp jihatlari bilan savod oʻrgatish darsiga oʻxshasa-da maqsad va vazifalariga koʻra ogʻzaki soʻzlashishga oʻrgatishdan iboratdir.

Kar bolalarni maktabda oʻqitish jarayonida, ularning bir-biri bilan muloqatda boʻlishi birinchi kundan boshlab oʻrgatiladi. Tayyorlov sinflarida ogʻzaki soʻzlashishni shakllantirish - tilni oʻrgatishning umumiy qoidalariga kiradi, qoʻl harakatlari bilan soʻzlashishni oʻstirishga qaratiladi

Kar bolalarda og'zaki nutqni o'zlashtirish, qo'l harakatlari bilan tushuntirishga qaraganda qiyinroq kechadi. Shu sababli daktil nutqni egallagach, og'zaki nutqqa ehtiyoj qolmagandek o'ni egallashga intilish kamayib boradi. Og'zaki nutqning ijtimoiy ahamiyati va tutgan o'rnini e'tiborga olgan holda uni kar, zaif eshituvchi bolalarga o'rgatilishiga katta ahamiyat beriladi.

6. Eshitishida muammolari bo'lgan bolalarga og'zaki so'zlashuv nutqni qabul qilish- tushunish (impressiv nutqni)ni o'rgatish.

Og'zaki so'zlashuv nutqni qabul qilish, ya'ni so'zlovchining nutqini tushunish surdopedagogikada o'ziniig sinonimlariga egadir- labdan o'qish, yuzdan o'qish.: lab harakatlaridan o'qish va yuz harakatlaridan o'qish. Og'zaki so'zlashuv nutqni lab harakatlari orqali o'qish, ya'ni tushunish ancha murakkab kechadi, chunki eshitmaydigan bolalar uchun lablar orqali yetkaziladigan ma'lumotlar bir-biriga o'xshab ketadigan holatlar juda ko'p uchraydi.

Masalan b, p, m tovushlarning artikulyatsion ko'rinishi bir xil va ularni faqat ovoqli talaffuzi orqali farqlash mumkin. Artikulyatsiyaning tashqi ko'rinishida aks etmaydigan tovushlarni yuzdan o'qish undan ham murakkabroq kechadi. Buni suhbatdoshingizga ovozsiz gapirib sizning aytgan so'zlarinigizni qanday tushunganini so'rab isbotini bilishingiz mumkin. Nutq paytida so'zlovchi lablarning tez fursatlarda harakatlari o'zgarishi natijasida nutq tovushlari bir-biriga o'xshab ketadi. Lekin barcha qiyinchiliklarga qaramay, eshitmaydigan bolalar labdan o'qishni o'rganishadi. Karlar faqatgina lablar, ko'zlar, daktil ishoralarga asoslanib qolmasdan, balki eshitib egallangan lug'at boyligi, xotirasidagi gaplarning tuzilishi bilan unga qaratilgan gapni taxmin qilish, ma'nolash orqali anglash qobiliyatiga ham egadir. Karlarniig labdan o'qish imkoniyatining sifatliiligi so'zlashish sharoitlariga ham bog'likdir. Ularda labdan o'qish aslida ko'proq eshitish va daktil orqali so'zlashishiga asoslangan. Ular faqatgina lablar, ko'zlar, imo-ishoralarga asoslanib qolmasdan, balki qisman bo'lsada eshitib taxmin qilish, ma'nolash qobiliyatiga ham egadir. Labdan o'qishni o'rganish so'zlashish ma'lumoti asosida quriladi, lekin og'zaki nutqni to'liq tushunish va anglash eshitishsiz to'laqonli bo'lmasligi olimlar tomonidan o'z isbotini topgan. Eshitish va daktil nutq orqali so'zlashish so'zlar va gaplarni, ya'ni nutqni qabul qilishni yengillashtiradi. Labdan

o'qishni o'rganish so'zlashish ma'lumoti asosida qurilgan bo'lib, atrofdagilar bilan muloqatda bo'lishning asosi hisoblanadi, bu esa eshitmaydiganlarda atrofdagilarning nutqini eshitib labdan o'qib tushinish ehtiyojini tug'diradi. Bu ehtiyoj aynixsa oila a'zolari bilan muloqotda bo'lishda, notanish muhitga tushganda hayotiy zaruriyat darajasigacha ko'tariladi. Chunki asosiy muloqot imkoniyati qisman bo'lsada eshitib labdan o'qib tushunish va fikrni og'zaki tushuntirish orqali bo'lishini taqozo qilinadi.

Zamonaviy ta'limda og'zaki nutqni tushunishda labdan o'qish, imo-ishora va daktil nutqning ahamiyati katta bo'lishiga qaramasdan eshitish, ovozni kuchaytiradigan apparatlarning keng ko'lamda qo'llanilishi hisobiga undan foydalanish tegishli chegaralangan. O'quv-tarbiya jarayoni eshitish qobiliyatini rivojlantirilishi va u asosida nutqni idrok qilish, ya'ni nutqni ko'rib eshitish orqali qabul qilishga asoslanishi maxsus ta'limning o'ziga xos tizimini tashkil etadi. Bu tizim og'zaki nutqni eshitib idrok etib u asosida shakllantirilishiga asoslanadi. Nutqni eshitish asosida va undan keng miqyosda foydalangan holda egallanishi nutqiy muloqotni ongli va sifatli bo'lishini ta'minlaydi.

Kar bolalar uchun nutqning dastlabki formasi sifatida barmoqli daktil alifboga asoslangan nutq qo'llaniladi. O'qituvchi bu dastlabki davrda nutq materialini daktil formada va og'zaki tarzda va ovozni kuchaytiruvchi apparatlardan foydalangan holda berib boradi. O'qituvchi o'quvchilarga beriladigan yangi o'quv va nutq materialini og'zaki, daktil, imo-ishora, hamda tablichkadagi yozuvni ko'rsatib, har bir so'zni mikrofondan talaffuz qilib o'quvchilarga eshittiradi. Bu jarayon surdopedagogikada ko'rib-eshitib qabul qilish deb ataladi. O'quvchilarning o'rganiishlariga qarab asta-sekin nutq materiali tablichkalardan olinadi, o'qituvchi tomonidan daktillash va imo-ishora to'xtatiladi. Labdan o'qishdan keng foydalanish kar bolalarni eshitish qoldiqlaridan to'laqonli foydalanishi, undan keng ko'lamda foydalanish imkoniyatini chegaralab qo'yadi yuqoridagi aniqliklarni bermaydi. Eshitmaydigan o'quvchilarning og'zaki nutqni qabul qilishda ko'rish analizatoridan keng foydalanishi bilan bir qatorda saqlangan eshitish qoldiqlaridan foydalangan holda so'zlarning ovoqli obrazlarini anglashdan ham foydalanib borishi ham juda muhimdir. Chunki so'zlar va gaplarning ovoqli obrazini tasavvur

qilmasdan ularni talaffuz qilish, aytish, ya'ni gapirish juda mushkul. Shuning uchun maxsus ta'limni tashkil qilishda o'quvchilarning eshitish qobiliyatini rivojlantirish birlamchi vazifalardan hisoblanib, pedagogik jarayonda ovozni kuchaytirib beruvchi eshitish qurilmalaridan keng ko'lamda foydalanish ko'zda tutilgan.

1975-yillarda Rus olimlari S.A.Zikov, N.F.Slezina, F.F.Raular tomonidan ilmiy asoslab berilgan va ta'lmiga joriy etilgan tilga o'rgatish va tilga o'qitishda kommunikativ tizimga asoslanganlik butun ta'lim jarayonida kar bolalarning eshitish qobiliyatini rivojlantirib borish va o'quv materialini ovozni kuchaytirib beruvchi apparatlar orqali eshitib va o'qituvchining yuzidan o'qib qabul qilish asosida olib borishni taqozo etadi. Buning asosiy shartlari va sharoitlari har bir sinfni jamoa bo'lib foydalanish uchun mo'ljallangan ovozni kuchaytirib beruvchi apparatlar bilan ta'minlanishi hamda muntazam ravishda o'quvchilarning eshitish imkoniyatini rivojlantirib borish uchun ular bilan yakka tartibda mashg'ulotlar olib borishdir. Yakka tartibda bunday mashg'ulotlarni olib borish uchun esa individual eshitish aparatlari bilan ta'minlanishi, yoki statsionar iki-uch kishilik ovozni kuchaytirib beruvchi moslamalardan foydalaniladi.

Og'zaki nutqqa o'rgatishda kompleks va asta sekin oddiy ko'rib eshitib qabul qilishga o'tish uslubiyati aynixsa yaxshi natija beradi. Bunda o'qituvchi beradigan tushunchani ifodalovchi so'zni tablichkada ko'rsatib mikrofondan aytib eshittirib turib, daktil shaklida(juda qiyin sharoitdaimo-ishorada) anglatadi, so'ng shu so'zni daktilsiz mikrofondan aytib eshittirib o'quvchilar bilan birgalikda aytadi. Shu tarzda o'quvchilar asta-sekin so'zlarning ovozli obrazlarini eslab qolib aytilgan so'zlarni taqlid qilib, o'xshatib talaffuz qila boshlaydilar. Masalan, predmetli amaliy ta'lim darsida «ol», «ber», «qo'y» harakatini tushunish va uni bajarilishi o'rgatilishi uchun mutaxassis tomonidan bolalar uchun tushunarli bo'lgan hatti harakatlar, imo-ishoralar orqali (Qog'ozni ol. Qalamni ol. Qog'ozni ber. Qalamni ber.)topiriqlarni beradi. So'ng xuddi shu topshiriqlar boshqa o'quvchilarga imo-ishorasiz tablichkaga yozilgan so'zlar ko'rsatilgan holda og'zaki va daktillab beriladi. Topshiriq ko'rgazma tarzida ham berilishi mumkin: talaffuzi o'rganilgan so'z og'zaki, qolganlari (xali to'la o'tilmaganlari) og'zaki, hamda

imo-ishora tarzida. Agar bolalar berilgan materialni o'zlashtira olmasalar, u holda topshiriq o'qituvchi tomonidan qo'shimcha imo-ishora orqali takroran beriladi beriladi. Boshqa usuli vaziyatdan foydalanish bo'lib, bu amaliy faoliyat va nutqiy muloqotni ya'ni og'zaki materialini ishlatilishini talab qiladi. Masalan, o'quvchining qalami sinib qoldi. Bu holatda o'qituvchi eshitish, ko'rish orqali idrok qilishga mo'ljallangan topshiriq berad. Bunday vaziyatlarni qo'shimcha ravishda maxsus hosil qilgan holda, mashqlar o'tkazish, o'kituvchi tomonidan imo-ishorasiz ham o'quvchilarning nutqni idrok qilish malakasini tezroq rivojlanishini ta'minlaydi. Nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishni rivojlantirishda didaktik o'yinlardan ham keng foydalaniladi. Nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishni shakllantirish bo'yicha xuddi shunday ishlar boshqa hamma darslarda ham amalga oshiriladi. Daktil nutqqa o'rgatish darslarida avval o'qituvchi yangi materialni bolalarga og'zaki-daktil, eshitish apparati orqali beradi, keyin esa o'ziga qaratilgan og'zaki nutqni daktilsiz, eshitish-ko'rish orqali idrok qilishga beriladi. Tayyorlov sinf o'quvchilari bilan ishlashda dastlabki mashg'ulotlarda 3- 5 ta so'z, tushunchalarni berishdan boshlash tavsiya etiladi. Chunki bu jarayon olti yoshli eshitmaydigan o'quvchilar uchun mutloq yangi faoliyat bo'lib, ulardan kuchli diqqat va e'tibor talab qiladi. Nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishni o'rgatishda maxsus soatlar (bir haftada 2 soat) og'zaki nutq darslariga ajratiladi. Dastlab bu soatni daktil nutq darslariga berilgani ma'qul, daktil nutq darslarida o'quvchilar lug'atni egallaydilar va asta – sekin og'zaki nutq darsida daktil orqali egallagan so'zlarni ovozli talaffuzi o'rgatiladi. Bu davrda darsning boshlang'ich qismida so'zlar daktil orqali beriladi, darsning ikkinchi yarimidan esa og'zaki nutqni eshitish-ko'rish orqali idrok qilish va og'zaki talaffuz qilish mashqlari o'tkaziladi. Ana shunday darslarni o'tkazish o'quvchilarning ish faoliyatini saqlash imkonini beradi, demak, o'qitish sifatini oshiradi. Bunday darslarni tashkil qilish va o'tkazish o'qituvchi uchun ham qiyinchilik tug'dirmaydi. Balki mavzu va maqsadning birligini saqlaydi.

Darsning birinchi, ikkinchi qismi uchun mo'ljallangan material umumiy bo'lishi mumkin, farqi esa buni o'quvchilarga yetkazish usulida: avval og'zaki daktil, keyin o'quvchilarni og'zaki nutqni ko'rish- eshitish orqali idrok qilishga o'rgatiladi

Boʻrtirib artikulyatsiya qilishga yoʻl qoʻyib boʻlmaydi. Agar oʻquvchilar soʻz yoki iborani 2-3 marta qaytarganda ham oʻzlashtirmasalar, bu holatda oʻqituvchi oʻsha soʻz va iborani yoʻldosh imo-ishora vositasi orqali qaytaradi, keyin esa imo-ishorasiz. Nutqni koʻrish-eshitish orqali idrok qilishga oʻrganish yakka tartibda ishlash soatlarida yoki darsdan tashqari vaqtlarda amalga oshirish mumkin. Shu jumladan oʻquvchilarni tayyorlov sinflarida ogʻzaki nutqni koʻrish-eshitish orqali idrok qilishga oʻrgatish butun oʻquv-tarbiya jarayonida va maxsus ajratilgan vaqtlarda amalga oshiriladi. Barcha nutq materiali dastlab oʻqituvchi tomonidan ovoz kuchaytirgich apparatlari yordamida imo-ishora orqali, keyin esa imo-ishorasiz beriladi.

Ogʻzaki nutq darsining olib borilishi

Ogʻzaki nutq darsi faqat tayyorlov sinflarning oʻquv ish rejasida mavjud boʻlib, u birinchi sinfda oʻtkaziladigan nutq oʻstirish darsidan farq qiladi. Bu darslarda nutqning ogʻzaki shaklini shakllantirish boʻyicha ish boshlanadi va bu, kar bolalarda uni oʻrganishda ancha qiyinchiliklar tugʻdiradi. Ogʻzaki nutq darslarining birinchi navbatdagi vazifasi kichik yoshdagi kar oʻquvchilarda ogʻzaki nutqni muomala vositasi sifatida shakllantirishdan iboratdir. Shuning uchun darsning mazmuni uni tashkillash, mashqlar, topishriqlar, ish turlarining xammasi shu vazifani amalga oshirishga qaratilgan boʻladi. Biroq ogʻzaki nutq darslarida faqat bolalarni soʻz va iboralarni oʻrgatishga emas, balki ulardan foydalanishga, nutq tovushlari ustida maqsadga yoʻnaltirilgan ish olib borishga va talaffuzning boshqa tomonlariga yoʻnaltirilgan boʻladi. Tayyorlov sinfi bolalari bilan ogʻzaki nutq darslari koʻpincha ovoz chiqarish, tovushlarni qoʻyish bilan boshlanadi. Birinchi tovushlar «*«*», «*«*», «*«*»» soʻziga ulashib ketadi. Bu soʻzni oʻquvchilar ogʻzaki, koʻrish va ogʻzaki talaffuz qilish orqali qabul qilishga oʻrganadilar. Oʻquvchilar avval boʻgʻin keyin butun soʻz ustida mashq qiladilar. Ogʻzaki nutq darslarida nutqning ogʻzaki, shakllaridan foydalaniladi. Oʻqituvchi tomonidan yangi soʻzni berish uchun oʻquvchilar nutq materialini eshitib - koʻrib idrok qilishga qiynalgan holatlarda daktil nutqdan foydalaniladi. Yozma nutq yangi soʻz haqida xabar berishda oʻqishlarga asoslangan mashqlarda foydalaniladi. S.A.Zikovning aytishi boʻyicha: «Oʻqish

orqali talaffuzni oʻrganayotgan bolalar artikulyatsiya tomonidan kam tayyorlangan boʻladi.» Ular gapirayotganda koʻzlarining oldida yozilgan matn boʻlmaydi. Bunday ish usuli asosan biz bayon qilgan tizimda maqsadga muvofiqdir. Ogʻzaki nutq darslarida foydalanilayotgan boshqa ish turlari ichida soʻzlarni oʻqish emas, balki mustakil aytishga oʻrgatish muhim oʻrin da turadi. Shu maqsadda quyidagi ish turlaridan keng foydalaniladi: narsalarni koʻrsatish, ularning modellarini, rasmlarini koʻrsatish, xarakatlarni namoish qilish, savollarga javob berish va boshqalar. Ogʻzaki nutq darslarida bolalarni ogʻzaki nutqdan muomalada foydalanishlari uchun sharoit yaratish maqsadida turli oʻyinlardan, vaziyatlardan foydalaniladi. Bunda ogʻzaki nutq darslarida oʻrganilayotgan materialning nutq shakliga toʻgʻrilagan holda berishning umumiy sxemasi quyidagicha:

- oʻqituvchining soʻz haqida habar berishi
- oʻquvchilarning soʻzlarni aytilishini oʻrganishlari
- talaffuzni oʻrganish
- aytilishini oʻrgatish mashqlari ustida ishlash

Nutqda daktildan foydalanish soʻzlarni analiz va sintez qilishni taminlaydi. Shuning uchun ogʻzaki nutq darslarida soʻzlarni aytilishini oʻrgatishda meʼyorini berish maqsadga muvofiqdir. Talaffuz qilishga oʻrgatish analitik-sintetik, polisensor, konsentrik boʻlishi mumkin. Shuning uchun umumiy koʻrinishi ogʻzaki nutk darslarining tuzilishida oʻz aksini topadi. Dars mavzusi dastur asosida beriladi. Darsning maqsadi uning vazifalariga yangi soʻz bilan tanishish, tovushni talaffuz qilish va boshqalarga qarab belgilanadi. Darsning koʻrgazmasiga kerakli predmetlar, rasmlar, oʻyinlar uchun narsalar, soʻzlar yozilgan tablichkalar va «Talaffuz», «Alifbo» kabi darsliklar kiradi. Misol tariqasida bir darsning yozma koʻrinishini takdim etiladi.

Mavzu: «ona» soʻzi

Maqsad: «ona» soʻzi bilan tanishish, soʻzdagi «n» tovushini toʻgʻri talaffuz qilishga oʻrgatish.

Koʻrgazmali vosita: oʻquvchilarning onalarining rasmi, rasmlar, alifbo.

Darsning borishi:

1. Tashkiliy daqiqa. Bolalar sinfga kiradilar, partalariga oʻtiradilar

va eshitgichlarni taqadilar. O'qituvchining topshirig'iga binoan (Lola o'tir, Asror, o'tir va boshqalar) o'z joylariga o'tiradilar.

2. Rasmlarni ko'rsatish. O'qituvchi o'quvchilardan birining onasini rasmini ko'rsatib daktillab «Bu kim?» deb so'raydi va o'zi bilan birgalikda bolalarni ham aytishga undaydi. Keyin o'zi «ona» deb aytadi. Ona so'zi yozilgan tablichkani osib qo'yadi.

Bu vaziyatda o'quvchilar odatda bu rasm kimning onasining rasmi ekanligini ko'rsatadilar. O'qituvchi rasmni o'quvchiga beradi. Keyin boshqa rasmni ko'rsatadi va ish shunday davom etadi. Uchinchi rasm ko'rsatilgandan so'ng so'zni talaffuz qilishni o'rgatishga o'tadi.

3. So'zni o'qish. O'qituvchi rasmni ko'rsatgan holda o'quvchilar diqqatini so'z yozilgan tablichkaga qaratadi, so'zni imo-ishora bilan o'qiydi va bolalardan ham shu so'zni imo-ishora bilan qaytarishni talab qiladi. Keyin tablichka ostida bo'g'inlarga ajratilgan «o-na» so'zini osib qo'yadi va talaffuz qiladi, bolalar takrorlaydilar. "o" «na» yozilgan tablichka ko'rsatiladi. O'qituvchi bilan birgalikda bolalar tovushni aytadilar, bunda to'g'ri daktillashga va tovushning artikulyatsiyasiga alohida diqqat qaratiladi. Bolalar imo-ishora bilan «n» tovushni mikrofonga talaffuz qiladilar, o'zlarini eshitib ko'radi. Keyin o'qituvchi "o" «na» bo'g'inini talaffuz qiladi, bolalar takrorlaydi. Oxirgi bosqichda o'quvchilar «ona» so'zini og'zaki talaffuz qiladilar. O'qituvchi qolgan rasmlarni ko'rsatadi, bolalar «ona» deb aytadilar.

4. Rasmlarni ko'rish. O'qituvchi bolalarga alifboning 20-betiga xat cho'p qo'yib tarqatadi. Ochinglar degan topshiriqni beradi. O'zi kitobni ochadi, o'qituvchi rahbarligida bolalar rasmlarni ko'rib chiqadilar, ko'rsatadilar va o'qituvchi bilan birgalikda qaytaradilar. O'qituvchi lozim bo'lganda xatolarni tuzatadi, to'g'ri talaffuzni ta'minlaydi. Darsni tugatar ekan, o'qituvchi aytadi: kitobni yoping. Lola, tur, Asror, tur. Qo'ng'iroq. Boringlar.

Tanish so'zlardagi tovushlarni talaffuz qilishga o'rgatish darsi quyidagi reja asosida olib boriladi. (2-chorak)

Tayyorlov sinflarida o'qish jarayonida dars mashg'ulotini og'zaki nutq hajmi ortib boradi, ish turi esa xilma-xil ko'rinishlarda bo'ladi. Demak, og'zaki nutqni shakllantirishga yo'naltirilgan umumiy ish muloqat bo'lib qoladi.

Inson hayoti va faoliyatida nutqning tutgan o'rni va ahamiyati naqadar ulkanligini e'tiborga olgan holda, kar bolalar ta'limida o'quvchilar tomonidan nutqni egallash, uning og'zaki va yozma shaklini o'stirish – maktabning asosiy vazifalaridan biri tarzida e'tirof etiladi.

Nutqning og'zaki shaklini egallash eshitmaydigan bolalar hayotida juda muhim ahamiyatga ega. Og'zaki nutq umumiydigan muloqot vositasi sifatida shakllanadi. Ya'ni ovozi og'zaki nutq eshitmaydigan va gapirmaydigan bolalar uchun atrofdagilar bilan muloqatda bo'lish imkoniyatini yaratuvchi eng muhim omil hisoblanadi. Ovozi og'zaki nutqni egallash tayyorlov sinf dasturi talablari da o'z aksini topgan.

Og'zaki nutq orqali muloqatni o'zlashtirish jarayonida ular tilning grammatikasi va o'zbek tilining barcha qonuniyatlarini o'rganib borishlari talab qilinadi. Og'zaki nutq orqali muloqotga kirish va uni amalga oshirish ikkita muhim, o'zaro chambarchas bog'liq jarayonni o'z ichiga oladi:

so'zovchining nutqini qabul qilish;

tovush – harf jihatdan to'g'ri, aniq talaffuz qilingan grammatik jihatdan o'zaro bog'langan gaplar oqali o'z fikrini bayon qilish.

Eshitish qobiliyatining turli darajadagi pasayishi yoki buzilishi og'zaki nutqni qabul qilish, hamda o'z fikrini og'zaki bayon qilish, o'zgalarga yetkazish imkoniyatini yo'qqa chiqaradi yoki katta qiyinchilik tug'diradi. Chunki yuqorida aytilgandek inson faqat tug'ilgan kundan to maktab yoshigacha bo'lgan davrigacha va undan keyin eshitib kelgan nutqiy amaliyotni egallaydi. Bunday imkoniyati bo'lmagan eshitmaydigan bolalar o'zgalar nutqini qabul qilish, tushunish va gapirishni maxsus sharoitlarda, maxsus uslublar yordamida mutaxassislar yordamida o'rganib egallaydilar.

Eshitishda muammosi bo'lgan bolalar maxsus va umumiy ta'limida o'qitishning murakkabligi e'tiborga olingan holda ona tili o'qitish bo'limiga qo'shimcha bolalarning og'zaki nutqini o'stirish uchun alohida vaqt ajratiladi.

Tayyorlov sinflarida ona tiliga ajratilgan 8 soat hisobidan haftasiga 4 soat og'zaki nutq o'stirish uchun belgilangan. Og'zaki nutqni o'rganish boshlang'ich sinf o'quv rejasidagi 4 soat bilan yakka tartibdagi darslarda eshitish qobiliyatini takomillashtirish

va talaffuz etishga o'rgatish mashg'ulotlari (xaftasiga - 18s) bilan paralel ravishda olib boriladi.

Tayyorlov sinfga kelgan eshitishi karlik darajasida buzilgan o'quvchilarda og'zaki nutqi mutloq shakllanmaganligi sababli ularga dastlab daktil nutq o'rgatiladi. Bu ularga so'z boyligini tez va ko'p miqdorda egallashga imkon beradi. Shuning uchun eshitmaydigan o'quvchilarning og'zaki nutqqa o'rgatishda oddiy usullaridan biri daktil nutq orqali tushuntirish hisoblanadi.

Ya'ni o'qituvchi tomonidan tushuntirilayotgan so'zlar, bir vaqtning o'zida ham qo'l harakatlari bilan ko'rsatilib, ham og'zaki o'qib berilishi (aytilishi) talab qilinadi.

Shuning uchun ham o'quvchilar o'qishning birinchi kundan boshlab, o'qituvchining so'zlarini ikki usulda:

qo'l harakatlari bilan ifodalash;

og'zaki aytilganni ko'rib taqlid qilib o'qishni o'rganib boradi.

Og'zaki nutqqa o'rgatish barcha boshqa fanlar kabi ovozni kuchaytirib beruvchi apparatlar (eshitish moslamalari)dan foydalangan holda amalga oshiriladi.

O'qish jarayonida eshitish moslamalaridan foydalanish o'qituvchining so'zlarini eshitish, bir vaqtning o'zida ham eshitib, ham kurib qabul kilishni ta'minlaydi. Muloqatda bo'lish jarayonida o'zlashtiriladigan so'z boyligi va nutq ko'nikmalari daktil nutq asosida bo'lib asta-sekin oqozli nutqqa ko'chiriladi. Shuning uchun avval daktil nutq orqali so'zlarning harfli tarkibini egalab, uni og'zaki daktil ravishda tinglovchiga (o'qituvchi, tarbiyachiga) yetkazish o'rgatiladi. Og'zaki nutkni o'rgatishning ikkinchi yo'nalishida o'quvchilarning talaffuz etish malakalari shakllantiriladi. Amaliyotda bu quyidagicha amalga oshiriladi:

Dastlab o'rganilayotgan va muloqotda qo'llashi zarur bo'lgan so'zlar, gaplarni o'qituvchiga ergashib, unga taqlid qilib u bilan birgalikda daktillab (barmoqlari bilan) aytadi. Bunda daktillab aytish bilan birgalikda talaffuz ko'rinishini ham takrorlaydi. Lekin asosiy e'tibor so'zning harfli tarkibini to'g'ri daktillashga qaratiladi. Chunki o'quvchilarda ko'p tovushlar hali hosil bo'lmagan bo'lishi mumkin.

Keyingi bosqichda og'zaki nutqqa katta e'tibor beriladi. Bunda o'qituvchi imkon qadar savod o'rgatish darsida o'tilgan harflarning

tovushli talaffuzini hosil qilish va shu tovush ishtirokidagi so'zlarni to'g'ri va to'liq talaffuziga erishish borasida ish olib boradi. Tovushning to'liq va to'g'ri talaffuzi hosil bo'lmagan hollarda ularni qisqartirilgan fonemalar tizimi asosida almashtirib, so'zning asl talaffuziga yaqinlashtirilgan holda talaffuz qilish ustida ish olib boriladi.

Og'zaki nutq darsi savod o'rgatish jarayoni bilan paralel ravishda olib borilishi ko'zda tutiladi. O'qituvchi savod o'rgatish darsida o'quvchilarni yangi harf bilan tanishtirar ekan uning daktil ifodasi hamda talaffuz qilishning tashqi ko'rinishini ko'rsatadi va o'quvchilarga o'zi bilan birgalikda o'qituvchiga taqlid qilgan holda talaffuz qilishni talab qilib boradi. Og'zaki nutq darslarida esa o'tilgan yangi harfning tovushli talaffuzi turli usullar orqali o'rgatiladi:

- ko'rib, eshitib, o'qituvchiga taqlid qilish orqali talaffuz qilish;

- taktil va vibratsiyani sezish orqali tovushning talaffuzini o'rgatish;

- Mexanik usulda tovushning talaffuzini hosil qilish.

Yuqoridagi usulda so'zlarni ovozli talaffuzini shakllantirish faqat og'zaki nutq darslarining o'zida shakllantirib bo'lmaydi. Bu darsda boshlangan ish talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha yakka mashg'ulotlarida davom ettiriladi va nihoyasiga yetkaziladi. Bu darsning asosiy maqsadi tayyorlov sinf o'quvchilariga so'zlar va gaplarni ovoz bilan talaffuz qilib o'qish va mustaqil aytishni o'rgatish. Daktillab aytiladigan so'zlarni ovozli nutqqa aylantirib aytishga o'rgatish.

Tayyorlov sinfdagina o'tiladigan bu darsning olib borilishi ko'p jihatlari bilan savod o'rgatish darsiga o'xshasa-da maqsad va vazifalariga ko'ra og'zaki so'zlashishga o'rgatishdan iboratdir.

Kar bolalarni maktabda o'qitish jarayonida, ularning bir-biri bilan muloqatda bo'lishi birinchi kundan boshlab o'rgatiladi. Tayyorlov sinflarida og'zaki so'zlashishni shakllantirish - tilni o'rgatishning umumiy qoidalariga kiradi, qo'l harakatlari bilan so'zlashishni o'stirishga qaratiladi

Kar bolalarda og'zaki nutqni o'zlashtirish, qo'l harakatlari bilan tushuntirishga qaraganda qiyinroq kechadi. Shu sababli daktil nutqni egallagach, og'zaki nutqqa ehtiyoj qolmagandek o'ni egallashga

intilish kamayib boradi. Og'zaki nutqning ijtimoiy ahamiyati va tutgan o'rnini e'tiborga olgan holda uni kar, zaif eshituvchi bolalarga o'rgatilishiga katta ahamiyat beriladi.

6. Eshitishda muammolari bo'lgan bolalarga og'zaki so'zlashuv nutqni qabul qilish- tushunish (impressiv nutqni)ni o'rgatish.

Og'zaki so'zlashuv nutqni qabul qilish, ya'ni so'zlovchining nutqini tushunish surdopedagogikada o'ziniig sinonimlariga egadir- labdan o'qish, yuzdan o'qish.: lab harakatlaridan o'qish va yuz harakatlaridan o'qish. Og'zaki so'zlashuv nutqni lab harakatlari orqali o'qish, ya'ni tushunish ancha murakkab kechadi, chunki eshitmaydigan bolalar uchun lablar orqali yetkaziladigan ma'lumotlar bir-biriga o'xshab ketadigan holatlar juda ko'p uchraydi.

Masalan b, p, m tovushlarning artikulyatsion ko'rinishi bir xil va ularni faqat ovoqli talaffuzi orqali farqlash mumkin. Artikulyatsiyaning tashqi ko'rinishida aks etmaydigan tovushlarni yuzdan o'qish undan ham murakkabroq kechadi. Buni suhbatdoshingizga ovozsiz gapirib sizning aytgan so'zlarinigizni qanday tushunganini so'rab isbotini bilishingiz mumkin. Nutq paytida so'zlovchi lablarning tez fursatlarda harakatlari o'zgarishi natijasida nutq tovushlari bir-biriga o'xshab ketadi. Lekin barcha qiyinchiliklarga qaramay, eshitmaydigan bolalar labdan o'qishni o'rganishadi. Karlar faqatgina lablar, ko'zlar, daktil ishoralariga asoslanib qolmasdan, balki eshitib egallangan lug'at boyligi, xotirasidagi gaplarning tuzilishi bilan unga qaratilgan gapni taxmin qilish, ma'nolash orqali anglash qobiliyatiga ham egadir. Karlarniig labdan o'qish imkoniyatining sifatliiligi so'zlashish sharoitlariga ham bog'likdir. Ularda labdan o'qish aslida ko'proq eshitish va daktil orqali so'zlashishiga asoslangan. Ular faqatgina lablar, ko'zlar, imo-ishoralarga asoslanib qolmasdan, balki qisman bo'lsada eshitib taxmin qilish, ma'nolash qobiliyatiga ham egadir. Labdan o'qishni o'rganish so'zlashish ma'lumoti asosida quriladi, lekin og'zaki nutqni to'liq tushunish va anglash eshitishsiz to'laonli bo'lmasligi olimlar tomonidan o'z isbotini topgan. Eshitish va daktil nutq orqali so'zlashish so'zlar va gaplarni, ya'ni nutqni qabul qilishni yengillashtiradi. Labdan o'qishni o'rganish so'zlashish ma'lumoti asosida qurilgan bo'lib, atrofdagilar bilan muloqatda bo'lishning asosi hisoblanadi, bu esa eshitmaydiganlarda atrofdagilarning nutqini eshitib labdan o'qib

tushinish ehtiyojini tug'diradi. Bu ehtiyoj aynixsa oila a'zolari bilan muloqotda bo'lishda, notanish muhitga tushganda hayotiy zaruriyat darajasigacha ko'tariladi. Chunki asosiy muloqot imkoniyati qisman bo'lsada eshitib labdan o'qib tushunish va fikrni og'zaki tushuntirish orqali bo'lishini taqozo qilinadi.

Zamonaviy ta'limda og'zaki nutqni tushunishda labdan o'qish, imo-ishora va daktil nutqning ahamiyati katta bo'lishiga qaramasdan eshitish, ovozni kuchaytiradigan apparatlarning keng ko'lamda qo'llanilishi hisobiga undan foydalanish tegishlicha chegaralangan. O'quv-tarbiya jarayoni eshitish qobiliyatini rivojlantirilishi va u asosida nutqni idrok qilish, ya'ni nutqni ko'rib eshitish orqali qabul qilishga asoslanishi maxsus ta'limning o'ziga xos tizimini tashkil etadi. Bu tizim og'zaki nutqni eshitib idrok etib u asosida shakllantirilishiga asoslanadi. Nutqni eshitish asosida va undan keng miqyosda foydalangan holda egallanishi nutqiy muloqotni ongli va sifatli bo'lishini ta'minlaydi.

Kar bolalar uchun nutqning dastlabki formasi sifatida barmoqli daktil alifboga asoslangan nutq qo'llaniladi. O'qituvchi bu dastlabki davrda nutq materialini daktil formada va og'zaki tarzda va ovozni kuchaytiruvchi apparatlardan foydalangan holda berib boradi. O'qituvchi o'quvchilarga beriladigan yangi o'quv va nutq materialini og'zaki, daktil, imo-ishora, hamda tablichkadagi yozuvni ko'rsatib, har bir so'zni mikrofondan talaffuz qilib o'quvchilarga eshittiradi. Bu jarayon surdopedagogikada ko'rib-eshitib qabul qilish deb ataladi. O'quvchilarning o'rganiishlariga qarab asta-sekin nutq materiali tablichkalardan olinadi, o'qituvchi tomonidan daktillash va imo-ishora to'xtatiladi. Labdan o'qishdan keng foydalanish kar bolalarni eshitish qoldiqlaridan to'laonli foydalanishi, undan keng ko'lamda foydalanish imkoniyatini chegaralab qo'yadi yuqoridagi aniqliklarni bermaydi. Eshitmaydigan o'quvchilarning og'zaki nutqni qabul qilishda ko'rish analizatoridan keng foydalanishi bilan bir qatorda saqlangan eshitish qoldiqlaridan foydalangan holda so'zlarning ovoqli obrazlarini anglashdan ham foydalanib borishi ham juda muhimdir. Chunki so'zlar va gaplarning ovoqli obrazini tasavvur qilmasdan ularni talaffuz qilish, aytish, ya'ni gapirish juda mushkul. Shuning uchun maxsus ta'limni tashkil qilishda o'quvchilarning eshitish qobiliyatini rivojlantirish birlamchi vazifalardan hisoblanib,

pedagogik jarayonda ovozni kuchaytirib beruvchi eshitish qurilmalaridan keng ko'lamda foydalanish ko'zda tutilgan.

1975-yillarda Rus olimlari S.A.Zikov, N.F.Slezina, F.F.Raular tomonidan ilmiy asoslab berilgan va ta'lmiga joriy etilgan tilga o'rgatish va tilga o'qitishda kommunikativ tizimga asoslanganlik butun ta'lim jarayonida kar bolalarning eshitish qobiliyatini rivojlantirib borish va o'quv materialini ovozni kuchaytirib beruvchi apparatlar orqali eshitib va o'qituvchining yuzidan o'qib qabul qilish asosida olib borishni taqozo etadi. Buning asosiy shartlari va sharoitlari har bir sinfni jamoa bo'lib foydalanish uchun mo'ljallangan ovozni kuchaytirib beruvchi apparatlar bilan ta'minlanishi hamda muntazam ravishda o'quvchilarning eshitish imkoniyatini rivojlantirib borish uchun ular bilan yakka tartibda mashg'ulotlar olib borishdir. Yakka tartibda bunday mashg'ulotlarni olib borish uchun esa individual eshitish apparatlari bilan ta'minlanishi, yoki statsionar iki-uch kishilik ovozni kuchaytirib beruvchi moslamalardan foydalaniladi.

Og'zaki nutqqa o'rgatishda kompleks va asta sekin oddiy ko'rib eshitib qabul qilishga o'tish uslubiyati ayniksa yaxshi natija beradi. Bunda o'qituvchi beradigan tushunchani ifodalovchi so'zni tablichkada ko'rsatib mikrofondan aytib eshittirib turib, daktil shaklida(juda qiyin sharoitdaimo-ishorada) anglatadi, so'ng shu so'zni daktilsiz mikrofondan aytib eshittirib o'quvchilar bilan birgalikda aytadi. Shu tarzda o'quvchilar asta-sekin so'zlarning ovozli obrazlarini eslab qolib aytilgan so'zlarni taqlid qilib, o'xshatib talaffuz qila boshlaydilar. Masalan, predmetli amaliy ta'lim darsida «ol», «ber», «qo'y» harakatini tushunish va uni bajarilishi o'rgatilishi uchun mutaxassis tomonidan bolalar uchun tushunarli bo'lgan hatti harakatlar, imo-ishoralar orqali (Qog'ozni ol. Qalamni ol. Qog'ozni ber. Qalamni ber.)topiriqlarni beradi. So'ng xuddi shu topshiriqlar boshqa o'quvchilarga imo-ishorasiz tablichkaga yozilgan so'zlar ko'rsatilgan holda og'zaki va daktillab beriladi. Topshiriq ko'rgazma tarzida ham berilishi mumkin: talaffuzi o'rganilgan so'z og'zaki, qolganlari (xali to'la o'tilmaganlari) og'zaki, hamda imo-ishora tarzida. Agar bolalar berilgan materialni o'zlashtira olmasalar, u holda topshiriq o'qituvchi tomonidan qo'shimcha imo-ishora orqali takroran beriladi beriladi. Boshqa usuli vaziyatdan foydalanish bo'lib, bu amaliy faoliyat va nutqiy muloqotni ya'ni

og'zaki materialini ishlatilishini talab qiladi. Masalan, o'quvchining qalami sinib qoldi. Bu holatda o'qituvchi eshitish, ko'rish orqali idrok qilishga mo'ljallangan topshiriq berad. Bunday vaziyatlarni qo'shimcha ravishda maxsus hosil qilgan holda, mashqlar o'tkazish, o'kituvchi tomonidan imo-ishorasiz ham o'quvchilarning nutqni idrok qilish malakasini tezroq rivojlanishini ta'minlaydi. Nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishni rivojlantirishda didaktik o'yinlardan ham keng foydalaniladi. Nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishni shakllantirish bo'yicha xuddi shunday ishlar boshqa hamma darslarda ham amalga oshiriladi. Daktil nutqqa o'rgatish darslarida avval o'qituvchi yangi materialni bolalarga og'zaki-daktil, eshitish apparati orqali beradi, keyin esa o'ziga qaratilgan og'zaki nutqni daktilsiz, eshitish-ko'rish orqali idrok qilishga beriladi. Tayyorlov sinf o'quvchilari bilan ishlashda dastlabki mashg'ulotlarda 3- 5 ta so'z, tushunchalarni berishdan boshlash tavsiya etiladi. Chunki bu jarayon olti yoshli eshitmaydigan o'quvchilar uchun mutloq yangi faoliyat bo'lib, ulardan kuchli diqqat va e'tibor talab qiladi. Nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishni o'rgatishda maxsus soatlar (bir haftada 2 soat) og'zaki nutq darslariga ajratiladi. Dastlab bu soatni daktil nutq darslariga berilgani ma'qul, daktil nutq darslarida o'quvchilar lug'atni egallaydilar va asta – sekin og'zaki nutq darsida daktil orqali egallagan so'zlarni ovozli talaffuzi o'rgatiladi. Bu davrda darsning boshlang'ich qismida so'zlar daktil orqali beriladi, darsning ikkinchi yarimidan esa og'zaki nutqni eshitish-ko'rish orqali idrok qilish va og'zaki talaffuz qilish mashqlari o'tkaziladi. Ana shunday darslarni o'tkazish o'quvchilarning ish faoliyatini saqlash imkonini beradi, demak, o'qitish sifatini oshiradi. Bunday darslarni tashkil qilish va o'tkazish o'qituvchi uchun ham qiyinchilik tug'dirmaydi. Balki mavzu va maqsadning birligini saqlaydi.

Darsning birinchi, ikkinchi qismi uchun mo'ljallangan material umumiy bo'lishi mumkin, farqi esa buni o'quvchilarga yetkazish usulida: avval og'zaki daktil, keyin o'quvchilarni og'zaki nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishga o'rgatiladi

Bo'rtirib artikulyatsiya qilishga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Agar o'quvchilar so'z yoki iborani 2-3 marta qaytarganda ham o'zlashtirmasalar, bu holatda o'qituvchi o'sha so'z va iborani yo'ldosh imo-ishora vositasi orqali qaytaradi, keyin esa imo-ishorasiz. Nutqni

ko'rish-eshitish orqali idrok qilishga o'rganish yakka tartibda ishlash soatlarida yoki darsdan tashqari vaqtlarda amalga oshirish mumkin. Shu jumladan o'quvchilarni tayyorlov sinflarida og'zaki nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishga o'rgatish butun o'quv-tarbiya jarayonida va maxsus ajratilgan vaqtlarda amalga oshiriladi. Barcha nutq materiali dastlab o'qituvchi tomonidan ovoz kuchaytirgich apparatlari yordamida imo-ishora orqali, keyin esa imo-ishorasiz beriladi.

Mavzu bo'yicha savol va topshiriqlar

1. O-zaki nutq darsi qaysi davrda va qanday maqsadda olib boriladi?
2. O-zaki nutq darsining nutq materiali qaysi fan bilan uyg'un tarzda olib boriladi? Nima uchun?
3. Og'zaki nutq darslarining nutq materiali qaysi fan bilan parallel o'tiladi, nima maqsadda?
4. Og'zaki (ovozli) nutqni shakllantirish. Og'zaki nutqni o'stirishning mazmuni va ahamiyati.
5. Ovoz nuqsonlari qanaqa bo'ladi?
6. Ovoz qanday to'g'rilanadi, qo'yiladi?
7. Mavzuni o'tish jarayonida sizda qanda pozitiv o'zgarish bo'lganini his qilmoqdasiz?
8. So'zlashuv nutqning inson hayotida qanday o'rni borligini aniqladingiz?ting.
9. O'quvchilarni eshitish orqali nutqni egallashi nimalarga bog'liq?
10. Tovushlar talaffuzini hosil qilish usullarini ayting. Ovoz nuqsonlari qanaqa bo'ladi?

Adabiyotlar:

1. F.F.Rau, N.F.Slezina Metodika obucheniya gluxix ustnoy rechi
2. N.F.Slezina Formirovanie proiznosheniya gluxix
3. Fayziyeva U.Yu. Surdopsixologiya. Toshkent, 2005 y.
4. Fayziyeva U.Yu., Nazarova D.A., Jumaboyeva N., Alimjanova G. «Alohida yordamga muhtoj bo'lgan bolalar tashxisi» Toshkent 2005yil
5. Fayziyeva U. Zaif eshituvchi bolalarni savodga o'rgatishning

nazariy asoslari. p.f.n. diss. Toshkent. 1994.- 21b.

6. Fayziyeva U. «Nutq o'stirish» kar bolalar maktablarining 1-sinflari uchun darslik. Toshkent. Uzinkomsentr.2001.-5 b.t.
7. Fayziyeva U. «Nutq o'stirish» kar bolalar maktablarining 2-sinflari uchun darslik. Toshkent 2002, Uzinkomsentr. -8 b.t.
8. Fayziyeva U. Kar va zaif eshituvchi bolalar maktablarida ona til o'qitish va og'zaki nutqqa o'rgatish uslubi. Toshkent.1995.
9. F.F.Rau Ustnaya rech gluxix

Zaif eshituvchi bolalar maktabida savodga o'rgatishni tashkil qilinishi.

Zaif eshituvchi bolalarning birinchi bo'limi o'quvchilari eshitish imkoniyati kar bolalarga nisbatan ko'proq bo'lganligi sababli nutqni egallash imkoniyati ha yuqoriroq hisoblanadi. Shuning uchun bu yondoshuvni kichik yoshidan eshitish apparatida eshitib kelgan va KI bolgan bolalarga sabod o'rgatishga yaqin, deb olishimiz mumkin, chunki bu bolalarda garchi eshitish tajribasi bolsa-da dastlab, nutqiy imkoniyatlari zaif eshituvchi bolalarga yaqinroq bo'ladi. Ular eshitish imkoniyatlarining saqlanganlik yoki rivojlanganlik darajasi, nutqining rivojlanganlik darajasiga ko'ra bo'limlarga arjatilgan holda o'qitiladi. Birinchi bo'lim o'quvchilarining eshitish imkoniyatlari ko'proq saqlanganligi sababli ularni o'qitish uslubi, savod o'rgatish uslubi sog'lom bolalar maktabiga yaqinroq kechadi, lekin korreksiyalovchi mashg'ulotlar keng qo'llaniladi.

Zaif eshituvchi bolalarga savod o'rgatish kar bolalarga savod o'rgatishdan farqlanadi. Zaif eshituvchi bolalar maktabida daktil nutq darslari ko'zda tutilmagan, chunki ta'lim asosan eshitishga tayanish, og'zaki so'zlashuv asosida olib borilishi ko'zda tutilgan. Metodik jihatdan to'g'ri bashkil qilingan ta'lim tarbiya natijasida zaif eshituvchi bolalarog'zaki nutqni muloqot darajasida egallaydi.

Zaif eshituvchi bolalar maktablarida savodga o'rgatish o'quv yilining birinchi yarmida amalga oshiriladi, haftasiga 6 soatdan - 110 soatgacha ajratiladi, bu esa umum ta'lim maktablariga yaqin. Yarim yil ichida o'quvchilarning nutqi boyitiladi, tafakkuri rivojlantiriladi.

Savodga o'rgatish asosan yozilgan so'zlarni ko'rish orqali qabul qilish va unga asoslangan holda analiz qilish, harfni ajratib olib uni talaffuz qilish yo'li bilan olib boriladi.

Harflar va tovushlarni o'zlashtirib borish savodga o'rgatish darslaridan tashqari nutq o'stirish darslarida davom ettiriladi. Bu darslarda, berilgan namuna bo'yicha kesma harflardan so'zlar tuzish, rasmlar tagiga yoki predmetlar tagiga nomlari yozilgan plakatchalarni qo'yish, yozma ravishda plakatlarida berilgan topshiriqlarni o'qib bajarish jarayonida zaif eshituvchi bolalar harflarning grafik ifodasini puxtarok egallab, tovushli ifodasini eslab qolishi va talaffuzini mustahkamlashi uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratiladi. Talaffuzga o'rgatish bo'yicha yakka mashg'ulotlarda harflar va tovushlarni o'zlashtirish uchun qo'shimcha imkoniyat bo'ladi.

Yozuv va o'qishga o'rgatish, ya'ni harf o'rgatish bilan ketma-ket olib boriladi. Ya'ni bugun o'rganilgan va o'zlashtirilgan harfning yozma ifodasi ham beriladi va yozilishi mashq qildiriladi.

Zaif eshituvchi bolalarga savod o'rgatishda o'qish va yozish darslari alohida ajratilmaydi. Savodga o'rgatish darsining o'zida o'quvchilar ham tovushli analiz-sintez o'zlashtiradilar, ya'ni o'qiydilar, kesma harflardan so'zlar, gaplar tuzadilar va yozadilar.

Zaif eshituvchi bolalar uchun tuzilgan dasturning "Savodga o'rgatish" bo'limida harflarning o'qish tartibi quyidagicha berilgan: A, O, T, P, L, M, D, I, O', S, E, V, N, Y, K, SH, B, E, CH, R, Z, G, Q, NG, X, H, G', J, F, Ё.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, "Alifbe" darsligida ham savodga o'rgatish darslarida ham bolalarga ko'rib eslab qolish yo'li bilan o'qiladigan so'zlar va gaplar hamda o'qish, bo'g'inga ajrtish, bo'g'inlardan so'zlar tuzish uchun alohida material beriladi. Ya'ni, masalan: "N" harfi va tovushi mavzusini o'tishda "D" harfi va ilgari o'tilgan A, O, T, P, L, M harflari ishtirokidagi bo'g'inlar, so'zlar va gaplardan tashqari, ko'rib eslab qolishi yo'li bilan o'qish uchun quyidagi so'zlar beriladi: daftar, dori, o'qiyapti, yozapti kabi so'zlar.

Deyarli har bir harfni o'tish uchun 3-4 soat ajratiladi va bu darslarda o'tilayotgan yangi harf bilan birgalikda boshqa harflar ishtirokida bo'g'in v so'zlar hamda talaffuzi va artikulyatsiyasi o'xshash bo'lgan harflarni bir-biridan farqlashga oid bo'g'inlar va

so'zlar ham berib boriladi. Masalan: n-t, p-b, k-g va hakazo.

Zaif eshituvchi bolalarni savodga o'rgatishdagi o'ziga xos xususiyatlardan biri ana shundaki, ular mustaqil ravishda ham, hatto o'qituvchining yordamida ham tovushlarning pozitsion xususiyatini eshitib, taqlid qilib o'zlashtirish imkoniyatiga ega emaslar. Shuning uchun har bir harfni o'rganayotganlarida tovushli obrazi qanday berilsa, shunday o'zlashtiriladi va barcha pozitsiyalarda ham birday talaffuz qiladilar. Natijada so'zlarning talaffuzi buzilib, aniqligi yo'qoladi. Masalan: "I" tovushi shim, tovush, til, o'tir kabi so'zlarda qisqa sezilar-sezilmas aytiladi. Zaif eshituvchi bolalar esa "i" tovushini hamma joyda bir xil talaffuz qiladi.

Undosh tovushlardan b, d, g tovushlarining so'z oxirida kelganda jarangsizlanishini ham zaif eshituvchi bolalar taqlid qilish yoki eshitish orqali o'zlashtirishi qiyin. Shuning uchun biz o'qitish jarayonda "i" va "u" tovushlarining unsizlanishini ko'rsatuvchi -i, -u, shartli belgilarni qo'yib o'rgatishlashi tavsiya qilinadi.

Jarangli undoshlarni jarangsizlanishini quyidagicha o'rgatish tavsiya etiladi: pb, td, kg. Masalan: martabp, kitobp, qandt, balandt, bargk.

Zaif eshituvchi bolalar psixologiyasi va xususiyatiga ko'ra ularga berilgan bitta grafik ifoda ya'ni harf ko'rinishining tovushli obrazini qabul qilgach, xuddi shu ifodani boshqa tovushni ifodalanishini tushunishi va qabul qilishi juda qiyin kechadi. Savodga o'rgatishda bo'g'inlar ustida ishlashda ularni avval sodda bo'g'inlar, keyinchalik murakkab bo'g'inlar olinishi ko'zda tutiladi. Masalan:

1) ochiq va yopiq bo'g'inlar: mi, ip, ta, ot, ... ;

2) uchta tovushdan iborat bo'g'inlar: meh, mon, hol, hur, sand, mak, tab;

3) har xil undoshlarning ketma-ket kelish holati: band, sinf, barg va h.z.

Savodga o'rgatish jarayoni asosan umumiy, ya'ni frontal ravishda, dars shaklida, lekin o'quvchilarga individual yondoshgan holda olib boriladi. Yakka mashg'ulotlarda esa tovushlarni qo'yilishi, tovush birikmalarining to'g'rilanishi hamda so'zlarni bo'g'inlarga bo'lib, bo'g'inlar sonini aniqlash, tovushlar soni va ketma-ketligini aniqlash ustida ish olib boriladi. Shuningdek, eshitish qobiliyatini rivojlantirish bo'yicha olib boriladigan yakka mashg'ulotlar ham

savodga o'rgatish jarayonini samarali o'tishiga katta yordam beradi. Bu mashg'ulotlarda o'quvchilar harflarni ovoqli obrazini kuchaytirib beruvchi apparatlar yordamida eshitib mustaqil aytishni mashq qiladilar va shu tarzda barcha o'tilgan tovushlar talaffuzini o'zlashtiradilar.

Savodga o'rgatish darslarining tuzilishi har bir harfning o'tilishi, undan oldin o'tilgan harf yuzasidan qilingan ishning yakuni va boshqa qator o'zaro aloqador munosabatlardan kelib chiqadi. Lekin shunga qaramasdan har bir savodga o'rgatish darsi quyidagilarni o'z ichiga olishi ko'zda tutiladi:

- savodga o'rgatish darsini tashkil qilish va olib borish uchun zarur bo'lgan (maxsus ramkada "Alifbe" kitobida va plakatlarda katta harflar bilan yozilgan) so'zlar, topshiriqlar va gaplarni mazmunini tushunilishini aniqlab borish, ya'ni o'qituvchining labidan o'qib plakatchalar va kitobdan ko'rib so'zlarning grafik obrazini eslab qolish yo'li bilan berilgan materialni, hamda analiz-sintez uchun berilgan materialning o'zlashtirilishi, ko'rgazmali vaziyatni (rasmni) nutqiy ifodasi bilan solishtirish imkoniyatini nazorat qilib borish;

- bo'g'in mashqlari, so'zlarni bo'g'in-tovush, tovush-harf jihatidan analiz qilish, "Alifbe" darsligidan foydalangan holda;

- kesma harflar bilan ishlash (bo'g'inlar, so'zlardan gaplar tuzish), so'zlarni butunligicha va qismlarga bo'lib o'qish, berilgan so'zlar va gaplarga ta'rif tuzish va berilgan ta'rif bo'yicha so'z, gap tuzish;

- "Alifbe"dagi materialni o'qitish va alohida ramkalarda berilgan gaplar, topshiriqlarni o'qitish, ularning tushunilishini aniqlab berish (doskadagi, plakatdagi, terma taxtachalardagi) rasmlar orqali, harakatni namoyish qilish va o'qituvchining suhbatlari orqali;

- harflar, so'zlar, gaplarni yozishni mashq qilish, tushurib qoldirilgan harflarning o'rnini to'ldirish, xatolar ustida ishlash.

Savodga o'rgatish darslari quyidagicha jixozlanadi: ovoqli kuchaytirib beruvchi apparatlar bilan jihozlangan sinf xonasi, maxsus chiziqlar bilan jixozlangan doska, katta sinf harf xaltachalari, so'zlar va gaplar yozilgan plakatlari, har bir o'quvchi uchun mo'ljallangan plakatchalar, kesma harflar va bo'g'inlar har bir o'quvchiga mo'ljallangan harf plakatchalari va kesma harflar. "Alifbe" darsligi, rasmlar, predmetlar va hakazo.

Zaif eshituvchi bolalarni savodga o'rgatish kompleks metodi,

ya'ni aralash metod tanlanadi. Chunki uning ichida bir nechta metodlarning ko'rinishlari mujassamlashgan.

Chunonchi: bu metod ichida ko'rib eslab qolish usuli bor bo'lib, so'zlar va gaplarni butunligicha qabul qilish xususiyati qo'llaniladi;

- bu metod zahirida harf-tovush hamda tovush-harf usuli ham qo'llaniladi. Chunki zaif eshituvchi bolalar o'qish va yozishda birlamchi so'z, bo'g'in va harflarning grafik obrazidan kelib chiqadilar;

- bu metod ichiga analiz-sintez metodi ham qisman kiritilgan bo'lib, so'zlar bo'g'inlarga, harflarga bo'linadi va yana bo'g'inlarga, so'zlarga yig'iladi. Ya'ni gap, so'zlar, bo'laklarga bo'linib, bo'laklardan butunlik hosil bo'ladi;

- bu metod ichida bo'g'in usulining ko'rinishi mavjud, chunki zaif eshituvchi bolalar maktabida savodga o'rgatish bir vaqtning o'zida talaffuz ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi, og'zaki nutqni o'stiradi. Og'zaki nutq birligi esa bo'g'inlardan iboratdir.

Yuqorida qayd qilingan usullarning xech qaysisi alohida-alohida qo'llanilmaydi. Bir darsning o'zida ba'zan 2-3, ba'zan 3-4 usulning qo'llanilishi mumkin. Chunki zaif eshituvchi bolalarning eshituv analizatori shikastlanganligi, nutq imkoniyati buzilganligi sababli bu ikkita komponentning o'rnini qoplovchi metodlar va usullar tanlanishi talab qilinadi.

Zaif eshituvchi bolalarni savodga o'rgatishda qo'llaniladigan analiz usulini biz harf-tovush analizi deb qabul qildik. Ya'ni umumta'lim maktabidagi tovushli analizdan farq qiladi. Chunki gaplarni so'zlarga, so'zlarni bo'g'inga va bo'g'inni harflarga ajratish va talaffuz qilish gap, so'z, bo'g'in va harflarning grafik ifodasi va o'qituvchining nutqini ko'rib eshitishga asoslanadi. Bunda fonematik eshitish ishtiroki bo'lmaydi.

Bo'g'inlardan harf-tovushni ajratish o'qituvchining shu tovushni cho'zib talaffuz qilishi orqali (agar tovush cho'ziladigan bo'lsa) amalga oshiriladi:

m __, l __ a, r __ a, s __ a.

Bundan tashqari o'tilayotgan tovushning o'rnini aniqlash, berilgan bo'g'inni rasimga qarab to'ldirish (na ona rasmi, bo'la rasmi) va hakazo.

Sintez usullari esa asosan analiz izidan olib borilgani ma'qul.

Bunda o'quvchi o'qituvchi ketidan so'zni butunligicha ko'rib eshitib takrorlaydi, keyin o'qituvchi shu so'zni analiz qilib bo'g'inlar va tovushlarga ajratib aytadi, o'quvchi takrorlaydi. Avval bo'g'inlab, harflab, keyin esa butunligicha aytadi.

Alifbedan keyingi davr.

Alifbedan keyingi davr umumiy ta'lim kabi III chorakda boshlanib, o'quv yilining oxirigacha davom etadi. Bu davrda bolalar o'zbek tilidagi barcha harflarni bosmacha va yozma ko'rinishini egallab bo'ladilar. Gaplar va so'zlarni analiz-sintez qilish ko'nikmalarini qisman egallaydilar. Alifbedan keyingi davrda o'qish uchun "Alifbe" darsligida kichik-kichik hikoyalar, maqolalar, she'rlar, topishmoqlar, yil fasllari, bayramlar haqida ma'lumotlar berilgan. Bu davrda o'quvchilarda so'zlarni bo'g'inlab, keyinchalik qo'shib o'qish talab qilinadi. Tanlangan mavzularning hammasi zaif eshituvchi bolalarning tez, ravon, tutilmasdan o'qishni o'rganishiga, mazmunini tushunib, ongli ravishda qabul qilish imkonini yaratishni ko'zda tutgan. Ya'ni gaplar, xajm va mazmun jihatdan, bolalar imkoniyatiga mos ravishda tanlangan. Zaif eshituvchi bolalarning nutqni qabul qilish va so'zlashish imkoniyati hisobga olingan. O'qish davrida quyidagi mavzular tavsiya qilindi va ular "Alifbe" darsligining ikkinchi qismini tashkil qildi: "Qushlar" mavzusida O'zbekistonda ko'p uchraydigan qushlar, ularning hayoti, uy parandalari xaqida hikoya qilinadi. Bolalarda qushlarga g'amxo'rlik qilish, ularni parvarishlab tarbiyalash hissi tarbiyalanadi. "Darsda" mavzusida jismoniy tarbiya darslarida bajariladigan harakatlar, o'qituvchi tomonidan beriladigan topshiriqlarni o'qib o'rganiladi. O'qituvchi bu mavzuni o'tishda bolalarga matnni o'qitish bilan birgalikda harakatni namoyish qilish usulidan ham foydalaniladi. "Kalendar" mavzusida bolalar oy, hafta, hafta kunlari, yil fasllari, oylarning nomlarini o'rganadilar. Yangi yil, archa bayrami mavzusidagi she'r va hikoyalar, xalq og'zaki ijodidan namunalar berilgan. Bu yoshdagi bolalar hali mustaqil ravishda kitob o'qish imkoniyatiga ega emasliklari tufayli shu darslikda berilgan ertaklar, hikoyalar va ularning dunyoqarashi, yaxshilik va yomonlikni o'rganishi, hayotiy voqelikni tasavvur qilishni o'rganishi uchun asosiy manbaa bo'lib xizmat qiladi. O'qituvchi yordamida bu

hikoya va she'rlar, topishmoqlarning mazmunini tushunib idrok qiladilar.

Alifbedan keyingi davrdagi o'quv materiali bilan ishlashning muhim vazifalari o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini mustahkamlash (so'zlarni qo'shib, gaplarni sintagmalar bo'yicha o'qish), o'qish tezligini ta'minlash. Harflab, bo'g'inlab o'qishdan, qo'shib, tez, ravon va aniq o'qish ko'nikmasini hosil qilishga o'rgatishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun quyidagi ish uslublari qo'llaniladi:

o'qishga berilgan material, avval o'qituvchi kuzatuvi ostida eshitish apparatlari orqali o'qib eshittiriladi. Bunda o'quvchilar hikoyadagi har bir gapning ovozli, tovushli ohangini eshitib hotirasiga jamlaydi;

- o'quvchilarga mustaqil o'qitib notanish so'zlarni yozib olish topshiriladi;

- yangi so'zlar doskaga yozilib, ularning mazmuni yakka va gapdagi umumiy mazmuni tushuntiriladi. Buning uchun o'qituvchi doskaga bittadan o'quvchini chaqirib mikrofon orqali, notanish so'z ishtirokidagi gapni o'qitib, predmet yoki harakatni namoyish qilish yo'li bilan uning mazmunini ochib beradi. Masalan: "Ikki echki" ertagidan "Tog'da tor yo'l bor edi" gapidagi tor so'zini "tor yo'l", "keng yo'l" tarzida olib "tor" "keng" tushunchasini rasmlar va ko'rinishlar orqali tushuntiriladi. Yoki "it, qo'ylarni bo'rilardan qo'riqlaydi" tushunchasi harakatni namoyish qilish yo'li bilan tushuntiriladi va "qo'riqlaydi" so'zi o'zlashtiriladi.

- Alifbedan keyingi davrda o'qish uchun berilgan materialda ham o'qishda jarangsizlanadigan undoshlar (b, d, g) va unsizlanadigan unilarga belgi qo'ydirib o'qitish davom ettiriladi. Buning uchun o'qituvchi hikoya yoki she'r, maqola, ertakning shu kun o'tiladigan qismini doskaga yoki plakatga yozib sinf oldida barcha belgilar va namunalarni tekstning o'zida ko'rsatib beradi. So'ng o'quvchilar qalam bilan bu shartli belgilarni o'z kitoblarida belgilab oladi. pt Masalan: ochibdi(talaffuz qilinishi -pt) so'rabdi, pishirdilar, bo'g'irsoq.

- O'qilishi qiyin bo'lgan so'zlar doskada analiz va sintez qilish yo'li bilan o'qitiladi. Masalan: "qo'riqlaydi" so'zi, yoki mehnatsevar so'zi.

qo'riqlaydi
qo'-riq-lay-di
qo'riq-laydi
qo'-riqlay-di
qo'-riqlaydi
qo'riqlaydi

mehnatsevar
meh-nat-se-var
meh-nat-sevar
mehnat-sevar
meh-natsevar
mehnatsevar

- O'qishda aniqlik va ravonlikni ta'minlash maqsadida gaplarni sintagmalarga ajratib o'qish o'rgatib boriladi. Masalan: Olmaxon juda mehnatsevar va chaqqon hayvon.

- Gaplarda tinish belgilariga rioya qilib o'qishni o'rgatish.

YIII. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI FANINI O'QITISHDAGI KORREKSION YO'NALTIRILGANLIGI, ONA TILI TURKUMIGA KIRUVCHI MAXSUS FANLAR ONA TILI – DAKTIL NUTQ, NUTQ O'STIRISH, OG'ZAKI NUTQ O'QISH, DARSLARINING MAZMUNI, O'QITISH METODIKASI

1. O'qish darslarining vazifasi va ahamiyati.
2. O'qish darsi asoslarini egallash.
3. O'qish, adabiyot darslarini o'tishda zamonaviy yondoshuv.
4. Kar bolalar maktablarida o'qish darslarining tarbiyaviy ahamiyati.
5. Og'zaki (ovozli) nutqni shakllantirish.
6. Eshitishda muammolari bo'lgan bolalarga og'zaki so'zlashuv nutqni qabul qilish- tushunish (impressiv nutqni)ni o'rgatish.

1. O'qish darslarining vazifasi va ahamiyati.

O'quvchilarning nutqini o'stirishdagi umumiy muammoni yechishda va kar bolalarni hayotga tayyorlashda, maktabda o'qitish tizimida, o'qish darslari muhim rol o'ynaydi. Badiiy va ilmiy-omnabop adabiyotlar insonlarning ruhiy boyligi bo'lib, karlarning atrofdagi eshituvchilar ommasi bilan muloqot tanqisligini to'ldiradi, fikrlashini kengaytiradi, hayotiy va ma'naviy tajribasini boyitadi.

O'qish darslarida bolalar bilim olish bilan bir qatorda tasavvur va tushunchalarga ega bo'ladilar, yangi obrazlar, ma'lumotlar bilan ularni mustahkamlaydilar. O'qish darsi boshlang'ich bilimlarni, boshqa darslar (geografiya, tarix, adabiyot, tabiatshunoslik)da olgan bilimlarini mustahkamlab borishida manba bo'lib xizmat qiladi. O'qish darslarining mazmuni o'quvchilarni xayotga munosabatini va odamlarning xulqini, yuz berayotgan voqealar haqida o'z fikri, munosabatini to'g'ri tashkil qilishga o'rgatadi. O'qish darsi tarkibida bolalar xushmuomala bo'lishga, o'rgatilib, etik-estetik tasavvurlar berib boriluvchi manba'lar mavjud bo'lib eshitmaydigan bola shaxsining shakllanishiga ijobiy ta'sir etadi.

O'qish darslarida o'quvchida kitobga nisbatan bilim manbai va estetik qoniqish hosil bo'ladi, kitob bilan ishlash uchun ko'nikmalar

hosil bo'ladi.

O'qish darslari korreksion tizim asosida qurilgan bo'lib, unda nutq, nutqning barcha komponentlari, talaffuz, grammatika, leksika, eshitish qoldig'i kompleks ravishda rivojlantiriladi va mustahkamlanadi. O'qish darslarida ona tili tarkibidagi barcha fanlar kabi nutqni o'stirish ishlari uch xil yo'nalishda: nutq imkoniyatini rivojlantirish, nutq qobiliyati va tilning grammatik qurilishi bilan tanishtrish ishlari olib boriladi. Bu darslarda tilni egallash qobiliyati, matnning mazmuni, ma'nosini tushunish, matndagi nutq materialini egallash, kontekstdagi so'zlar mazmunini tushunish orqali rivojlanadi.

O'qish darslarida o'quvchilarning nutqni egallash, nutqni ko'rib-eshitib qabul qilish, yozma nutq va daktil nutqning rivojlanishi kompleks ravishda rivojlanishi ta'minlanadi.

O'qish darslari o'quvchilarning lug'at boyligining yangi so'zlar va tushunchalar hisobiga ortib borishi, nutqning grammatik qurilishining to'g'rilanib boyitilishi, savollarni tushinish, savollarga javob tuzish, javoblarni gaplar shaklida tuzish orqali matn mazmunini egallashini ta'minlaydi. O'qilgan matn mazmuni, undagi voqea, hodisalar, obrazlarni tasavvur qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bundan tashqari o'quvchilar nutqining sintaktik tarkibi turli xil manba'lar yordamida tekshirilib, to'ldirilib boriladi. (Frazalarni bilishda, sinonimlarning almashinuvida, savol-javobda, xikoya qilib berishda va boshqalarda). O'qish darsi so'zlashish va fikrini nutq shaklida ifodalashda turli nutq manba'larining tuzilishini tekshirish va mazmunni egallash imkoniyatlarining rivojlanishida, xotira, diqqat, tasavvur kabi psixik jarayonlarning tiklanishida muxim rol o'ynaydi.

O'qish darslari uchun belgilangan ta'limiy-tarbiyaviy va korreksion rivojlantiruvchi vazifalar faqatgina o'quvchilarning o'qishni bilishiga va o'qilgan manba'lar, matnlarni tasavvur qila olishiga qarab belgilanadi. Shuning uchun kichik va o'rta sinflarda o'qish darsining asosiy maqsadi to'g'ri onglilik, ravonlik va ifodalilik kabi sifatlarni o'z ichiga olgan o'qish ko'nikmalarini rivojlantirish va shakllantirishga qaratilgan. Kar bolalar maktablarda bu xususiyatlarni o'qish darslarida shakllantirishda ma'lum ketma-ketlik ko'zda tutiladi. 1-4sinf - bu bolalarining o'qish texnikasini egallash, gaplar ma'nosini tushinish, ular tarkibidagi aniq predmetlar, xarakterlar,

voqealar, dalilarni ko'ra bilishni ta'minlaydigan yetakchi davr hisoblanadi. To'g'ri o'qishga butun so'zlarni ovoz chiqarib o'qish yo'li bilan erishiladi. So'zma - so'z o'qish faqat talaffuzi qiyin so'zlarni o'qishdagina qo'llaniladi. 1- sinfda o'quvchilar tomonidan so'zlarning harf tarkibini erkin bilish va ularni nutqqa aylantirish ko'nikmalarini egallanishiga erishiladi.

Dastlab bu jarayon qisqartirilgan fonmalar tizimiga muvofiq tovushlarning to'g'ri talaffuziga yaqinlashtirilgan holda o'qish imkoni beriladi. Lekin, 2- chi sinfdan boshlab o'zbek tilidagi hamma tovushlarni aniq talaffuziga erishish borasida ish olib olib boriladi. O'quvchilar so'zlarni o'qish paytida to'g'ri nafas olish, o'zlarining nafaslarini boshqarishga, tinish belgilariga binoan pauzani saqlashga so'z va mantiqiy urg'uga, orfoepik meyorlar va ifodali o'qishning barcha elementlariga rioya qilishga o'rgatiladi. Nutqning sensor imkoniyatisiz qabul qilinishi sharoitida ma'lum tezlikda ovoz chiqarib o'qishni shakllantirish, dastur talabi asosida amalga oshiriladi. 1-sinf o'quvchilari minutiga 20 tadan ko'proq so'z o'qiy olishi, 2-sinfda 30 tagacha, 3-sinfda o'qish tezligi 50 va undan ortiq so'z, 4-sinfda esa 60 ta so'zga yetishi talab qilinadi.

Kichik sinflarda o'quvchilarning bilim va tushunchalar doirasi o'qilayotgan materialning mazmuniga, tayyor rasmlar, yoki o'zlarining chizgan rasmlari orqali o'qigan matnlarini gapirib berishga qaratilgan bo'ladi. 1-2 sinflarda o'qituvchi yordamida rasmlarga qarab suhbat rejasi tuziladi. Uchinchi sinfdan boshlab reja mustaqil tuziladi. Tuzilgan reja asosida o'quvchilar o'qilgan materialning mazmunini ishlab chiqadilar. Uchinchi sinfda, o'qituvchi yordamida tushunarli, aniq tanlangan matnni gapirib berish malakasini egallaydilar.

Birinchi sinfdan boshlab bolalar matnning mazmuni yuzasidan savollarga javob berish bilan bog'liq bo'lgan mas'uliyatni xis qiladilar (kim haqida, nima haqida o'qildi?), bo'layotgan hodisaga javob beradi (bolalar hovlida nima qilishdi?) Hodisaning sababini ko'rsatadi. (qiz nima uchun yig'ladi?) Ikkinchi sinfda bolalar javob berishning yangi qisqa va to'liq turini o'rganadilar. Uchinchi sinfda hikoyada tushinilmagan joyini o'qituvchi yoki o'rto'g'iga savol bilan murojat qilib so'rab, bilib olish kabi usullar qo'llaniladi. Keyingi yillarda bunday ish turlari meyoriy xolatga aylanadi.

O'quvchilar matn mazmunidagi shaxsning xuliqiga, bilimiga,

baho berishiga e'tibor beriladi, ularni tushuntiradi (o'qituvchi yordamida) matndagi so'z va gaplarni tahlil qiladi. 5-6 sinf o'quvchilari pastki sinfdagilardan qiziqishining balandligi, faoliyatning yangi turlari, nutq va fikrlash qobiliyatining yuqoriligi bilan farq qiladi. Bu sinflarda to'g'ri o'qish ko'nikmasi muhokama qilinadi. Ifodali o'qish elementlari ustida ish davom ettiriladi. (intonatsiya, mantiqiy urg'u oraliqqa e'tibor beriladi). Ovoz chiqarmasdan tez o'qishga katta e'tibor beriladi, chunki bunday o'qish, ilm olish jarayonida kitob bilan ishlashda asosiy usul hisoblanadi. Bu hayotda ham ovoz chiqarib o'qishga erishishda katta o'rin egallaydi.

Eshitmaydigan o'quvchilar nutqining umumiy rivojlanganlik darajasining usishiga qaramasdan, katta xajmli va murakkab matnlarni tushinishi qiyin. Shuning uchun hozirda ham ongli mustaqil o'qishni rivojlantirish dolzarb masala xisoblanadi.

5-6 sinflarda o'qish darslari birinchi navbatda adabiyotni mustaqil o'rganishga yo'naltiriladi. O'qish yozuvchilar va ular yaratgan asarlarni bilish imkoniyatlarini oshiradi, badiiy adabiyot janrlari xususida dastlabki tushunchalarni shakllantiradi. O'rta sinflarda badiiy adabiyot asarlari katta o'rin egallaydi. O'quvchilarda ongli o'qish oldingi sinflarda egallagan bilim va ko'nikmalari xisobiga rivojlanadi. 5-sinf o'quvchilaridan mustaqil o'qish, hikoyaning asosiy ma'nosini aytish, harakatlarini baxolash talab qilinadi. Matnni to'liq va qisqa so'zlab berish talab qilinadi.

6-sinfda quyidagi ko'nikmalar ustida ish olib boriladi: umumlash-tiruvchi savollarga javob berish; matnni muhokama qilmasdan, uning asosiy ma'nosini aytish; yangi bilimlarini shakllantirish; o'qilayotgan matn mavzusi va janrini farqlash; asarning asosiy ma'nosini shakllantirish, asardagi shaxslarga oddiy tavsif berish. Asar mag'zini chaqish, anglash o'quvchining nutqni qanchalik egallaganiga ham bog'liq: savollarga javob berish, to'g'ri va ifodali o'qish, tushunmaganini so'rash, asar ma'nosi va kahramonlari haqida o'z qarashlarini aytish, matnni qayta so'zlab berish.

Bunda o'quvchilar yangi leksika va frazeologiyani tushunish va uni egallash va nutqda qo'llashiga katta e'tibor beriladi.

4-sinf o'quvchilari tushunarsiz so'z va gaplarning mazmunini, ularni kontekstdagi ma'nosini aniqlashni o'rganadilar, o'qituvchi bilan birgalikda asar qahramonlari, tabiat kartinalarini so'zlab

berish uchun matndagi so'z va ifodalarni topsa, 5-sinf o'quvchilari matndagi so'zlar mazmuniga o'xshash so'zlarni tanlashni o'rganadi. O'qish davomida aktiv va passiv lug'ati rivojlanadi keladi.

Kar bolalarni xayotga tayyorlashda o'qish darslarining ahamiyati beqiyosdir. Badiiy va ilmiy adabiyotlar insonlarning ma'naviy boyligi hisoblanib, kar bolalar ularni o'qish orqali dunyoqarashi o'sadi, xayotiy va axloqiy tajribalari ortadi.

O'qish darslarida bolalar o'zi yangi tushunchalarni egallaydi, o'z bilimlarini oshirib, yangiliklar bilan boyitadi.

Kitob orqali bola xayot haqida, insonlarning yurish-turishi, bo'layotgan hodisalar haqida xabar topadi, fikrlaydi, munosabat bildiradi va baxo beradi.

O'qish darslari orqali bolalarning axloqiy va estetik tushunchalari tarbiyalanadi. O'qish darslari orqali bolalar ilm bulog'i bo'lgan kitob asosida munosabat fundamenti quriladi.

Barcha darslar kabi o'qish darsida nutqni maksimal darajada rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratiladi. O'qish yoki grammatika darslarida uch yo'nalishda ish olib boriladi. a) tilni o'rgatish; b) nutq o'stirish; v) til, nutqning tarkibiy tuzilishi.

O'qish darslarida har-xil sintaktik holatlarni rivojlantirishda turli xil usullar qo'llaniladi:

savol-javob, hikoya qilish, sinonimlarni almashtirish.

O'qish jarayoni orqali o'quvchilarning fikrlash qobiliyati xotira, diqqat, tasavvur kabi jarayonlarini rivojlantirish asosida o'sib boradi. O'quvchilar o'qigan narsasini ongli ravishda tushunib yetsagina, ularning xotirasi, diqqati, tafakkuri, fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Shuning uchun ham o'qish darslarida asosan, boshlang'ich va o'rta sinflarda o'qish samaradorligi, to'g'riligi, ongli va ifodali o'qishga erishish ko'zda tutiladi.

Boshlang'ich sinflarda bolalar o'qigan matnning mazmunini tushunib, o'qib va rasmga qarab, hikoya qilishni o'rganadi. 1-2 sinflarda rasmlardan hikoya tuza oladi. 3-sinfda esa o'quvchi o'zi mustaqil holda hikoya tuza oladi. 4-sinfda o'quvchi o'zi hikoyani o'zgartira oladi, ya'ni o'tgan zamonni hozirgi zamonga, hozirgi zamonni o'tgan zamonga aylantira oladi.

1-sinfda bolalar matn asosida savol-javob qila oladi. (Masalan: qiz bola nega yig'layapti?, Biz kim haqida va nima haqida o'qidik?)

Bolalar bu savollarga to'g'ri javob qila oladi.

2-sinfda bolalar to'g'ri javob berishni o'rganadi. Bolalar savollarga qisqa va to'g'ri javob bera oladi. Savol-javoda bolalar tanlab javob berish usulini o'rganadi.

3-sinfda esa bola o'zi tanlagan matnni boshqa o'quvchilar bilan savol-javob olib borish orqali o'rgana oladi. Yillar o'tishi bilan bu odatiy holga, meyorga aylanadi.

5-6-sinfda o'quvchilari boshlang'ich sinf o'quvchilaridan nutqining boyligi, fikrlash qobiliyatining rivojlanganligi, qiziqishi bilan farqlanishi kutiladi. 5-6-sinflarda o'qish tezligi va matn ustida ishlashga ko'p e'tibor beriladi. Ichida (ovozsiz) o'qishga katta ahamiyat beriladi.

5-6-sinfda o'quvchilar matnni mustaqil ravishda o'qib, mazmunini xikoya qila oladi, reja tuzadi, asosiy qaxramonini aniqlaydi va ijobiy – salbiy qahramonlarga ajratadi. Har xil uslubda, bo'lak-bo'lak holda, qisqa holda hikoya qila oladi.

6-sinf bolalari savollarga javob bera oladi, to'g'ri va ifodali o'qiydi, tushunmagan joylarini so'raydi, o'ziga yoqqan qahramonni ayta oladi, matn mazmunini so'zlay oladi. Bu yerda asosiy e'tibor yangi frazalarga qaratiladi va ularni nutqda qo'llashga katta ahamiyat beriladi.

2. O'qish asoslarini egallash

O'qish murakkab analitik-sintetik jarayon bo'lib, mazmunni ko'rish orqali qabul qilishni va so'zlarni harflar obrazi orqali o'rgatish, nutqning ovozli qurilishini ifodalash, o'qilgan matnning mazmuniga tushinish demakdir. (so'z, gap, mavzu). O'qish jarayoanida o'quvchilar ketma-ketlik bilan analitik yo'ldan, sintetik yo'lga o'tadi (to'liq so'zli o'qish), keyin tezlashgan o'qishga o'tib, o'qish mexanizimi bilan birga bir vaqtning o'zida uning mazmunini kashf etadi. Normal eshitadigan bolalarga qaraganda kar bolalarni o'qish, tushunchalarni to'liq egallash yo'li uzun va o'ziga xosdir. Bu jarayonning kechishi eshitmaydigan bolalarning nutqidagi muammosi va umumiy rivojlanishidagi farqiga bog'liq. Tilni egallashda mantiqiy mazmunini olish va bilimini mustahkamlashi, ruhiy-etik tushunchani egallash, ijtimoiy moslashishga erishmog'i

zarur. Tilni egallashda sifatli o'qitish zaruriy shartlardan biridir.

Eshitmaydigan bolalarni o'qish va tushunishni o'rgatish –keng ma'noda muomalaga o'rgatish demakdir. Mazkur yo'l eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslar tomonidan so'zlashuv nutqni cheklangan miqdorda foydalanishining kompensatsiya vositasi hisoblanadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni qanchalik vaqtli o'qishga o'rgatish boshlansa, uning shaxsi va nutqining rivojlanishiga shunchalik ko'p imkoniyatlar yaratiladi. Shu sababli nutq o'stirish bo'yicha dasturda o'qish - bolalarning lug'atini oson va tez sur'atlarda boyitish vositasi sifatida hamda tom ma'noda o'qishga o'rgatish sifatida qabul qilinadi.

Og'zaki so'zni idrok etilishi cheklangan bir sharoitda - o'qish kuchli ta'lim vositasi bo'lib qoladi. Hikoyaning mazmunini, ya'ni undagi so'z va gaplar ma'nosini tushungandagina, o'qish samarali ta'lim berishning vositasi bo'lishi mumkin. Bolalar matn mazmunini tushunmagan holda hikoya qilish, o'qishdan faqat zarar topishi mumkin, sababi ular alohida so'z, matn bo'laklarining ma'nosini tushunmagan holda eslab qoladi. Bunday o'qish natijasida kitob bolalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatmaydi, kitoba, bilim manbaasi sifatida qabul qilinmaydi.

Hikoya mazmuni va ma'nosini tushunishlari uchun, matnni tushunishga hamda so'z bilan ifodalangan narsalarni ko'rgazmali tasavvur qilishga maxsus o'rgatib borish talab etiladi. So'zlar asosida narsalar timsolini ko'ra bilishi, so'zlar vositasida fikrini bayen etishi uchun, o'quvchilar aniq tasavvur eta oladigan so'zlar minimumini egallamog'i lozim. Bundan tashqari bolalar nutqning grammatik meyorlarini amaliy qo'llamog'i kerak: so'z yasash va o'zgartirishi, sodda yeyiq gapni tuzishni, so'roq, buyruq, darak gaplarni ajratishni bilmog'i kerak.

Kar bolalrni tilga o'qitish maxsus sharoitdagi pedagogik jarayoni asosida, o'ziga xos dastur asosida amalga oshiriladi. O'qish texnikasini shakllantirishda (to'g'riligi, tezligi, ifodaliligi) va o'qilayotgan narsani tushunilishida (o'qishning tuzilishi), talaffuzga o'rgatuvchi maxsus ishning ahamiyati, og'azaki va yozma nutqning rivojlanishi, uning lug'at tarkibi va gramatik qurilishi egallanishi zarur. Kar bolalarga o'qish texnikasi, nutqning fonetik tomonini rivojlanishi va tovushlar talaffuzi, ovoz haqida ma'lumot, nafasni rostlash, oraliqqa

rioya qilishi, to'siqlarga rioya qilishi, so'zdagi urg'u va orfoepik formaga e'tibor berishi bilan birgalikda olib boriladi. Imo-ishora va daktil ko'nikmalaridan yordamchi vosita sifatida foydalangan holda o'quvchilarning ovozi to'g'rlash va qo'yish; saqlanib qolgan analizatorlari, ovozi kuchaytirib beruvchi apparatlarni qo'llash, bosqili o'qitishni amalga oshirish fonemalarining qisqartirilgan tizimi asosida amalga oshiriladi. (F.S.Rau. N.F.Slezina). O'qishning to'g'riligi, tezligi, ifodaliligi, ravonligi, aniqligi yuqoridagilar to'g'ri amalga oshirilishiga bog'liq. Eshitmaslik tufayli vujudga keladigan o'qishdagi xatolar nafaqat kichik sinflarda, balki o'rta sinflarda ham uchraydi:

tanish so'zlarda urg'uning xato qo'yilishi; to'g'ri aytilishi tanish bo'lsada, orfoepik qoidaga rioya qilmaslik: burunning ishtirokisiz aniq aytish tanaffuzqilmaslik.

Eshitishi karlik darajada bo'lgan o'quvchilar ifodali o'qishga, o'qishning meyoriga rioya qilishda qiynaladi. Kar bolalarda o'qish tezligi normal bolalarga qaraganda sust bo'ladi, o'qish amaliyotida o'quv materialini asosan, ko'rish orqali tushunishi, qabul qilishi, o'qilgan matnni tushunishda katta qiyinchilik tug'diradi. Demak tushinishning va qabul qilishning qiyinligi o'qish tezligining rivojlanishini tormozlaydi.

Psixologik-pedagogik tekshirishlar natijasida (Morozov N.G. Pongil'skaya A.F. Zykov S.A. va boshqalar) o'quvchilar tomonidan o'qilgan tekstning faqat g'oyaviy-mavzuviy qismini emas, balki, sujetli-voqea tomonini ham tushinishi qiyin bo'lishi aniqlanagan. Mavzuni to'liq tushunish yo'lida birinchi navbatda lug'at qiyinchiligi turadi. Ko'pincha bevosita ahamiyatga ega bo'lgan so'zlar notanish bo'ladi: (guldasta, qozon, barg) predmet belgisini bildiruvchi so'zlar (dangasa, xasis, qizganchiq) yangi grammatik shakldagi so'zlar. (Po'latning loyi, Po'latning loylari, Po'latning uyhasi qurildi). Alohida ahamiyatga ega bo'lgan so'zlar, yangi konspektning bog'lanishlarida qiyoslanmaydi. Eshitishi karlik darajasida bo'lgan o'quvchilarning matndagi o'ziga qaratilgan nutqdagi so'z va gaplar ma'nosini tushinishi ham qiyin, chunki ular bulardagi ma'no va grammatik birligini farqlay olmaydi.

Ular uchun gaplarning tuzilishi va obrazning ifodaliligi: yozgi ob-havo, daroning muzlashi, shovqinsiz o'rmon, xaykalning yig'lashi,

qurilish maydonchasi kabi gaplar tushunarsiz. Tushunmasligi va noto'g'ri qabul qilishi mavzuning mazmuniga to'liq tushunmasligiga olib keladi. O'quvchilarning imkoniyat darajasi, hayotiy tajribalari, o'quvchilarning egallagan bilimi mavzuning mazmunini tushunishga yordam beradi. Kar bolalarni mavzuning mazmunini qabul qilishida umumiy tarixiy xarakterga ega bo'lgan mavzular katta qiyinchiliklar tug'diradi, chunki ularning fikrlash voqelikni anglash imkoniyati juda sayoz bo'ladi.

O'qilgan matnni tushunishda mavzuning asosiy janri va ta'sir qiluvchi qismi katta rol o'ynaydi. Kar bolalarning mavzuning she'riy qismini qabul qilishda juda katta qiyinchiliklarga duch kelinadi, nasriy qismini anglash ancha yengilroq kechadi. Xalq og'zaki ijodida xayoliy qahramonlar, sehrli ertaklar, topishmoqlarni tushunishi qiyin bo'ladi. Ana shu ko'rsatilgan dalillar tufayli bunday bolalar mavzuni birinchi o'qishda noto'g'ri qabul qiladilar, yoki to'liq qabul qilolmaydi, faqat ayrim lavhalargina esda qoladi. Yozilgan ko'rsatmalar, qahramonning xulqi, xarakteri va mavzuning asosiy mazmuni to'liq tushunilmasligiga olib keladi.

O'quvchilarning shaxsiy tajribasida o'qilgan narsani gapirib berish, unchalik ahamiyatga ega emas deb baholanadi. Ma'naviy tasavvurlar kambag'alligi-ahloqiy tushunchada aks etgan bo'ladi. (E.N.Xoteyeva). Shaxsning shaxsiy, aqliy sifatleri, ruxiy xis-xayajonli kechinmalarini joy-joyiga qo'yisha olmaydi. Umumiy nutqiy imkoniyatlarining nuqsonliligi, rivojlanishidagi kechikish kar o'quvchilarning ruhiy va ifodallash, chaqirish faoliyatlari asoslarining muhim sabablari hisoblanadi. O'quvchilar matnda nima haqida aytilganligini tushunishning yo'lini o'rgansa (hodisa, voqea) ular bilan voqeaning sababi, qahramonning xulqi mavzusi ustida maxsus ish olib borilsagina gap tuzish imkoniyatiga erishiladi. Shundagina o'qish tasavvur qilish va to'g'ri o'qish ifodali o'qishning rivojlanishi va shakllanishidagi zaruriy manba bo'lib xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida o'qilgan mavzuning yaxshi tushinili anglanishiga yordam beradi: yaxshi tushungandagina ifodali o'qish mumkin. Ifodali o'qishning tarkibi tezlikka rioya qilish, mantiqiy urg'u, his-xayajonli sodda, tushunarli bo'lishi kabilardan iborat bo'lib, asosan o'qilayotgan matnni ta'sirchan, tinglovchiga yetib boradigan tarzda o'qishdan iboratdir.

3. O'qish, adabiyot darslarini o'tishda zamonaviy yondoshuv.

«Sof og'zaki metod» ta'qiqlangandan keyin (1938) kar bolalarni o'qitish metodikasining rivojlanish tarixi ikki bo'limga bo'linadi.

Birinchisi (40-60 y.) qismdan-butunga o'tish, ya'ni o'qitishni sintetik metodikasi bilan karakterlanadi. Mavzuning mazmuni ustida ishlashda so'zning ma'nosi va gapdagi vazifasini tushuntirish, gap bo'laklari, nutqda ifodalanishi, gapning mazmuni va mavzuning qismidan butun mazmunni tushunish tarzida ish olib borilishi ilmiy asoslandi. Bu metod butun faoliyat davomida amaliy mu-loqot orqali amalga oshirilishi ko'zda tutildi. A.F.Pongilskaya va I.M.Gelebova Lug'at boyligi chegaralangan sharoitda frazalar ishtirokida o'qilayotgan narsani tushuntirishdagi qiyinchiliklarni mavzuga kiruvchi so'z va gap bo'laklari yordamida tushuntirish katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. O'qish darslarini olib borishdagi o'sha davr uchun an'anaviy bo'lgan yondoshuv o'qitishda amalda sinab ko'rilgan. Bunday yo'nalishdagi o'qish metodikasi o'qish tasavvurlarining rivojlanishi va mustaxkamlanishi, tushunchalar hosil bo'lishini hamda mavzuning asosiy elementlari (lug'at, voqea-hodisa, obraz, sababli-davomli aloqa va boshqalarni) to'liq mavzuning tarkibini egallashga to'siqlik qilishi va o'quvchilarning ongli o'qishini ta'minlay olmasligi aniqlangan.

70-80- chi yillarda kar bolalar makgabida o'qish metodikasida muhim o'zgarishlar yuz beradi. Buning ta'sirida surdopedagogikaga tilga o'qitishdagi kommunikativ tizimning kiritilishi tufayli o'quv tarbiyaviy jarayoniga predmet-amaliy foaliyatining kiritilishi, bolalarning rivojlanishida yuksak muvoffaqiyatga erishilishiga muvaffaq bo'ldi. Bunda o'quvchilarning: dunyoqarashi kengayadi, bog'langan nutqi taraqqiy etadi, ongli o'qishi, o'qilgan mavzuni tushunishdagi pozitiv o'zgarishlar, passiv lug'atlari, aktiv lugat bilan almashilishiaqqol ko'zga tashlanadi.

Predmetli amaliy ta'lim darslari mavzuga aloqador bilimlarni ongli qabul qilishda katta ahamiyatiga ega. Bu darslarda mavzuning mazmuni o'quvchilarning ko'rish maydonida joylashgan (qandaydir fandan topshiriqni bajarishda) unga kiruvchi qisimlarni (so'z, gap) tushunishda, fanning mazmuni bo'yicha, tashkil qilingan amaliy

faoliyat orqali erishiladi. Bu usul o'qish darsida mazmunni qabul qilishni o'zgartiradi. Bunday sharoitda qismdan-butunga emas balki, butundan uning tarkibiy qismiga qarab beriladi.

O'quvchilarning nutqiy imkoniyatlari, lug'at boyligi kam bo'lgan bir paytda berilgan matnni amaliy faoliyat orqali(harakatlarda ifodalash, dialog orqali, rasmlarda, chizmalarda ifodalash, voqea ketma-ketligini rasmlar seriyasidan topib, mazmunga mos joylashtiri va h.o.) nutqiy faoliyatga ko'chirish ko'zda tutiladi. Bu jarayon kommunikativ usul deb nomlanishining sababi, o'quvchilar matndagi har bir mazmunni muayan bir harakatlari orqali amalga oshiradilar va shu haraktlarni so'z, gap, nutq orqali ifodalaydilar. Shu tarzda matnning butun mazmuni qismlarga bo'lingan holda tushuniladi.

Ya'ni bunda sintetik yo'nalishdan tasavvurli o'qishga, analitik-sintetik yo'nalishga o'tiladi. Bu bilan bolalar mavzuning to'liq mazmuni bilan tanishadilar va sxemali rasmlar orqali tushunchalarni mustaxkamlaydilar.

Bu metodni amalga oshirishda predmetli amaliy faoliyat usulida o'qishga o'rgatish ustida S.A.Зыков.,T.S. Зыкова lar uzoq yillar davomida tadqiqot ishlarini olib bordilar. Hozirgi kunda karlar maktabida o'qish darslarida bu usul eng qulay o'quv-tarbiyaviy jarayonga ayllangan. Tasvvurli o'qishni tarbiyalashda, kitob bilan ishlay oladigan va undan kerakli ma'lumotni topish,uni ongli ravishda nutqida qo'llash, kabi mavzu ustida ishlashning xarakterini belgilab beradigan eng muhim omilga aylandi. Bu usul keyinchalik M.I.Nikitina tomonidan taklif etilgan o'qish amaliyotida ham o'z aksini topib rivojlantirildi.M.I. taklif etgan metod uchta guruhni o'z ichiga oladi.

1. Reproduktiv usul: - Amaliy metod: berilgan mavzuni to'la o'qish, mazmuni yuzasidan suhbat, lug'at ustida ishlash, ko'rgazmali materiallar namoyishi, to'liq suxbat, o'qituvchining hikoya qilishi, kinofilm, diafilm, tomosha qilishlar kiradi.

2. Evrestik usul: Suxbat metodi: tanlab ifodali o'qish, analitik, muammoli, umumiy suxbat, reja tuzish, tanlangan mavzu yoki qismni ijodiy, leksik-grammatik topshiriq asosida gapirib berish; topshiriqlarni rejalashtirish, jixozlash, aplikatsiyalar, maketlar bilan ishlash rasmga qarab gapirish, o'rtog'iga savol bilan murojaat qilish, mavzuni solishtirish va jihozlash, leksik mashqlar bajarish.

3. Ijodiy usul: xikoyani davom ettirish, personaj takdirini tasvirlash, boshqa xikoyalar nomi, asosiy g'oyasini eslash, topishmoq va tezaytishlar ustida ishlash, qo'yilgan mavzuga mustaqil baho berish. kiradi.

Ko'rsatilgan metodlar asosida ishlashda o'qish darsida o'quvchilarning fikrlashi, mustaqilligi faolligi oshib boradi. O'qituvchi o'quvchilar bilan ishlashda ehtiyojdan kelib chiqqan holda reproductiv usuldan evristik usulga, evristik usuldan ijodiy usulga o'tishi mumkin

Kar bolalar maktablarida o'qish darslari maxsus darsliklar asosida olib boriladi. Maxsus darsliklarda o'quv materiali har bir sinfda o'quvchilar egallashi ko'zda tutilgan bilim, ko'nikma va malakalar e'tiborga olingan holda taqsimlangan, topshiriqlar vazifalar, ularning ketma-ketligi o'quvchilarning o'qish malakalarini rivojlantirish, fikrlash imkoniyatlarini kengaytirish va nutqini rivojlantirish uchun moslashtirilgan. Masalan, boshlang'ich sinflarda matnlar mazmun va tuzilish jihatdan ancha soddaroq, 5-6 sinflarda matnlarning mazmuni murakkablashtirilib, kitob ichiga badiiy asarlardan qismlar kiritilgan.

Amaliy topshiriqlarni bajarishda ijodiy va xayoliy reja tuzish, mashqlarining ko'pligi, o'quvchilarning xarakterini shakllanishi va dunyoqarashini kengayishiga olib keladi. Bu bolalarning bilimini chuqurlashtiradi, nutqining faolligini oshirish o'qilgan mavzuni tushunishga qaratiladi, o'qish texnikasini rivojlantiradi, o'qilgan narsani gapirib berish qobiliyatini oshiradi.

Kar bolalar maktabida o'qish darsining o'quv-tarbiyaviy, korreksion vazifalar, ta'lim olishga bog'liq maqsadlardan iqtisodiy, ma'naviy tushunchalarning egallanishi, o'quvchilar nutqining rivojlanishi, lug'at boyligining otib borishi, frazeologik va bog'langan nutqni egallashi, bilimlarining mustaxkamlanishi va muloqatning takomillashishi kuchayadi. Eshitmaydigan bolalar ta'limida yuqorida keltirilgan metod va usullarning qo'llanilishi, o'qilgan matni qabul qilishi, tushunishi, adabiy, adabiy janrlarning xilma-xilligi bilangina maqsadga erishib bo'lmaydi. Bunda o'qituvchining o'quvchilarning imkoniyati va ehtiyojini aniqlay olishi, zaruriyatdan kelib chiqqan holda amaliy yoki ijodiy, yoki evristik metodlarni qo'llash mohirligi talab qilinadi. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslarida predmet

amaliy faoliyat muhim o'rin tutadi.

O'qish darsining asosiy yo'nalishi nutqni o'stirish, uning leksik, grammatik, sintaktik tomonlarini egallashga qaratiladi. Mavzu ustida ishlashdagi xar bir bosqichning, o'ziga xos qurilishi, olib borilishi belgilangan bo'ladi.

Adabiyot darslarida badiiy she'rlar, ilmiy ommabop mavzudagi adabiyotlar ko'rib chiqiladi. Xohlagan mavzuni olib qaramang unda turli faoliyatning belgilari bo'ladi, adabiyotda bu turli xil yo'llar bilan amalga oshiriladi. Badiiy asarlarda, hayotiy obrazlar ko'rsatiladi, diqqat markazida inson turadi, uning jamiyat bilan tabiat bilan aloqasi yoritiladi. Badiiy adabiyotda shu bilan birga asosiy diqqat mazmunga qaratilib, voqea va xodisaga muallifning munosabati, bahosi berilib, insonlarning o'zaro aloqasi, munosabatlari ko'rsatiladi. Badiiy adabiyot o'qish kitoblarida she'r, bayon, xikoya, ertak, tezaytish, topishmoq janrlarida beriladi. Ilmiy ommabop adabiyotlarda faoliyatning obrazli ko'rinishi bo'lmaydi, bunda muallifning fikri bevosita bildirilib, qandaydir mantiqiy ketma-ketlik tarzida kechadi (masalan: darsliklarning yetishmasligi to'g'risida). Materialning berilishi turli xil, lekin, asosiy maqsadi yengil tayyorlangan shaklda fan haqida voqea hodisalar haqida aniq faoliyatni ko'rsatishdir. Shuning uchun o'qish darslarida mazmunning boshqa tomonlariga xam aniq bilim beradigan belgilariga diqqat qaratiladi. Material mazmunining xarakterli, farqli tomonlari o'qishni tashkil qilish va mazmunini tekshirish shaklida o'qiladi. O'qish darslarida oddiy badiiy asarlarni o'rganishda ham birlamchi maqsad mavzuni qabul qilishni ta'minlash, o'quvchilarda butun kartinaning mazmuni, xarakatdagi obrazlar, ularning ko'rinishi tushunmay qolishga yo'l qo'ymaslik, mavjud imkoniyatlardan to'la foydalanish, kechayotgan voqeadagi qaxramon bilan muloqatga kirishishga qiziqtirishni vujudga keltira olishi kerak. Ilmiy ommabop adabiyotlar mavzulari o'qilganda va taxlil qilinganda ham o'quvchilar to'g'ri tushunchaga, aniq xaqiqatga erishishda ana shu yo'llardan foydalaniladi.

4. Kar bolalar maktablarida o'qish darslarining tarbiyaviy ahamiyati.

Kar bolalar maktabida o'qish darslariga qo'yilgan talablar ta'limiy, tarbiyaviy, korreksion talablardan iborat bo'lib, bir-biriga chambarchas bog'liqdir. Jumladan, agar o'quvchi ongli o'qishga erishmasa, ifodali o'qishni yaxshi o'zlashtira olmaydilar, so'zlarning to'g'ri talaffuziga erishilmasa, o'qishda aniqlik va ravonlikka erishilishi qiyin kechadi. O'qishda aniqlik va ravonlikka erishilmasa, o'qish tezligini oshirish imkoniyati bo'lmaydi, demak o'qish darslarining samaradorligi past bo'ladi.

Demak, o'qish darslarini olib borishda qo'llaniladigan barcha usullar, metodlar kompleks ravishda o'zaro bir-birlari bilan uzviy bog'liq ravishda olib borilishi orqaligina o'qituvchi asta-sekin o'qish darslarining maqsadlariga erishishi mumkin.

O'quvchilarning o'qish malakalarini aniqlash bo'yicha olib borilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha o'qish malakalarini shakllantirishda ko'pincha o'quvchilarimizda quyidagi xatolar uchraydi:

- xarflarni tushirib qoldirish;
- bo'g'in va so'zlarni o'rnini almashtirish;
- o'qishda tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish;
- tinish belgilariga rioya qilmasdan har bir so'zdan keyin pauza qilib o'qish(a'ni to'liq gapni emas, gapdagi har bir so'zni alohida o'qish)

Bunday xatolar bo'lmasligi uchun qiyinalib o'qiydigan o'quvchilarga doskaga so'zlar va gaplar bosma harflar bilan yozib ko'rsatiladi. Keyin ikki va uch bo'g'inli so'zlarni, ma-shi, a-shi, ma-shi-na va hakoza tartibda so'zlar bo'g'inlab o'qitiladi. Katta-katta matnlar esa qismlarga bo'lgan holda o'qitiladi. Bunday tartibda o'qitish juda katta ahamiyatga egadir. Chunki eshitmaydigan bolalarning diqqati aksariyat hollarda tarqoq bo'ladi, ba'zilar tezda qabul qilgan holda, tezda yodidan chiqarib yuboradi.

O'qituvchi o'quvchilarni doim kuzatib borishi talab qilinadi. O'quvchilar matnni, gaplar va so'zlarni yodlab olmasdan tushunib, ongli ravishda o'qishini talab qilib borish lozim. O'quvchilarning bilimlarini nazorat qilishda o'zlashtirish imkoniyatiga qarab savol va topshiriqlar berish maqsadga muvofiq. O'zlashtirishi pastroq

bo'lgan o'quvchilar bilan alohida ish olib borish orqali yaxshi natijaga erishish mumkin.

Past o'zlashtiruvchi o'quvchilar bilan alohida ishlash ularning i ziyrakligini oshiradi, o'z-o'zini nazorat qilib borishga imkoniyatini oshiradi. O'quvchilar o'qish tezligini oshirish uchun yakkama-akka ishlash usuli bor, ya'ni bunda sodda materiallar tarqatma materiallar orqali amalga oshiriladi.

O'qish tezligini takomillashtirish usullari:

1. O'qish turini belgilab olish;
2. Zanjirli (bog'lab, ketma-ket) o'qishga e'tibor berish;
3. Dialogik usulda o'qishga o'rgatish;
4. Matnni o'qishda rollarga bo'lib ishtirokchilar tili bilan o'qishga rioya qilishga tayyorlash.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1. O'qishga o'rgatish bosqichlari qanday maqsadni ko'zlaydi?
2. Ravon o'qishni o'rgatishning asosiy omillari qaysilar?
3. O'qishni egallash kar bolalar hayotida qanday ahamiyat kasb etadi? Nima uchun?
4. Eshitishda muammolari bo'lgan bolalarga o'qish darslarini o'tish bo'yicha siz qanday bilimlarga ega bo'ldingiz?
5. Kursdan keyin sizning faoliyatingizda qanday o'zgarishlar ro'y beradi?
6. Egallagan bilimlarinigizni amaliyotda qo'llashda nimalarni asosiy mezon qilib belgiladingiz?
7. O'qishda daktil nutqning ishlatilishi nimalarga bog'liq?
8. Daktillab o'qishning pozitiv va negativ oqibatlarini nimada?
9. O'qishda analiz-sintez usulining qo'llanilishi nima beradi?
10. O'qish darsiga tayyorlanishda nimalarni asosiy mezon sifatida belgilaysiz?
11. O'qish darsida differentsial yondoshuv talab qilinadimi? Qachon va nima uchun?

X. ONA TILI FANINI O'QITISH BOSQICHLARI.

1. Eshitishida muammolari bo'lgan bolalar maktabida nutq o'stirish fanining mazmuni, tutgan o'rni xususiyatlari va bosqichlari
2. So'zlashuv nutqini rivojlantirish
4. Monologik nutqni rivojlantirish

1. Bola nutqini me'yorda va eshitishida muammolari bo'lgan bolalar maktabida nutqini o'stirish fanining mazmuni, tutgan o'rni

Bolaning nutqi kattalar nutqi asosida rivojlanib boradi. Nutqning to'g'ri shakllanishi atrofdagilar nutqiga, nutqiy tajribaga, to'g'ri nutq muhiti va ta'lim-tarbiyaga bog'liq.

Nutq tug'ma qobiliyat emas, balki hayot davomida bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi bilan parallel ravishda shakllanib boradigan faoliyat.

Nutq buzilishlarini o'rganish, tushunish uchun bola nutqining me'yorda rivojlanish yo'lini, bu jarayonning o'ziga xos xususiyatlarini, nutqning muvaffaqiyatli shakllanishida katta rol o'ynovchi sharoitni bilish lozim.

Bundan tashqari bola nutqining rivojlanish davrlarini aniq bilish zarur. Bu esa nutqning rivojlanishi jarayonidagi u yoki bu kamchiliklarni o'z vaqtida bilish va aniqlash uchun kerak bo'ladi. Masalan, 1 yosh-u 4 oylik bola gapirmayapti. Pedagog bolaning normal rivojlanishida birinchi so'zlar qachon paydo bo'lishini bilsa, u holda u bu bolaning me'yorda rivojlanmoqda yoki kechikib rivojlanayotganligini aniqlaydi.

Bola nutqining rivojlanish xususiyatlarini bilish, nutq buzilishlariga to'g'ri diagnostika qilish uchun ham zarurdir. Ba'zi mutaxassislar uch yoshli bolaning tovush talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun uni logoped qabuliga yuboradilar. Bu to'g'rimi? Yo'q, albatta. Chunki nutqi me'yorda rivojlanayotgan bolaga hali bu yoshda ba'zi bir tovushlarni noto'g'ri talaffuz etish xos bo'ladi. Bu ko'rinish fiziologik dislaliya deb atalib, bu shu yoshdagi bolalarda artikulyatsiya apparatining hali yetarli darajada shakllanmaganligini bildiradi. Nutq kamchiliklarini bartaraf etishda to'g'ri va aniq

tarbiyaviy-tuzatish ish rejasini tuzish uchun bola nutqining rivojlanish qonuniyatlarini yana bir karra bilish zarur hisoblanadi.

Mualliflar bola nutqining shakllanish davrlarini turlicha ko'rsatadilar, ularni har xil nomlaydilar va har birining yosh chegaralarini turlicha ifodalaydilar.

G.L.Rozengrad-Pupko bolada nutq rivojlanishini ikki davrga ajratadi:

- 1) tayyorlov davri (2 yoshgacha);
- 2) nutqning mustaqil shakllanish davri.

A.N.Leontyev bola nutqining shakllanishini 4 davrga bo'lib ko'rsatadi:

- 1) tayyorgarlik davri – 1 yoshgacha;
- 2) bog'chagacha bo'lgan davr – 3 yoshgacha;
- 3) maktabgacha bo'lgan davr – 7 yoshgacha;
- 4) maktab davri.

Bu davrlarning to'liq tavsifi ustida to'xtalib o'tamiz.

Shunday qilib, **birinchi davr** – tayyorgarlik davri (bola tug'ilgandan bir yoshgacha).

Bola tug'ilgan daqiqadan boshlab ovoz chiqaradi. Bu ovoz qichqiriq va yig'idan iborat bo'ladi. To'g'ri, bu ovoz odam nutqidan uzoq. Lekin ana shu qichqiriq va yig'i nutq apparatining 3 bo'limini (nafas olish, ovoz hosil bo'lish, artikulyatsion) rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

Ikki hafta o'tgach, bola gapirayotgan odamning ovozigacha e'tibor bera boshlaydi. Unga gapirayotganda quloq soladi, yig'lashdan to'xtaydi. Bir oyligining oxiriga borib, uni mayin qo'shiq (alla) ostida tinchlantirish mumkin bo'lib qoladi. Qeyinchalik u boshini gapirayotgan odam tomonga buradi yoki uni ko'zlari bilan kuzatadi. Tez kunda bola intonatsiyaga e'tibor bera boshlaydi: mayin gapirganda tinchlanadi, keskin intonatsiyaga — yig'laydi.

3 oylik atrofida gu-gulash, 4- oyning boshida bo'g'inlarning talaffuzi paydo bo'ladi (aga-aga, ta-ta, ba-ba va boshqalar). Bunda tovushlar birikmasi aniq artikulyatsiya qilinmaydi.

Bola 5 oyligida tovushlarni eshitadi. Atrofdagilarning lablari artikulyatsion harakatini ko'rib unga taqlid qilishga harakat qiladi. Bolaning qandaydir aniq harakatlarni ko'p marotaba takrorlashi harakat ko'nikmasining mustahkamlanishiga olib keladi.

6 oyligidan boshlab bola taqlid qilish orqali ba'zi bo'g'nlarni talaffuz eta boshlaydi na-na-na, be-be-be, da-da-da, pa-pa-pa va boshqalar).

Keyinchalik bola taqlid qilish orqali nutqning xilma-xil elementlarini asta-sekin o'zlashtira boshlaydi. Bunda bola na faqat fonemalarni, balki nutqning sur'at, ritm, ton, musiqaviyligi, ifodaliligini o'zlashtiradi, ya'ni ajratadi.

Ikkinchi yarim yillikda bola ba'zi bir tovushlar birikmasini idrok qila boshlaydi va ularni predmetlar yoki harakatlar bilan bog'laydi (bu, ma, bey).

Bola 7—9 oyligida kattalar ketidan turli xil bo'g'nlarni qaytara boshlaydi.

10—11 oyligida so'zlarning o'ziga reaksiya paydo bo'la boshlaydi (vaziyat va gapirayotgan kishining intonatsiyasidan qat'i nazar).

Bu vaqtda bola nutqi shakllanayotgan shart-sharoitlar muhim ahamiyat kasb eta boshlaydi (kattalarning to'g'ri nutqi, kattalarga taqlid qilish va boshqalar).

Bola hayotining birinchi yilining oxiriga kelib, unda nutqiy muloqotda bo'lish ehtiyoji o'sib boradi. U bir nimani olishni, so'rashni, aytishni xohlaydi. Bu ehtiyoj bolaning butun faoliyatida ishtirok etadi va unda faol nutqning paydo bo'lishini belgilab beradi. Bir yoshning oxiridan boshlab bolada faol nutq rivojlana boshlaydi, birinchi so'zlar paydo bo'ladi. Ammo bu so'zlar ko'pincha faqat bolaga, uning yaqinlariga tushunarli bo'ladi.

Ikkinchi davr — bog'chagacha bo'lgan davr (bir yoshdan 3 yoshgacha).

Bolada birinchi so'zlar paydo bo'lgandan so'ng, tayyorlov davri tugab, aktiv nutqni egallash davri boshlanadi. Bu vaqtda bola atrofdagilar artikulyatsiyasiga e'tibor beradi. U gapirayotganlar orqasidan so'zlarni ko'p marotaba takrorlaydi va o'zi ham so'zlarni talaffuz qiladi. Talaffuz vaqtida bola ba'zi tovushlarni noto'g'ri talqin etadi, o'rnini almashtiradi yoki o'z nutqida qo'llamaydi. Bu vaqtda bola bir so'z yoki tovushlar birikmasi bilan predmetni ham, iltimosni ham, his-tuyg'uni ham ifodalashi mumkin.

Bola hayotining 2-3 yiliga kelib, uning lug'at boyligi sezilarli darajada boyib boradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, ko'pgina xilma-xil tadqiqotchilar

bola lug'at boyligining o'sib borishida turli raqamli ma'lumotlarni ko'rsatadilar. Eng keng tarqalgan ma'lumotga ko'ra, bolalarning lug'at boyligini bog'chagacha bo'lgan davrda o'sishi quyidagi raqamlarni ko'rsatadi: 1 yosh-u 6 oyda — 10-15 ta so'z, 2-yilning oxiriga kelib — 300 ta so'z, 3 yoshga borganda — 1000 ta so'z.

Bola hayotining 3-yiliga kelib, nutqning grammatik tomoni shakllana boshlaydi. Avval bola o'z xohish va iltimoslarini bir so'z bilan ifodalaydi. Keyinchalik 1-2ta so'zdan iborat sodda jumlar paydo bo'la boshlaydi.

Uchinchi davr — maktabgacha bo'lgan davr (3 yoshdan 6 yoshgacha).

Maktabgacha bo'lgan davrda bolalar birinchi navbatda artikulyatsiya jihatdan oson talaffuz etiladigan: lab — lab, lab — til undoshlari — p, b, m, f, v va boshqalarni o'rganadilar. Artikulyatsion jihatdan talaffuz etish qiyin bo'lgan: shivirlovchi, sirg'aluvchi (s, z, sh, j, ch) va sonor (r, l, m), til orqa (k, g) tovushlarini talaffuzini egallashda qiynaladilar. Shuning uchun bolalar bu tovushlarni nutqda noto'g'ri qo'llaydilar yoki talaffuz etmaydilar.

3-7 yoshgacha bo'lgan davrda bolalarda eshitish malakalari rivojlanib boradi, bu esa bolaning o'z talaffuzini nazorat qilishga imkoniyat yaratadi. Ba'zi hollarda bola o'z kamchiligini to'g'rilaydi. Unda fonematik idrok shakllanib boradi.

Bu davrda lug'at boyligining o'sishi davom etadi. Bolaning 4-6 yoshida uning aktiv lug'ati 3000-4000 ta so'zgacha yetadi.

Lug'at boyligi o'sib borishi bilan birgalikda nutqning grammatik tomoni ham rivojlanib boradi.

Bola hayotining 4-yiliga kelib, ular o'z nutqlarida sodda va murakkab gaplarni qo'llay boshlaydilar. 5 yoshga kelib esa, qo'shma gaplardan erkin foydalana oladilar. 5 yoshli bolalar qo'shimcha savollarsiz hikoya va ertaklarni aytib berish qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Bu davrda fonematik idrok sezilarli darajada rivojlanadi. Bola avval unli va undoshlarni, so'ng sonor, shovqinli va sirg'aluvchi tovushlarni ajrata boshlaydi.

Meyorda 4 yoshli bola barcha tovushlarni ajrata olishi, unda fonematik idrok shakllangan bo'lishi lozim.

Bu vaqtga kelib tovushlarni to'g'ri talaffuzining shakllanishi

tugallanadi va bola har tomonlama to'g'ri, aniq gapiradi.

To'rtinchi davr – maktab davri (7 yoshdan 17 yoshgacha).

Bu davrning o'ziga xos tomoni shundaki, bolalar nutqining rivojlanishi oldingi davrlardagiga nisbatan ongli ravishda ro'y beradi. Bu davrda bolalar tovushlar analizi, nutqning grammatik qonuniyatlarini egallaydilar.

Bu davrda nutqning yangi turi yozma nutq yetakchi rol o'ynaydi. Grammatik konstruksiyalar ham murakkablashib boradi: chunki, agar, qachon kabi bog'lovchilarni ishlata boshlaydilar. Bu bolaning tafakkur jarayonlari murakkablashib borayotganligini va bu nutqda o'z ifodasini topayotganligini ko'rsatadi.

Bola nutqining rivojlanish jarayoni o'z vaqtida to'g'ri kechishi uchun maxsus sharoitlar zarurdir. Buning uchun:

bola ruhiy va jismoniy jihatdan sog'lom bo'lishi;

aqliy imkoniyatlari meyorda bo'lishi;

Eshitish va ko'rish imkoniyatlari meyorda bo'lishi;

Ruhiy faolligi meyorda bo'lishi; – nutqiy muloqot mativatsiyasi bo'lishi;

Nutqiy muloqot nutq muhitiga ega bo'lishi lozim. Bolada nutqning meyorda rivojlanishi, unga doimo yangi tushunchalarni o'zlashtirib olishga, tevarak-atrof haqidagi bilim va tasavvurini kengaytirishga imkoniyat yaratadi.

Nutq, uning rivojlanishi tafakkurning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Eshitishda muammolari bo'lgan bolalarda bog'lanishli nutqni shakllantirish va rivojlantirish o'qish va tushunishni o'rgatish – keng ma'noda muomalaga o'rgatish demakdir. Mazkur yo'l eshitishda nuqsoni bo'lgan shaxslarning cheklangan so'zlashuv nutqini, undan foydalanishini kompensatsiya vositasi hisoblanadi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga o'qishni o'rgatish qanchalik vaqtli boshlansa, uning shaxsi va nutqining rivojlanishiga shunchalik ko'p imkoniyatlar yaratiladi. Shu sababli nutq o'stirish bo'yicha dasturda o'qish – bolalarning lug'atini oson va tez sur'atlarda boyitish vositasi sifatida hamda tom ma'noda o'qishga o'rgatish sifatida qabul qilinadi. Dastur talablari og'zaki ravishda yoki daktil orqali berilgan bog'langan nutqni tushunishga hamda o'z fikrini og'aki, daktil, yezma ravishda bayon etishga o'rgatishdan iboratdir.

Ma'lumki, so'zlashuv nutqni o'stirish eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni ma'lum vaziyatlarda dialogga o'rgatish bilan cheklanadi. Ya'ni, suhbat «shu yerda» va «hozir» bo'layotgan narsa haqida bo'ladi. Tilchilar bunday holni «so'zlashuv nutq» deb, psixologlar esa vaziyatli (situativ) nutq deb tushunadilar.

Bog'lanishli nutqni rivojlantirishning dastlabki maqsadi sodda yeyiq gaplar vositasida narsa va hodisalarga ta'rif berish va uni bayon qilish, turli kontekstlar qo'llash, berilgan ta'rif yoki bayonni tushunishga yo'naltiriladi.

Bu davrda topshiriqlarni bajarishga undaydigan so'zlar, atrofdagi narsalarninng nomlari, harakatlari o'quvchilar tomonidan o'zlashtiriladigan birinchi so'z va iboralardir. Ko'p holatlarda bu bolalarda buyruq maylidagi so'z va gaplarni, xuddi shu so'zlar yordamida tuzilgan darak gaplarni tushungandek reaksiya kuzatiladi. O'quvchi buyruq gapni biror harakatga undov sifatida qabul qilishga o'rgatilishi juda muhimdir. Va ayni paytda shu so'zlardan tuzilgan habar gaplarni idrok etib, qiyosiy tarzda tushunishga o'rgatilishi maqsadga muvofiqdir. O'qigan so'zlar, bolalarda muayan timsollar tasavvurida, o'z fikrlarini bayon etish uchun o'xshash grammatik shakllarni ishlatishlariga yo'naltirish ko'zda tutiladi.

O'qitishning dastlabki bosqichidanoq bu o'quvchilarga nutqni, biror hatti-harakatga undov sifatida qabul qilishga o'rgatiladi va asta sekin bola so'zlarni atrofdagi narsalar, ularning sifat va xossalari, bajaradigan hatti-harakatlarini belgilash vositasiga aylanadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar, eshituvchi bolalar kabi, so'zlashuv turidagi nutq asosida gapirishga o'rgatiladi. Hayotining uchinchi yilida eshituvchi bolada, bevosita so'zlashuv muloqotidan tashqari nutqiy rivojlanishning yana bir manba'si, ya'ni katta kishilar hikoyasi paydo bo'ladi. Kattalar xikoyasi, bolani ayni paytdagi uni ishtirokidagi vaziyat va holatlardan chetga olib chiqadi. Kontekstli, ya'ni ma'lum vaziyatdan chetlangan nutqni tushunish uchun muayan tayerlov ishning olib borilishi nazarda tutadi. Bolalar bilan maxsus tayergarlik ishi olib borilganda, ikki yoshga kelib ular eshitgan nutqni tushunib, eslab qoladi va qayta hikoyalab beradi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar bilan olib borilgan tadqiqotlarda meyordagi 2 yosh uchun norma hisoblanadigan so'zlashuv nutqining minimumini o'zlashtirgan bolalar uchun ham ko'rib, eshitib, qayta

hikoya qilib berish, maxsus yondoshuvni talab qiladi.

Idrok etilgan nutqni tushunishi, eslab qolishi, qayta hikoyalash eshituvchi bolalar nutqinig o'sishi uchun katta imkoniyat yaratadi.

Eshitishda muammo bolgan bolalar nutqining shakllanish davrlari ?

Eshitishdan mahrum bo'lgan bola uchun bunday qobiliyat yanada ko'proq ahamiyatga egadir, sababi, so'zlashuv nutqdan foydalanish imkoniyati ularda nihoyatda cheklangan bo'ladi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar agar KI bo'lsa, yoki eshitish apparati bilan eshitish imkoniyati bor bolgan holda nutqni o'zlashtirish xususiyatlarini ham hisobga olinishi kerak. Eshituvchi bolalar 2,5 yeshda nutqni tushunib, 4-5 yeshga kelib eshitganlarini qayta so'zlab bera oladigan bo'lsa, o'qishni 6-7 yeshdan boshlab o'rganadilar. Maxsus maktabgacha ta'lim muassasasida ta'lim olayotgan eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uch yoshdan o'qishga o'rgatiladi. Dastlab bolalar daktil yordamida o'qiydilar, asta sekin ovoz chiqarib analitik o'qishga o'tadilar. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun so'zni o'qib idrok etish eng qulay, samarali, oson hisoblanadi. Shuning uchun, bevosita muloqotda ham qo'llaniladigan so'zlar dastlabki bosqichda, daktilda tez o'qishga o'rganishidan avval yozma ravishda beriladi. Topshiriqlar ham yozma jadvalchalarda berilib, bolalar o'qishni o'rganadilar. So'zni daktillab o'qib chiqish, labdan hamda qo'ldan daktilni o'qishdan osonroq kechadi. Shunday qilib, eshitishda nuqsoni bo'lgan bola so'zlashuv nutqni o'qish texnikasi bilan uyg'unlikda o'rganadi. Eshituvchi bola esa so'zlashuv nutqni o'z o'zidan o'rganib oladi. O'qishni esa, odatda maktabda o'rganadi.

2. So'zlashuv nutqni rivojlantirish

Nutq o'stirish bo'yicha amalga oshiriladigan ishning asosiy mazmuni muloqot usullari, nutqiy muomala odobini tarbiyalash, nutqiy faoliyatni shakllantirishdan iborat. O'qituvchi har xil faoliyat turlarini tashkil etar ekan, ularda muloqot ehtiyojini tug'diradi va shu vaziyatda zarur bo'lgan nutqiy shakllarni berib boradi. Shunday va shunga o'xshash vaziyatlarning ko'p martalab takrorlanishi o'quvchilarning nutq materialini o'zlashtirishiga olib keladi. Kar bolalarning nutqni egallashidagi faoliyat xususiyati

ularning individual xususiyatidan kelib chiqadi. Ya'ni ular nutqni asosan faoliyat jarayonida faol o'zlashtiradi(o'quv jarayoni shaklini tanlashda, sinf uchun ish mazmunini tanlashda, nutq shakllarini qo'llashda). So'zlashuv nutqqa o'rgatish o'qitishning har bir yili uchun uch guruh kommunikativ malakalar orqali beriladi. Bu malakalar o'quvchilarda o'zaro hamda o'qituvchi yoki tarbiyachi bilan hamkorlikdagi faoliyati jarayonida shakllanuvchi, Undovchi mazmundagi, Xabar, So'roq mazmunida bo'lib ularning tarkibida muayan talablar mavjud. Dastur talabi o'quvchilarning o'z kommunikativ xohish va istaklarini amalga oshirish imkoniyatini yaratishni ko'zda tutadi(biror bir harakatga undashni,iltimoslarni ifodalash;biror bir harakat, faoliyat yoki faoliyat bilan bog'liq xabar berish; so'roq bilan murojaat qilish atrofdagilarning harakatlariga nisbatan (nutq orqali yoki nutqsiz)reaksiya, munosabat bildirish. Topshiriq, iltimosni tushunish, bajarish, mumkin emas, man etiladi kabi tushunchalarni tushunish; biror xabarni eshitib, tushunish va o'z xulqi munosabatida buni bildirish. Nutqiy muloqotni shakllantirish, va albatta kommunikativ xohishlarini amalga oshirish ana shu aytilgan yoki bildirilgan munosabatlarga nisbatan reaksiyasini, munosabatini bildirishga o'rgatishdan boshlanadi. O'quvchilarda diologik nutqni shakllantirish ta'lim jarayonini maqsadli ravishda turli vaziyatlar sodir qilish va ulardan foydalanish orqali o'quvchilarda kommunikativ ehtiyoj tug'dirish va uni amalga oshirish uchun shart-sharoit yaratishni ko'zda tutadi.O'quvchilar o'zaro va atrofdagilar bilan muloqatda bo'lish, o'zaro muloqot va turli faoliyat jarayonida o'zlariga qaratilgan muomala-munosabatni ongli ravishda tushunish, o'z istagi, xohishi yoki e'tirozini atrofdagilarga yetkaza olishni o'rgatishi maqsadida dastur mazmunida quyidagilar ko'zda tutilgan:

- Butun o'quv materialni ham ko'rib, ham eshitib qabul qilish;
- Suhbatdoshga murojaat qilish(chaqirish, diqqatini o'ziga qaratish) va o'rtoqlarining murojaatiga munosabat bildirish;
- O'zining aytmoqchi yoki bildirmoqchi bo'lgan murojaati, iltimosi, e'tirozini aynan qaratilishi zarur bo'lgan suhbatdoshiga bevosita qaratishi, va o'ziga qaratilgan nutq yoki murojaat, munosabatni faol qabul qilish va e'tibor qilishi;(bunda suhbatdoshiga nisbatan qanday holatda turishi, ko'z harakatlari nogohlarning e'tiborliligi, butun muloqot jarayonida o'rtog'i, suhbatdoshiga katta e'tibor

qaratilishi;

- O'zining nutq orqali bildirgan munosabati, murojaati, iltimosi maxsulini natijasida suhbatdoshiga o'tkazgan ta'sirini his qilish va uning javoban bajargan nutqiy munosabatini qabul qila olish;

- Nutq orqali bildirayotgan fikri, munosabatining to'g'ri tuzilganligini takror-takror tekshirib, aniqlik kiritish olish va olgan javobini qabul qilishda faollik ko'rsatish orqali o'zi istagan natijaga erishish.

Dasturda muloqot qilishni o'rgatishga yo'naltiriluvchi muayan nutq materiali ko'zda tutilgan bo'lib, u kommunikatsiya –muloqot jarayonida o'zaro ta'sirni ta'minlovchi turli vaziyatlarda aks ettirilgan. "Og'zaki so'zlashuv nutq bo'limida berilgan nutq materiali o'quvchilarni barcha o'quv-tarbiya jarayonida nutqiy muloqotga o'rgatishni ko'zda tutuvchi majburiy va asosiy material hisoblanadi va uning egallanishi asosiy talablar sirasiga kiradi.

Dasturda qayd etilgan tobora sinfdan -sinfga murakkablashtirilib berilgan konstruksiyalardagi gaplar tayanch gaplar hisoblanadi. O'qituvchi va tarbiyachi bu gaplarning namunalarini qo'llagan holda, o'quvchilarni dialogik nutqni egallab borishini muvofiqlashtiradi, qo'llanilayotgan gaplarning tarkibini muayan vaziyatga moslab to'ldirib boradi. Dasturda o'quvchilar uchun o'zlashtirilishi majburiy bo'lgan talablar hajmi belgilangan. Har bir sinfning dasturida berilgan muloqot materialining aksariyati o'quvchilar tushunishi va ulardan faol nutqida foydalanishini ko'zda tutadi. Ba'zi alohida, yulduzchalar orqali belgilangan jumlar turlari sinfdagi barcha o'quvchilarning faol nutqida qo'llanilmasligi mumkin. Lekin o'qituvchining nutqi tarkibiy jihatdan va mazmun jihatdan boyroq va xil-maxil bo'lishi lozim.

Birinchi sinf dasturida o'quvchilar uchun tanish bo'lgan jumlar berilgan bo'lib, ular asosida o'quvchilar mustaqil mustaqil ravishda o'zaro muloqot qilishlari mumkin. Dasturda ular uchun eng sodd va elementar tayanch jumlar va murojaat, iltimos, va ularga javob bo'ladigan gaplarning (konstruksiyalari) tuzilmalari keltirilgan. Ularning o'zlashtirilishi mustahkam nutq bazasining egallanishini ta'minlaydi. Keyingi bosqichlarda jumlar va tuzilmalarning murakkab ko'rinishlarini egallash, ularning mustahkam nutqiy imkoniyatlarga ega bo'lishi uchun qo'yiladigan talablarni kuchay-

tirish uchun xizmat qiladi.

"Og'zaki so'zlashuv nutqni o'rgatish" bo'yicha o'quv jarayonida darslarda olib boriladigan ishlar tarbiyachi tomonidan davom ettiriladi. Dasturda o'quvchilarning internatdagi faoliyati, hayoti davomida qo'llanilishiga ehtiyoji bo'ladigan alohida nutq materiali berilgan bo'lib, ular darsdan keyin turli sharoit va vaziyatlarda tarbiyachi rahbarligi va nazorati ostida mustahkamlanib, rivojlantirilishi talab qilinadi.

O'qituvchi va tarbiyachilarning o'quvchilar bilan asosiy muloqot vositasi og'zaki so'zlashuv nutq bo'lib, o'quvchilar tomonidan uni ko'rib-eshitib tushunishi va qabul qilinishi asosida amalga oshiriladi. Daktil nutq faqat og'zaki nutq bilan birgalikda va yordamchi vosita sifatida qo'llaniladi. O'qituvchi tomonidan nutq materiali avval og'zaki – daktil shaklda beriladi, keyin og'zaki berib mustahkamlanadi. O'quvchilar sinf oldida javob berishda, jamoa bo'lib so'hbat olib borishda o'z nutqini ifodalashda og'zaki nutqini daktillash orqali nazorat qilib boradilar. O'zlashtirilgan nutq materialidan foydalanganda daktil nutqdan foydalanmaslik talab etiladi. Eshitish orqali qabul qilish uchun berilayotgan nutqiy jarayonda daktil nutq qo'llanilmaydi.

Og'zaki so'zlashuv nutqni rivojlantirish albatta yozma nutq bilan birgalikda olib boriladi. O'qituvchi har bir yangi jumlan berishda albatta yoning yozma ifodasini ko'rsatib unga ishora qilib so'hbat olib boradi. O'quvchilar ham o'z navbatida doskadagi yoki ularga tarqatilgan namunalardan foydalanib gaplarning tuzilmalarini tuzadilar va og'zaki ifodalaydilar. Shu bilan bir qatorda o'qituvchi dars jarayonida o'quvchilarga o'z iltimos, murojaatlarini, (PAT darslarida) talabnoma va hisobotlarini yozma ifodalashlari talab qilinadi. Chunki yozma tarzda mustaqil ifodalangan gap v jumlar og'zaki ifodalashda ravon va aniq bo'ladi.

3. Monologik (og'zaki va yozma) nutqni rivojlantirish

Monologik nutqqa o'rgatish turli faoliyat turlari sharoitida, atrofdegilar bilan bog'lanishli nutq orqali muloqotda bo'lish talab qilinadigan ehtiyoj tug'iladigan sharoit, vaziyatlarda amalga oshiriladi. O'zaro bog'langan yaxlit gaplar orqali o'z fikrini bayon

qilish zaruriyati dastlab Predmetli amaliy faoliyati jarayonida PAT darslarida yaqqol namoyon bo'ladi. Predmetli –amaliy ta'lim darslari kar bolalarning dastlabki bog'lanishli nutqini shakllantirishga qaratilgan fan hisoblanadi (talabnoma, hisobot tuzish, ashyolarni tasvirlash, faoliyatini rejalashtirish, bajargan ishini bosqichma-bosqich ta'riflash va h.z.o).

Predmetli-amaliy ta'lim darslaridan tashqari nutq o'stirish darslarida bog'langan nutqdan foydalanishga o'rgatish ishlari mustahkamlanib, davom ettiriladi. Lekin bu darsda ham ta'limning dastlabki yillarida monologik nutq ustida olib boriladigan ish kommunikativ yo'naltirilgan bo'ladi. O'rtoqlari bilan o'tgan kun voqealari haqida so'zlash, yozish; o'rtoqlari, yaqinlariga xat yozish. Bunda monologik nutqqa xos bo'lgan ko'nikmalar shakllantiriladi (fikrini bayon qilishdan maqsadi, vazifasi, bayon qilish rejasi, asosiy, bosh fikr mazmunni aniqlash, nutq vositalarini tanlash, aytiladigan fikr, bayonni to'g'riligini nazorat qilish). O'qituvchi tomonidan o'quvchilar fikr bildirishi, gapirishiga ehtiyoj tug'diruvchi vaziyatlar sodir qilishi o'quvchilarni bu ishga qiziqishini oshiradi, vazifani bajarishga ehtiyoj va xohish tug'diradi, faolligini oshiradi, bu esa o'z navbatida monologik nutqni ongli egallashini ta'minlaydi. Bolalar asta sekin kommunikativ yo'naltirilgan, dasturda belgilangan, hikoya, bayon qilish kabi fikr bildirish turlariga o'rgatiladi.

Boshlang'ich sinfda kar bolalar turli kompozitsiyaviy shakllarni ham egallaydilar(xat, hikoya, maqola, bayon va boshqalar).

Dasturda har bir o'quv yili uchun egallanishi zarur bo'lgan muayan ko'nikmalar belgalangan bo'lib, yil davomida shunga yo'naltirilgan ishlar olib borilishi belgilangan. O'qituvchi har bir ko'nikma yoki malakaga ajratilgan soatdan kelib chiqqan holda, o'quvchilarning imkoniyatidan kelib chiqqan holda vaqtini taqsimlashi mumkin, lekin dasturda belgilangan ko'nikma, malakalar, belgilangan vaqt ichida egallanishini ta'minlaydi. Chunki aynan shu ko'nikma va malakalar PAT, o'qish va yozuv darslarida ham mustahkamlanib boriladi. Sinf o'quvchilarining nutq imkoniyatlari past bo'lgan holatlarda ko'proq o'zlari ishtirok etgan voqea va holisalarni tasvirlash, bayon etish kabi vazifalar ko'proq beriladi.

Monologik nutqni rivojlantirish har bir sinfda ko'zda tutilgan bo'lib, talablar sinfdan sinfga murakkablashib boradi. Quyida

birinchi sinf dasturida monologik nutqni rivojlantirish darslarining yillik rejasi keltirilgan.

Иш тури	Бажариладиган ишлар
Воқеаларни ҳикоя қилиб бериш	Ўтган кун, бугунги кунни воқеасини ҳикоя қилиб бериш; Воқялар кетма-кетлигини расмларда акс эттириш; ўзининг ва синфдошларининг расмларини кенгайтирилган жумлалар билан тушунтириб бериш (I-II-чорак –ўқитувчининг ёрдамида; III-IV-чорак-мустақил).
	Қизиқарли воқеаларни ажратиш: Танафузда, дарсгача ва дарсдан кейин шахсий ҳаётида бўлиб ўтган қизиқарли воқялар тўғрисида гапириб бериш (ўқитувчи ёрдамида); турли расмлар ва ўзлари чизган расмлар ёрдамида қиска ҳикоя тузиш (4-5 гапдан иборат)
	Сайр тафсилотларини ҳикоя қилиб бериш: Расм чизиш; чизилган расм асосида ҳикоя қилиб бериш (I-II чорак-ўқитувчи ёрдамида; III-IV- чорак-мустақил)
	Синфдошларининг фаолиятлари тўғрисида сўраш: дўстидан бажаридиган ишлари нималардан иборат эканини сўраш, ушбу фаолиятни расмда акс эттириш ва кенгайтириб ҳикоя қилиб бериш.
Фанни таърифлаш	Таърифига кўра қайси фан эканлигини аниқлаш: Ёзма ва оғзаки таърифлар асосида қайси фан эканлигини топиш, расмда акс эттириш, таърифлаш ва ҳикоя қилиб бериш.
	Бирор бир фанга таъриф бериш: фанга боғлиқ ҳикоя тузиш; фандаги асосий мақсадни ажратиш; барчасини таърифда акс эттириш, таърифга ном бериш
	Фанларни солиштириш: Бирор бир жиҳати билан фарқ қиладиган 2та бир хил фанга таъриф бериш
	Солиштирилган фарқларга кўра фанларга таъриф бериш: Алоҳида белгисини ажратиш, ажратилган алоҳида белгиларга кўра фанларни солиштириш, улардаги фарқ ва ўхшашлиқни топиш

Табиатга таъриф бериш	Саёҳат давомида тўплаган маълумотлари, расмлари ва шахсий кузатувлари натижасида тўплаган билимлари асосида оғзаки ёки ёзма ҳикоя тузиш, жамоа ёки мустақил тарзда ҳикояга режа тузиш; энг яхши ҳикояни танлаш
Хат ёзиш	Асосий қисмини ажратиш, жамоа билан биргаликда хат мазмунини аниқлаш. Ўзининг хати, қизиқарли воқеалар тўғрисида ота-онасига (ака, сингил) хат ёзиш
Расм асосида ишлаш	Ёпик ҳолдаги расм: Саволлар ёрдамида ёпик ҳолдаги расмлар мазмунини аниқлаш; а) расм мазмуни тўғрисида хабар қилиш; б) расм асосида ҳикоя тузмок.
	Воқеалар кетма-кетлиги асосида ҳикоя тузиш: Расм кетма-кетлигини топиш (аниқлаш), кенгайтирилган тарзда ҳикоя тузиш, ҳикояни номлаш (8-10 гапдан иборат), ҳикоя тузиш; биргаликда энг яхши ҳикояни топиш
	Битта расм асосида ҳикоя тузиш: расм асосини аниқлаш, ҳикоянинг асосий маъносини гапириб бериш, ҳикояни номлаш (ўқитувчи ёрдамида)

B. Monologik nutqni rivojlantirish (102 soat)

XI. KAR BOLALAR TA'LIMIDA QO'LANILADIGAN NUTQ VOSITALARI.

Kar bolalarni maktabda o'qitish jarayonida, ularning bir-biri bilan muloqatda bo'lishi birinchi kundan boshlab o'rgatiladi. Tayyorlov sinflarida og'zaki so'zlashishni shakllantirish - tilni o'rgatishning umumiy qoidalariga kiradi, qo'l harakatlari bilan so'zlashishni o'stirishga qaratiladi

Kar bolalarda og'zaki nutqni o'zlashtirish, qo'l harakatlari bilan tushuntirishga qaraganda qiyinroq kechadi. Shu sababli daktil nutqni egallagach, og'zaki nutqqa ehtiyoj qolmagandek o'ni egallashga intilish kamayib boradi. Og'zaki nutqning ijtimoiy ahamiyati va tutgan o'rnini e'tiborga olgan holda uni kar, zaif eshituvchi bolalarga o'rgatilishiga katta ahamiyat beriladi.

3.Eshitishida muammolari bo'lgan bolalarga og'zaki so'zlashuv nutqni qabul qilish- tushunish (impressiv nutqni)ni o'rgatish.

Og'zaki so'zlashuv nutqni qabul qilish, ya'ni so'zlovchining nutqini tushunish surdopedagogikada o'ziniig sinonimlariga egadir-labdan o'qish, yuzdan o'qish.: lab harakatlaridan o'qish va yuz harakatlaridan o'qish. Og'zaki so'zlashuv nutqni lab harakatlari orqali o'qish, ya'ni tushunish ancha murakkab kechadi, chunki eshitmaydigan bolalar uchun lablar orqali yetkaziladigan ma'lumotlar bir-biriga o'xshab ketadigan holatlar juda ko'p uchraydi.

Masalan b, p, m tovushlarning artikulyatsion ko'rinishi bir xil va ularni faqat ovozli talaffuzi orqali farqlash mumkin. Artikulyatsiyaning tashqi ko'rinishida aks etmaydigan tovushlarni yuzdan o'qish undan ham murakkabroq kechadi. Buni suhbatdoshingizga ovozsiz gapirib sizning aytgan so'zlarinigizni qanday tushunganini so'rab isbotini bilishingiz mumkin. Nutq paytida so'zlovchi lablarning tez fursatlarda harakatlari o'zgarishi natijasida nutq tovushlari bir-biriga o'xshab ketadi. Lekin barcha qiyinchiliklarga qaramay, eshitmaydigan bolalar labdan o'qishni o'rganishadi. Karlar faqatgina lablar, ko'zlar, daktil ishoralarga asoslanib qolmasdan, balki eshitib egallangan lug'at boyligi, xotirasidagi gaplarning tuzilishi bilan unga qaratilgan gapni taxmin qilish, ma'nolash orqali anglash qobiliyatiga ham egadir. Karlarniig labdan o'qish imkoniyatining sifatliiligi so'zlashish sharoitlariga ham bog'likdir. Ularda labdan

o'qish aslida ko'proq eshitish va daktil orqali so'zlashishiga asoslangan. Ular faqatgina lablar, ko'zlar, imo-ishoralarga asoslanib qolmasdan, balki qisman bo'lsada eshitib taxmin qilish, ma'nolash qobiliyatiga ham egadir. Labdan o'qishni o'rganish so'zlashish ma'lumoti asosida quriladi, lekin og'zaki nutqni to'liq tushunish va anglash eshitishsiz to'laqonli bo'lmasligi olimlar tomonidan o'z isbotini topgan. Eshitish va daktil nutq orqali so'zlashish so'zlar va gaplarni, ya'ni nutqni qabul qilishni yengillashtiradi. Labdan o'qishni o'rganish so'zlashish ma'lumoti asosida qurilgan bo'lib, atrofdagilar bilan muloqatda bo'lishning asosi hisoblanadi, bu esa eshitmaydiganlarda atrofdagilarning nutqini eshitib labdan o'qib tushinish ehtiyojini tug'diradi. Bu ehtiyoj aynixsa oila a'zolari bilan muloqotda bo'lishda, notanish muhitga tushganda hayotiy zaruriyat darajasigacha ko'tariladi. Chunki asosiy muloqot imkoniyati qisman bo'lsada eshitib labdan o'qib tushunish va fikrni og'zaki tushuntirish orqali bo'lishini taqozo qilinadi.

Zamonaviy ta'limda og'zaki nutqni tushunishda labdan o'qish, imo-ishora va daktil nutqning ahamiyati katta bo'lishiga qaramasdan eshitish, ovozni kuchaytiradigan apparatlarning keng ko'lamda qo'llanilishi hisobiga undan foydalanish tegishli chegaralangan. O'quv-tarbiya jarayoni eshitish qobiliyatini rivojlantirilishi va u asosida nutqni idrok qilish, ya'ni nutqni ko'rib eshitish orqali qabul qilishga asoslanishi maxsus ta'limning o'ziga xos tizimini tashkil etadi. Bu tizim og'zaki nutqni eshitib idrok etib u asosida shakllantirilishiga asoslanadi. Nutqni eshitish asosida va undan keng miqyosda foydalangan holda egallanishi nutqiy muloqotni ongli va sifatli bo'lishini ta'minlaydi.

Kar bolalar uchun nutqning dastlabki formasi sifatida barmoqli daktil alifboga asoslangan nutq qo'llaniladi. O'qituvchi bu dastlabki davrda nutq materialini daktil formada va og'zaki tarzda va ovozni kuchaytiruvchi apparatlardan foydalangan holda berib boradi. O'qituvchi o'quvchilarga beriladigan yangi o'quv va nutq materialini og'zaki, daktil, imo-ishora, hamda tablichkadagi yozuvni ko'rsatib, har bir so'zni mikrofondan talaffuz qilib o'quvchilarga eshittiradi. Bu jarayon surdopedagogikada ko'rib-eshitib qabul qilish deb ataladi. O'quvchilarning o'rganiishlariga qarab asta-sekin nutq materiali tablichkalardan olinadi, o'qituvchi tomonidan daktillash va imo-

ishora to'xtatiladi. Labdan o'qishdan keng foydalanish kar bolalarni eshitish qoldiqlaridan to'laqonli foydalanishi, undan keng ko'lamda foydalanish imkoniyatini chegaralab qo'yadi yuqoridagi aniqliklarni bermaydi. Eshitmaydigan o'quvchilarning og'zaki nutqni qabul qilishda ko'rish analizatoridan keng foydalanishi bilan bir qatorda saqlangan eshitish qoldiqlaridan foydalangan holda so'zlarning ovozli obrazlarini anglashdan ham foydalanib borishi ham juda muhimdir. Chunki so'zlar va gaplarning ovozli obrazini tasavvur qilmasdan ularni talaffuz qilish, aytish, ya'ni gapirish juda mushkul. Shuning uchun maxsus ta'limni tashkil qilishda o'quvchilarning eshitish qobiliyatini rivojlantirish birlamchi vazifalardan hisoblanib, pedagogik jarayonda ovozni kuchaytirib beruvchi eshitish qurilmalaridan keng ko'lamda foydalanish ko'zda tutilgan.

1975-yillarda Rus olimlari S.A.Zikov, N.F.Slezina, F.F.Raular tomonidan ilmiy asoslab berilgan va ta'limga joriy etilgan tilga o'rgatish va tilga o'qitishda kommunikativ tizimga asoslanganlik butun ta'lim jarayonida kar bolalarning eshitish qobiliyatini rivojlantirib borish va o'quv materialini ovozni kuchaytirib beruvchi apparatlar orqali eshitib va o'qituvchining yuzidan o'qib qabul qilish asosida olib borishni taqozo etadi. Buning asosiy shartlari va sharoitlari har bir sinfni jamoa bo'lib foydalanish uchun mo'ljallangan ovozni kuchaytirib beruvchi apparatlar bilan ta'minlanishi hamda muntazam ravishda o'quvchilarning eshitish imkoniyatini rivojlantirib borish uchun ular bilan yakka tartibda mashg'ulotlar olib borishdir. Yakka tartibda bunday mashg'ulotlarni olib borish uchun esa individual eshitish apparatlari bilan ta'minlanishi, yoki statsionar iki-uch kishilik ovozni kuchaytirib beruvchi moslamalardan foydalaniladi.

Og'zaki nutqqa o'rgatishda kompleks va asta sekin oddiy ko'rib eshitib qabul qilishga o'tish uslubiyati aynixsa yaxshi natija beradi. Bunda o'qituvchi beradigan tushunchani ifodalovchi so'zni tablichkada ko'rsatib mikrofondan aytib eshittirib turib, daktil shaklida (juda qiyin sharoitdaimo-ishorada) anglatadi, so'ng shu so'zni daktilsiz mikrofondan aytib eshittirib o'quvchilar bilan birgalikda aytadi. Shu tarzda o'quvchilar asta-sekin so'zlarning ovozli obrazlarini eslab qolib aytilgan so'zlarni taqlid qilib, o'xshatib talaffuz qila boshlaydilar. Masalan, predmetli amaliy ta'lim darsida «ol», «ber», «qo'y» harakatini tushunish va uni bajarilishi

o'rgatilishi uchun mutaxassis tomonidan bolalar uchun tushunarli bo'lgan hatti harakatlar, imo-ishoralar orqali (Qog'ozni ol. Qalamni ol. Qog'ozni ber. Qalamni ber.)topiriqlarni beradi. So'ng xuddi shu topshiriqlar boshqa o'quvchilarga imo-ishorasiz tablichkaga yozilgan so'zlar ko'rsatilgan holda og'zaki va daktillab beriladi. Topshiriq ko'rgazma tarzida ham berilishi mumkin: talaffuzi o'rganilgan so'z og'zaki, qolganlari (xali to'la o'tilmaganlari) og'zaki, hamda imo-ishora tarzida. Agar bolalar berilgan materialni o'zlashtira olmasalar, u holda topshiriq o'qituvchi tomonidan qo'shimcha imo-ishora orqali takroran beriladi beriladi. Boshqa usuli vaziyatdan foydalanish bo'lib, bu amaliy faoliyat va nutqiy muloqotni ya'ni og'zaki materialini ishlatilishini talab qiladi. Masalan, o'quvchining qalami sinib qoldi. Bu holatda o'qituvchi eshitish, ko'rish orqali idrok qilishga mo'ljallangan topshiriq berad. Bunday vaziyatlarni qo'shimcha ravishda maxsus hosil qilgan holda, mashqlar o'tkazish, o'qituvchi tomonidan imo-ishorasiz ham o'quvchilarning nutqni idrok qilish malakasini tezroq rivojlanishini ta'minlaydi. Nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishni rivojlantirishda didaktik o'yinlardan ham keng foydalaniladi. Nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishni shakllantirish bo'yicha xuddi shunday ishlar boshqa hamma darslarda ham amalga oshiriladi. Daktil nutqqa o'rgatish darslarida avval o'qituvchi yangi materialni bolalarga og'zaki-daktil, eshitish apparati orqali beradi, keyin esa o'ziga qaratilgan og'zaki nutqni daktilsiz, eshitish-ko'rish orqali idrok qilishga beriladi. Tayyorlov sinf o'quvchilari bilan ishlashda dastlabki mashg'ulotlarda 3- 5 ta so'z, tushunchalarni berishdan boshlash tavsiya etiladi. Chunki bu jarayon olti yoshli eshitmaydigan o'quvchilar uchun mutloq yangi faoliyat bo'lib, ulardan kuchli diqqat va e'tibor talab qiladi. Nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishni o'rgatishda maxsus soatlar (bir xaftada 2 soat) og'zaki nutq darslariga ajratiladi. Dastlab bu soatni daktil nutq darslariga berilgani ma'qul, daktil nutq darslarida o'quvchilar lug'atni egallaydilar va asta – sekin og'zaki nutq darsida daktil orqali egallagan so'zlarni ovoqli talaffuzi o'rgatiladi. Bu davrda darsning boshlang'ich qismida so'zlar daktil orqali beriladi, darsning ikkinchi yarimidan esa og'zaki nutqni eshitish-ko'rish orqali idrok qilish va og'zaki talaffuz qilish mashqlari o'tkaziladi. Ana shunday darslarni o'tkazish o'quvchilarning ish faoliyatini saqlash imkonini

beradi, demak, o'qitish sifatini oshiradi. Bunday darslarni tashkil qilish va o'tkazish o'qituvchi uchun ham qiyinchilik tug'dirmaydi. Balki mavzu va maqsadning birligini saqlaydi.

Darsning birinchi, ikkinchi qismi uchun mo'ljallangan material umumiy bo'lishi mumkin, farqi esa buni o'quvchilarga yetkazish usulida: avval og'zaki daktil, keyin o'quvchilarni og'zaki nutqni ko'rish- eshitish orqali idrok qilishga o'rgatiladi

Bo'rtirib artikulyatsiya qilishga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Agar o'quvchilar so'z yoki iborani 2-3 marta qaytarganda ham o'zlashtirmasalar, bu holatda o'qituvchi o'sha so'z va iborani yo'ldosh imo-ishora vositasi orqali qaytaradi, keyin esa imo-ishorasiz. Nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishga o'rganish yakka tartibda ishlash soatlarida yoki darsdan tashqari vaqtlarda amalga oshirish mumkin. Shu jumladan o'quvchilarni tayyorlov sinflarida og'zaki nutqni ko'rish-eshitish orqali idrok qilishga o'rgatish butun o'quv-tarbiya jarayonida va maxsus ajratilgan vaqtlarda amalga oshiriladi. Barcha nutq materiali dastlab o'qituvchi tomonidan ovoz kuchaytirgich apparatlari yordamida imo-ishora orqali, keyin esa imo-ishorasiz beriladi.

4. Ekspressiv nutqni rivojlantirish.

Og'zaki nutkdan mustakil foydalanishga o'rgatish yuqorida ta'kidlangani kabi, ikki xil yo'l bilan amalga oshiriladi. Birinchi yo'li butun o'quv-tarbiya jarayonida kar bolalarning eshitish analizatorlari sezgi organlarining saqlash vazifasiga qaratilgandir. Bu kollarida talaffuz qilish malakasini shakllantirish maxsus o'kitishsiz amalga oshiriladi. Talaffuz qilishni o'rgatishning informalmiy yo'li nutq harakat faoliyati apparatini oshirishga xizmat qiladi., ayrim talaffuz ko'nikmalarini egallashga ko'maklashadi. O'qituvchi bolalarning o'z og'zaki nutklarini eshitish-ko'rish vositasida bolalarni taklid qilishga undaydi, nutq organlarining artikulyatsiyasi harakatining to'g'riligini ko'llab-kuvvatlaydi, noto'g'ri artikulyatsiyani oldini oladi. O'qituvchi fakat nutq tovushlarining talaffuzigagina etibor bermay, balki bolalarnishg ovozi, nafas olishi va nutqning bir o'ziga e'tibor beradi. Bu ishlarni amalga oshirishda ovoz kuchaytirgich apparatlarning roli kattadir. Ular o'quvchilarga o'qituvchi nutqini qabul

qilishga va o'zlarini yakka tartibdagi mikrofonlar orqali eshitishga yordam beradi. Biroq nutqning talaffuz tomonini shakllantirish uchun faqat informatsiya yo'li yetarli emas. Ikkinchi yo'l – ya'ni maxsus, rejali talaffuz malakalarini shakllantirish ham zarur. Bu ish og'zaki nutq darslarida, yakka tartibdagi mashg'ulotlarda amalga oshiriladi. Bu esa so'z va iboralarni to'g'ri talaffuz qilish, ovozni to'g'ri chiqarish va to'g'ri nafas olishga yordam beradi. Nutqning ifodaliligini, aniqligini rivojlantirish, talaffuzni shakllantirishda musiqa-ritm mashg'ulotlari katta yordam beradi.

Og'zaki nutq mashqlarining mazmuni faqat talaffuz ustida ishlash emas, balki nutqning bu formasidan muomilada o'rgatishdan iboratdir. O'kitish uchun asos dastur asosida aniqlanib nutq tovushlarini hosil qilishgashg aniq izchilligini xisobga oladi. F.F.Rau va N.F.Slezinlar tomonidan ishlab chiqilgan konsentrik usulga asoslanadi. Og'zaki nutq darslarida so'zlarning tovush tarkibi ustida ish olib boriladi. Bu yerda so'zlarning ma'nosi ochiladi, bolalar bu so'zlarni talaffuz qilishga o'rganadilar, muomilada ko'llashga ko'nikadilar. So'zning ma'nosi ochilgach, uning talaffuzi ustida ish olib boriladi. Shu maksadda og'zaki nutq darslarida, shu jumladan imo-ishora darslarida tabiiy vaziyatdan foydalanish yoki sun'iy vaziyat hosil qilish kabi usullardan foydalaniladi. So'zning ma'nosi turli xil yo'llar bilan ochiladi. Bu usullar F.F.Rauning «Karlark maktabi uchun alifbo» kitobida keng berilgan. Masalan, rasm orqali predmetni ko'rsatish rasmni nomlash so'zni og'zaki shaklda eslash, so'zning grafik belgilari bo'yicha (xarf, bo'g'in, so'zlarni o'kish) eslash. So'zlarni ko'rsatish uslubi quyidagicha: o'qituvchi predmetni ko'rsatadi, uni imo-ishora bilan nomini aytadi va o'quvchilarni «xor» bo'lib so'zlarni aytishga undaydi. Bolalar uni eshitish-ko'rish orqali qabul qiladilar va og'zaki imo-ishora orqali qaytaradilar. Keyin har o'quvchiga so'zni mikrofonga qarab qaytarishga imkon beriladi. O'qituvchi o'quvchi o'zlashtirgan tovushni baholaydi.

O'quvchilar so'zni tovush tarkibini o'zlashtirganlaridan keyin, ular bu so'zni imo-ishorasiz takrorlaydilar. Olingan talaffuz ko'nikmalari yakka tartibdagi mashg'ulotlarda mustaxkamlanadi. Shu tarzda tovushlarni talaffuz qilish ustida ishlash uchun material bo'lib so'z xizmat qilishi mumkin. Bu so'z dastlab yaxlit, so'ng qismlarga bo'lib talaffuz qilinadi. O'qituvchi bolalar diqqatini

fonemalar bo'g'inda talaffuz qilishga qaratadi. Shunday taxlildan keyin so'zlarni sintez qilish ustida ish boshlanadi. Fonemalarni bo'g'inga, bo'g'inlarni so'zga. Talaffuz qilishga ishlashning bunday yo'li o'qitishning analitik-sintetik uslubiga mos keladi. Konsentrik usul. Talaffuzga o'rgatishning konsentrik usuli. Tayyorlov sinfida o'quvchilar 18 fonemalarning aniq talaffuzini o'rganadilar. «A», «O», «O'», «U», «E», «I», «P», «T», «K», «F», «S», «SH», «X», «M», «N», «L», «R», «V». Bu tovushlardan tashkil topgan so'zlar bolalar tomonidan aniq talaffuz qilinadi. Bu tovushlar artikulyatsiya bo'yicha yaqin tovushlarning o'rindoshlari hisoblanadi. Agar og'zaki nutq darsi «choy» kabi so'zni talaffuz qilishga o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan bo'lsa, bolalardan «ch» tovushini vaqtincha «sh» tovushi bilan almashtirib «choy» so'ziga yaqinlashtirib talaffuz qilishi mumkinligi tushuntiriladi. Yuqoridagi talab boshqa so'zlarga ham qo'llaniladi, qaysiki tarkibida 18 asosiy fonemalar bo'lmagan so'zlarga. Bu tovushlarning o'rgatishning izchilligi darslik va dasturda ko'rsatilgan. 4-chorakka kelib kar bolalar tayyorlov sinfida asosiy tovushlarni talaffuz qilishni egallab oladilar. Bu davrda so'z, ibora va imo-ishora nutqi og'zaki nutq darsinint materiali sanaladi. Bu shuni ko'rsatadiki, 4-chorakka kelib darslarning nutqiy mazmuni sezilarli kengayadi. Bu esa muomala vositasi bo'lgan og'zaki nutqni bolalarga intensiv o'rgatishga imkon beradi. Bu davrda o'qituvchi bolalar nutqidagi ikki narsa: Birinchisi – 17 asosiy tovushni aniq talaffuz qilishlariga; Ikkinchisi: qisqar-tovushlar tizimiga to'g'ri keladigan asosiy o'rindosh tovushlarni yaqinlashtirib talaffuz qilishga o'rganishga alohida e'tibor berishi kerak. 4-chorakka qadar bolalar nutqida talaffuzning uchinchi varianti qatnashadi, hali o'rganilmagan asosiy fonemalar yoki tovushlar ularning imkoniyati darajasida talaffuz qildiriladi. Bu hollarda o'quvchilar kerakli tovush o'rniga artikulyatsiya elementini beradilar yoki butunlay tovushni tushurib qodirib so'zni noto'g'ri talaffuz qiladilar, yoki boshqa tovushlar bilan almashtiradilar. Og'zaki nutkning talaffuz tomonini o'rgatish F.F.Rauning «Karlarning og'zaki nutqi» uslubiy ko'llanmasi va tayyorlov sinfi o'quvchilari uchun yozilgan. «Talaffuz» nomli darslikda keng yoritilgan. T.R.Sokolovskiyning «Kar o'quvchilarning eshitish idrokini rivojlantirish» nomli o'qituvchilar uchun yozilgan ko'llanmasi talaffuz va eshitish

idrokini shakllantirish bo'yicha yakka tartibdagi mashg'ulotlarni tashkil qilish va o'tkazishni rivojlantirish masalalariga qaratilgan. Og'zaki nutq darslarida va yakka tartibdagi mashg'ulotlarda shakllantirilgan talaffuz ko'nikmalari butun o'quv-tarbiya jarayonida takomillashtiriladi. Shu maqsadda o'qituvchi bolalar bilan muomala qilishda og'zaki nutq materialidan foydalanishga harakat qiladi. Bolalar tomonidan o'zlashtirilgan eng elementar so'zlar ularning nutqiga kirishi lozim. O'qituvchining kar bolalarni og'zaki nutqini shakllantirish bo'yicha maqsadga yo'naltirilgan ravishda muntazam olib borgan ishi yaxshi natijalarga olib keladi. Og'zaki nutqning talaffuz malakalarini shakllantirish o'zaro bog'liq bo'lgan ikki xil yo'l bilan amalga oshiriladi. Birinchisi – barcha umumta'lim darslari jarayonida, Ikkinchisi – og'zaki nutq darslarida va yakka tartibdagi mashg'ulotlarda amalga oshiriladi.

XII. 2 – SINF O'QUVCHILARIGA ONA TILI FANIDAN QO'YILADIGAN TALABLAR

1. Bog'lanishli nutq va kar bolalarda uni shakllantirish yo'llari
2. Bog'lanishli nutqni rivojlantirishda qo'llaniladigan ish turlari
3. Dastlabki grammatik tushunchalar

1. Kar bolalarda bog'lanishli nutqni shakllantirish yo'llari

Eshitishda muammolari bo'lgan bolalar nutqini o'stirish metodikasini ishlab chiqishga oid izlanishlar so'zlashuv nutqni va bog'lanishli nutqni o'stirish bir hil tamoyillar asosida olib borilishini ko'rsatdi (B.D.Korsunskaya, L.P.Noskova, L.V.Golovchis). Yuqorida keltirganimizdek yangi nutqiy material yozma ravishda beriladi. O'quvchilarga berilgan nutq materialni tushunish o'rgatiladi. Undan keyin material mustaqil ravishda ishlatiladi. Nutqni tushunish va uni qo'llash tez sur'atda kechishi uchun maxsus ish olib boriladi. Keyinchalik, muayan murakablikdagi matnlarni tushunish darajasiga yetib, bolalar dastlab yozma ravishda qabul qilgan nutqni bog'lanishli bayon eta olishlari kerak.

Maxsus ta'lim jarayonida bolalarga og'zaki gapirishni o'rgatishdan avval o'qish o'rgatiladi, so'ng o'qigan so'zlarini mustaqil va og'zaki gapirishga tayyorlanadi. Eshituvchi bolalarda buning aksi bo'ladi. Bunday hol, bolalarning nutqini shakllanish xususiyatlariga bog'liqdir. Dasturga muvofiq eshituvchi bolalar og'zaki hikoyani tushunishlari va o'z fikrlarini bog'lanishli nutq vositasida bayon etishlari talab etiladi. Eshitmaydigan bola esa berilgan yozma matnni tushunishi va og'zaki-daktil ravishda bayon etishi talab etiladi. Bundan keyingina, og'zaki qabul qilingan nutq tushunishga tayyorlanadi. Hikoyani og'zaki-daktil shaklda mustaqil bayon etishdan avval, bolalar uni o'qib o'zlashtirgandan so'ng, yozma shaklda tayyorlangan maxsus jadvalchalardan foydalanib bayon etishga tayyorlanadilar. Bog'langan nutqda so'zni to'g'ri ishlatishi uchun, bola nafaqat uning mazmunini tushunishi, balki so'zning mazmunini gapning ma'nosi bilan solishtirishi lozim. So'z va gapning ma'nosini ilg'ab tushunish malakasi hali mustahkamlanmagan davrda og'zaki nutqni qabul qilish jarayonida bolalarga avval eshitgan yoki o'qigan matnlarni

hikoyalashga va mustaqil soʻzlab berishga maxsus bosqichlar orqali oʻrgatish talab etiladi. Aʼni gap nima haqida; Soʻzlovchi yoki hikoyada qanday harakatlar ifodalangan; Harakatlarni kim yoki nima bajarmoqda; Qanday bajarilmoqda va hokazo. Barcha soʻzlar bolalarga tanish boʻlgan holda ham bunday ish davom ettiriladi. Mustaqil nutq yoki fikr bildirish tushunib yetilgan nutq asosida rivojlanishi mumkin. Shu bilan birga mustaqil bayon etish malakalarining egallanishi bogʻlanishli nutqni toʻla tushunishiga xizmat qiladi. Nutqni tushunish malakasi takomillashishi va tushunayotgan soʻzlar doirasi kengayishi bilan passiv nutqdan faol mustaqil nutqqa oʻtish osonroq kechadi.

Umumtaʼlim maktab va maxsus maktab birinchi sinf oʻquvchilarining yozma va ogʻzaki nutqining oʻziga hosliklarini oʻrganish yuzasidan oʻtkazilgan tadqiqotlar (B.D.Korsunskaya, N.P.Noskova) natijasida qiziqarli maʼlumotlar olingan. Oʻrganishlar eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalarning ogʻzaki hikoyalari lugʻat va mazmun jihatdan kambagʻalroq boʻlishini koʻrsatdi.. Eshituvchi bolalarning ogʻzaki va yezma nutqi oʻrtasida katta farq boʻlsa, eshitmaydigan bolalarda bunday tafovut sezilarli boʻlmaydi. Kar bolalarning yozma hikoyalari eshituvchi bolalarning matnlaridan yaxshiroq boʻlgan. Oʻtkazilgan tadqiqot shuni koʻrsatdiki, eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalarda ogʻzaki bayon qilish malakasini rivojlantirish uchun ularning yozma ravishda hikoyalab berishni rivojlantirishga doir mashqlar oʻtkazish foydalidir. Mashqlar bogʻlanishli nutq malakalarini rivojlantirishga xizmat qilib, uni egallanishini osonlashtiradi, bu yoʻl maktabgacha yeshdagi bolalar uchun qulaydir. Taʼlim jarayenida yezma va daktil orqali berilgan soʻzlarning ishlatilishi, nutqni koʻrib idrok etishga yordam beradigan hamda ogʻzaki oʻzlashtirilishini osonlashtiradigan yoʻllardir.

Shunday qilib, taʼlimning birinchi yilidan boshlab bogʻlanishli nutqning rivojlantirilishi yezma berilgan sodda yeyiq gapni tushunishga oʻrgatishdan boshlanadi. Mazmun boʻyicha bu ish koʻrgazmali idrok etilgan narsalarga yozuvlar yozishdan iborat boʻlib oʻqishga oʻrgatishning dastlabki bosqichi hisoblanadi hamda nutqiy muloqot imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ogʻzaki soʻzni idrok etilishi cheklangan bir sharoitda - oʻqish kuchli taʼlim vositasi boʻlib qoladi. Hikoyaning mazmunini, yaʼni

undagi soʻz va gaplar maʼnosini tushungandagina ,oʻqish samarali taʼlim berishning vositasi boʻlishi mumkin. Bolalar matn mazmunini tushunmagan holda hikoya qilish, oʻqishdan faqat zarar topish mumkin, sababi ular alohida soʻz, matn boʻlaklarini maʼnosini tushunmagan holda eslab qoladi. Bunday oʻqish natijasida kitob bolalarga tarbiyaviy taʼsir koʻrsatmaydi, kitobga , bilim manbaasi sifatida qabul qilinmaydi.

Hikoya mazmuni va maʼnosini tushunishlari uchun, matnni tushunishga hamda soʻz bilan ifodalangan narsalarni koʻrgazmali tasavvur qilishga maxsus oʻrgatib borish talab etiladi. Soʻzlar asosida narsalar timsolini koʻra bilishi , soʻzlar vositasida fikrini bayon etishi uchun, oʻquvchilar aniq tasavvur eta oladigan soʻzlar minimumini egallamogʻi lozim. Bundan tashqari bolalar nutqning grammatik meyerlarini amaliy qoʻllamogʻi kerak: soʻz yasash va oʻzgartirishi, sodda yeyiq gapni tuzishni, soʻroq, buyruq, darak gaplarni ajratishni bilmogʻi kerak.

Soʻzlashuv nutqni rivojlantirish chogʻida bolalar eng koʻp ishlatiladigan, nutqni oʻzlashtirish bilan birga ular soʻzlar maʼnosini bilib oladilar, lugʻatini boyitadilar.

2.Bogʻlanishli nutqni rivojlantirishda qoʻllaniladigan ish turlari

Eshitishda nuqsoni boʻlgan bolalar dastlab buyruq maylidagi feʼllar bilan tanishadilar. Bevosita muloqot jarayenida buyruq feʼllarni idrok etib va qoʻllab, qator feʼllar maʼnosini oʻzlashtiradilar. Buyruq maylida oʻzlashtirilgan soʻzlar , keyin habar maylida ham oʻzlashtiriladi.

Pedagog topshiriqlarni doskaga yezadi, yeki tegishli jadvalchalarni ketma-ket jild choʻntaklariga qoʻyib chiqadi. Har bir topshiriqning bajarilishidan soʻng yezilgan topshiriq yeniga bajarilayotgan, yeki bajarilgan topshiriq yeziladi.

Berilgan soʻzlarning ishlatilishi, nutqni koʻrib idrok etishga yordam beradigan hamda ogʻzaki oʻzlashtirilishini osonlashtiradigan yoʻllardir.

Shunday qilib, taʼlimning birinchi yilidan boshlab bogʻlanishli nutqning rivojlantirilishi yozma berilgan sodda yeyiq gapni tushunishga oʻrgatishdan boshlanadi. Mazmun boʻyicha bu ish koʻrgazmali idrok etilgan narsalarga yozuvlar yozishdan iborat boʻlib oʻqishga oʻrgatishning dastlabki bosqichi hisoblanadi hamda nutqiy muloqot

imkoniyatlarini kengaytiradi.

Bog'lanishli nutqni tushunish va bayen etishda bolalarni sodda yeyiq va yiqiq gaplarni tushunish va mustaqil ravishda tuzishga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Darak matnlarni tuzishga o'rgatishda so'zlarni yasash va o'zgartirish, moslashtirish, matndagi muhim jihatini ajratish, izchillik bilan hikoya qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirish maqsadida har xil ish turlari qo'llaniladi. Ish turlari barcha o'quv yillarda dastur talablariga muvofiq hamda o'zlashtirish darajasiga ko'ra murakkablashtiriladi.

Bog'lanishli nutqni o'stirish bo'yicha ish turlari:

1. Bajargan topshiriqlar haqida bayen etish.
2. Bitta rasm yoki rasmlar turkumiga sarlavha qo'yi, matnlar yezish.
3. O'qilgan matn bo'yicha savollarga javob berish.
4. O'qilgan matndagi timsollarni aniqlash.
5. Predmetlar, harakatlar yoki hodisalar haqida ta'riflab berish.
6. Hikoya qilib berish yoki izohlab o'qish.
7. Mustaqil o'qish.
8. qayta hikoyalash.

Dastlabki grammatik tushunchalar

(Birinchi sinfning ikkinchi yarim yillikdan haftasiga 1 soatdan)

Malakalar: qo'yilgan vazifaga mos ravishda egallanishi belgilangan jumalarni qo'llash (quyida gap namunalar keltirilgan);

Berilgan namuna bo'yicha gaplarni tanlash;

So'z va gapni ajratish;

Namoyish etilgan harakat bo'icha, rasm bo'yicha gaplar tuzish;

Quyidagi so'roqlarni tushunish, ularga javob berish, shu savollarni berish: kim? Nima? Nima qildi? nima qilyapti? nima qilmoqchi? Nima qilamiz?, nima qilyaptilar? Qanday? Qanaqa? Kimni? Nimani? Kimda? Nimada? Kimga? Nimaga kimdan? Nimadan? Qanday qilib? Qayerdag? Qayerga? Qachon?

O'qituvchi tomonidan so'roqlar asosida so'zlarning qo'shimchalarini tuzatish;

Otlarning dastlabki shaklini topish;

Fe'llarning dastlabki shaklini topish;

Nutqida quyidagi so'z birikmalarni qo'llash; pomidor, ayiqcha, tarvuz, sabzi yasadi; plastilin yo'q; sinfga kirdi; sinfdan chiqdi; ikki qavatli uy; uy jixozlari; bitta gul; ko'p daraxt, ikkita daftar; otamning mashinasi; otning dumi;

O'qituvchi bergan so'zlar orqali gaplarni yoyish;

O'zakdosh so'zlarni guruhlariga ajratish, nutqda ularni to'g'ri qo'llash;

Ma'no jihatdan yaqin va qarama-qarshi so'zlarni tanlash va ularni gaplarda qo'llash;

Gaplarda quyidagi tipdagi murakkab tuzilmali ko'chirma va gaplarni qo'llash (O'qituvchi "Biz sayohatga chiqamiz", dedi; O'qituvchi biz ekskursiyaga borishimizni aytdi; chunki, uchun, shuning uchun soyuzi bilan; uyushgan kesimlar bilan; O'qituvchi bergan savollarga javob berish; "Kim haqida o'qiding? Nima haqida o'qiding? "Hikoyaning nomi qanaqa?" (Bu savollarga javob berishda o'quvchilar hikoya ishtirokchilarining nomlarini, unda qayd etilgan predmetlarning nomlarini sanab o'tishlari lozim.);

Gap turlari: Og'zaki bayon namunalar.

1. Ot yoki kishilik olmoshi bilan Men rasi chizishni xohlayman ifodalangan ega; kishilik (shaxs) Biz ifodalay olamiz. shakli va infinitiv bilan Vali yasashni yoqtiradi.

ifodalangan kesim. Bolalar shug'ullana boshlashdi.

2. Ot yoki kishilik olmoshi bilan Bolalar sayr qilishdi.

ifodalangan ega; o'tgan zamon Men charchadim.

(tugallangan va tugallanmagan shakli) Nodira yiqilib tushdi.

fe'li bilan ifodalangan kesim. Bola o'ynadi.

Biz o'qidik.

3. Ot yoki kishilik olmoshi bilan Men rasm chizaman.

ifodalangan ega; hozirgi zamon fe'li U (qiz bola) narsa yasayapti.

bilan ifodalangan kesim. Biz gaplashayapmiz.

Bolalar o'ynayapti.

O'qituvchi tushuntirayapti.

4. Ot yoki kishilik olmoshi bilan Men rasm chizaman.

ifodalangan ega; kelasi zamon fe'li Biz narsa yasaymiz.

bilan ifodalangan (murakkab kesim.) Bolalar yuvinishadi.

5. Ot yoki kishilik olmoshi bilan Men yuvindim (qiz bola).

ifodalangan ega; o'zlik fe'li Ruchka sindi.

bilan ifodalangan kesim. Qo'loqlar yo'qolib qoldi.

6. Ot yoki kishilik olmoshi bilan Men (plastilandan) sabzavotlar, ifodalangan ega; ot va sigirniya yasashni xohlayman fe'lining infinitivli .

shaxs shakli yoki vositasiz to'ldiruvchili Biz hikoya, ertak, she'rlar o'qidik

hozirgi (kelasi) zamon shaxs shakli.

7. Sifat bilan ifodalangan aniqlovchi; Kattaroq yoshdagi bolalar daraxt

ega; kesim; vositasiz to'ldiruvchi ekishayapti.(o'timli fellarda).

8. Aniqlovchi; ega; kesim (og'zaki bayon Kichkina qizcha avtoruchka (bo'r, qilish topshirig'i va mos tarzda); chiqish qalam, bo'yoq)da yozishni (chizishni)

(birgalik) kelishuvdagi ot bilan biladi.

ifodalangan to'ldiruvchi.

9. Ega; kesim; vositasiz to'ldiruvchi va O'qituvchi (ayol) bolalar (Botir,

qaratgich kelishigidagi (kimda?) ot Ilxom) ning hikoyalarini bilan ifodalangan to'ldiruvchi. tekshirdi.

10. Aniqlovchi; ega; kesim; hol. Momiqqina olmaxon kovak Qayerda? -- nimada? (shox)da o'tiribdi. nimani ichida?

(nima uchun ?)

11. Ega; kesim; to'ldiruvchi; hol. Bolalar maktabga borishadi. Qayerga? -- nima uchun? o'qituvchi (ayol) soatni stolga (nima sababli ?) qo'ydi.

nimaga ?

12. Aniqlovchi; ega; kesim; hol. Sariq yaproqlar daraxtlardan Qayerdan -- nimadan ?

to'kilmoqda

nimani ichidan ? Kichkina qushcha uyadan tushib (nima sababdan?)

ketdi.

13. Hol (qachon ? - ravshan); ega; kesim; Qishda bolalar qorbobo yasashdi to'ldiruvchi. Ertalab Bobur qahva ichdi.

14. Ega; kesim; hol (qanday ? (qay holda, Sodiqli yaxshi gapiradi.

Qay tarzda, ravish).

Mavzu bo'yicha nazorat savollari:

1.O'quvchilarni nutqini muloqot darajasigacha rivojlantirish qanday amalga oshiriladi?

2.Siz o'z tajribangizda o'quvchilaringizning nutqini rivojlantirish borasida qanda ishlarni amalga oshirgansiz? Malaka oshirishda qanday yangi tajriba o'rgandingiz?

3.Uch yillik mustaqil mutoala rejangizga nimalarni kiritmoqchi ekanligingizni yozib bering.

4.Eshitishda muammosi bo'lgan bolalar nutqning qaysi turini mustaqil egallaydi, qaysi turi maxsus o'rgatiladi?

5.Nima sababdan maxsus o'rgatish zarur?

6.Nutq o'stirish darslariga qo'yilgan talablar nimalardan iborat?

7.Darsning maqsad va vazifalari olib borish usullari bo'yicha qanday yangicha yondoshuvlarni egalladingiz?

8.Nutq o'stirish darslari qaysi darslar bilan kompleks ravishda olib boriladi?

9.Nazariy olgan bilimlari, egallagan ko'nikmalari asosida o'quvchilar uchun mustaqil hikoya qilish, xat yozish, dialog olib borish rasmlar asosida mustaqil og'zaki, yozma hikoya qilish uchun topshiriqlar tayyorlash.

10.Bog'lanishli nutq deganda nimani tushunasiz?

11.Og'zaki nutq va so'zlashuv nutqning farqi nimada?

12.Undovchi gaplarga misollar keltiring.

13.Bog'lanishli nutqni shakllanishini sinflar bo'yicha bosqichlarga bo'lib bering.

XIII. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI FANI DASTURINING ASOSIY MAZMUNI VA UNING KORREKSION YO'NALTIRILGANLIGI

1. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar maktablarida 0-3-sinflarda ona tili fanini umumtalim maktablari dasturi asosida ruzilgan

2. Ona titli fanini o'qitishda ko'rish va eshitishning ahamiyati

3. Eshitishida muammolari bo'lgan bolalar nutqi, nutqning talaffuz tomonining rivojlanishi. Узбек тилининг фонемалар тизими

4. Она тили фанини ўқитишда эшитиш қобилиятини ривожлантиришнинг роли ва аҳамияти

1. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar maktablarida 0-3-sinflarda ona tili fanini umumtalim maktablari dasturi asosida ruzilgan

Nutqning to'g'ri rivojlanishi uchun bola me'yorda eshitadigan bo'lishi muhimdir. Eshitishida muammosi bo'lgan (kar)bolalar maktablarining 0-3-sinflarining dasturi umumta'lim maktablarining dasturi asosida tuzilgan, unda eshitishida muammolari bo'lgan bolalarga ta'lim berish tilga o'qitishning korreksion tamoyillariga moslashtirilgan tarzda berilgan.

Dasturda eshitishida muammolari bo'lgan 0-3-sinf o'quvchilarining lug'at boyligi, og'zaki va yozma nutq imkoniyatlari, o'ziga qaratilgan nutqni tushunish, matnni o'qib tushunish imkoniyatlari hisobga olingan holda korreksion yo'naltirilib tuzilgan.

Og'zaki va yozma nutq darslariga mo'ljallangan mazkur dasturda Nutq o'stirish dasturi talablari izchillik bilan kiritilib, maxsus metodika tamoyillariga asoslangan.

Nutq o'stirish darsligida berilgan o'quv materiali, matnlar ustida olib boriladigan ishlarning mazmuni o'quvchilarning monologik, dialogik nutqini rivojlantirish, atrof muhit haqida o'z fikrini og'zaki va yozma bayon qilishga o'rgatishni ko'zda tutadigan tarzda berilgan.

Umumta'lim maktablarining "Ona tili" dasturda berilgan har bir mavzuning mazmuni saqlangan holda kar bolalarga "Ona tili o'qitish maxsus metodika"si talablariga asoslanib tuzilgan.

Kar bolalar maxsus maktab-internatlarning eng zamonaviy texnik vositalari bilan ta'minlanganligi hisobga olingan holda barcha o'quv material eshitish asosida berilishi, imo-ishorali nutq yordamchi vosita sifatida qo'llanilishiga asoslangan. Dastur matnini o'qib eshittirib mazmuniga doir savollarga javob berish, topshiriqlar, o'zaro dialog olib borish, mavzu bo'yicha o'z fikrini 3-4ta jumla orqali mustaqil ravishda bayon etish kabi topshiriqlar kiritilgan.

Kar bolalar maxsus ta'limining zamonaviy dasturi ularni og'zaki so'zlashuv orqali muloqtini faollashtirish, o'ziga qaratilgan va atrof dagilar nutqini tushunish, taqlid qilish darajasida rivojlantirish, va sog'lom bolalar jamoasiga integratsiyasiga tayorlashga yo'naltirilgan.

1-2-sinf uchun yaratilgan "Nutq o'stirish" darsliklaridagi o'quv materiali

umumta'lim maktablarining 1-3-sinflar dasturining mazmuni o'z ichiga olgan. Dasturning mazmunida "Og'zaki nutq" va "Yozma nutqni rivojlantirish uchun o'quv material har bir sinf o'quvchilarining nutqiy imkoniyatlari asosida berilgan bo'lib, matn yoki dialog, amaliy mashg'ulotga oid savol, topshiriqlar tarzida berilgan. Bu ikki yo'nalish bo'yicha o'quv material bitta bo'lib og'zaki nutq va yozma nutq darslari uchun topshiriqlar bir xil matn asosida yoritiladi.

Shu bilan bir qatorda darslikga kiritilgan o'quv materialida uchraydigan mavhum ya'ni abstrakt tushunchalar lug'ar tarzida keng yoritilish orqali o'quvchilarning so'z boyligini oshirish ko'zda tutilgan.

Yozma nutq topshiriqlarida dastlabki grammatik tushunchalarni shakllantirishga oid talablar bo'lishiga e'tibor berilib har bir mavzu yakunida yozma nutq nazorati olib borilishi ko'zda tutilgan.

Lug'at ustida ishlashda o'quvchilarga qulaylik yaratish maqsadida matnga oid ilyustratsiya va rasmlar berilishi zarur. Abstrakt tafakkuri tor doirada bo'lgan 3-sinf o'quvchilari uchun har bir matn mazmuniga ko'rgazmali material bo'lib xizmat qiluvchi tasvirlar beriladi.

Muallif matnlarni 3-sinf o'quvchilarning imkoniyatiga mos, ularning dunyoqarashini zamonaviy nigohda rivojlantiruvchi mazmunda tanlashi talab qilinadi.

Eshitishida muammosi bo'lgan o'quvchilar uchun doimiy takrorlanish natijasida o'zlashtirilib ularning fikrlash doirasini

kengaytirishga xizmat qiluvchi: yil fasllari, vaqt tushunchasi, atrof muhit haqidagi, diologik nutqqa yo'naltirilgan mazmunlar, milliy dasturda berilgan har bir bob mavzusiga moslashtirilgan holda berib borilishi talab etiladi. Topshiriqlar ham ko'proq: savollarga javobni kitobdan topib o'qib berish; kitobdan foydalangan holda og'zaki javob tuzib javob berish;

Yzoma topshiriqlarda: savolga javobni kitobdan topib yozish; yozgan javobidan kelib chiqqan holda grammatik topshiriqlarni shakllantirish kabilardan iborat bo'lishi ko'zda tutilgan.

Mavzuga mos kichik matnni o'qib eshittirish uning tarkibidagi so'zlarga so'roq berish orqali ularni guruhlariga ajratish, narsa, o'simlik, tabiat hodisalari, o'quv qurollarining nomlanishi bilan bog'liq olingan bilimlarni takrorlash. Matn tarkibida berilgan ayrim so'zlar izohi bilan tanishish, lug'atdan foydalanish qoidalariga rioya qilish bilan bog'liq mashq va topshiriqlar berilgan.

Yozma nutq. Bo'g'in, uning hosil bo'lishi, bo'g'in ko'chirish qoidalarini bilan tanishtirish va tushuncha hosil qilish.

Sanash ohangi bilan berilgan so'zlar va ularning orasida vergul qo'yilishi haqida tushuncha hosil qilish.

Berilgan mavzu bilan bog'liq punktuatsiya va imlo meyorlariga amal qilgan holda 3ta yoki undan ortiq gap tuzib yoza olish.

Berilgan matn tarkibidagi ayrim so'zlarning asos va qo'shimchalarga ajratilishi bilan bog'liq mashq va topshiriqlar.

Har bir bo'limlardagi mavzularga oid yozma nutq uchun topshiriqlar berilgan.

Yozma nutq. Bo'g'in, uning hosil bo'lishi, bo'g'in ko'chirish qoidalarini bilan tanishtirish va tushuncha hosil qilish.

Sanash ohangi bilan berilgan so'zlar va ularning orasida vergul qo'yilishi haqida tushuncha hosil qilish.

Berilgan mavzu bilan bog'liq punktuatsiya va imlo meyorlariga amal qilgan holda 3ta yoki undan ortiq gap tuzib yoza olish.

Berilgan matn tarkibidagi ayrim so'zlarning asos va qo'shimchalarga ajratilishi bilan bog'liq mashq va topshiriqlar.

2. Ona titli fanini o'qitishda ko'rish va eshitishning ahamiyati

Eshitish organi bola tug'ilgan kundan boshlab ishga tushadi. Hayotining ikkinchi haftasiga kelib, bolaning ovozga quloq solayotganini kuzatish mumkinki, bu eshituv analizatorining funksional jihatdan yetarlicha yetukligi hamda markaziy nerv sistemasida eshituv dominantasi paydo bo'la olishini ko'rsatadi. Hayotining 2-oyiga kelib bola sifat jihatdan har xil tovushlarni ajrata boshlaydi. 3-oydan boshlab ovoz kelgan tomonga qarash odati paydo bo'ladi. Bola 3-4 oylik bo'lib qolganda tovushlarning tonini ajrata boshlaydi.

Bolalarda nutqning eshitish bo'sag'asi yoshi ulg'aygan sari o'zgarib boradi, 6,5 – 9,5 yashar bolalarda nutqni eshitish bo'sag'asi katta yoshlilardagiga qaraganda yuqori bo'ladi.

Nutqning rivojlanib borishida bolalarning kattalar bilan muloqotda bo'lishi, suhbatlashishi katta ahamiyatga ega. Bu esa bolaning eshitib eslab qolish qobiliyati va lug'at boyligini boyib borishiga yordam beradi.

Shunday qilib, bola o'zining artikulyatsion apparat faoliyatini eshituv analizatoridan kelayotgan signallarga bo'ysundirish malakasini egallab boradi. Eshituv yordamida bola atrofdagilarning nutqini idrok etadi, unga taqlid qiladi va o'z talaffuzi nazorat qiladi.

L. V. Neyman va V. I. Beltukovlarning olib borgan tekshirishlarining ko'rsatishicha, eshituvning oz miqdordagi pasayishida ham (20 – 25 Db dan ko'p bo'lmagan) ayrim tovushlarni idrok qilishda qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Eshitishning bunday pasayishi nutq rivojlangunga qadar yoki eng ilk rivojlanish davrida yuzaga kelsa, odatda nutqning umumiy rivojlanmaganligiga olib keladi. Tovushlar talaffuzida buzilishlar bo'lar ekan, lug'at boyligi va grammatik tuzim ham yetarli darajada rivojlanmaydi.

Tug'ma kar bolalarda atrofdagilar nutqiga taqlid qilish rivojlanmaydi. Gu-gulash ularda normal eshitishga ega bo'lgan tengdoshlaridagidek paydo bo'ladi, lekin u eshituv idroki tomonidan mustahkamlanmaganligi sababli asta-sekin so'nib boradi. Bu holatlarda maxsus pedagogik ta'sirsiz bolalarda nutq rivojlanmaydi. Ilk yoshlik paytida bola tovush, bo'g'in va atrofdagilarning

soʻzlarini noaniq buzilgan holda idrok etadi. Shu sababli bolalar bir fonemani ikkinchisi bilan aralashtirib yuboradi, nutqni tushunishi qiyin kechadi. Aksariyat hollarda bolalar oʻzlarining notoʻgʻri talaffuzlarini nazorat qilolmaydi. Natijada u odat tusiga kirib, turgʻun boʻlib qoladi. Keyinchalik bu holatni bartaraf etish kata qiyinchilik bilan kechadi.

Fonematik idrok asta-sekin, talaffuzning shakllanishi bilan parallel ravishda rivojlanadi. Odatda bola 4 yoshga yetganda oʻz ona tilidagi barcha fonemalarni eshitish orqali ajrata olish qobiliyatiga ega boʻladi.

Koʻrish ham bola nutqining rivojlanishida muhim rol oʻynaydi. Nutqning paydo boʻlishi va uning idrok qilinishida koʻrish analizatorining muhim rol oʻynashi, tugʻma koʻr bolalarning kech gapira boshlaganligi bilan tasdiqlanadi. Koʻradigan bola gapirayotganlarning til va lab harakatlarini sinchkovlik bilan kuzatadi, ularni qaytarishga harakat qiladi. Odatdagi artikulyatsion harakatlarni yaxshi taqlid qiladi.

Bolaning rivojlanishi jarayonida koʻrish, eshitish va boshqa analizatorlar oʻrtasida shartli aloqalar sistemasi yuzaga keladi va u takrorlanib turuvchi aloqalar bilan doimo rivojlanib, mustahkamlanib boradi.

3. Eshitishida muammolari boʻlgan bolalar nutqi, nutqning talaffuz tomonining rivojlanishi.

Yuqorida taʼkidlaganimizdek eshitmaydigan bolaning nutqni egallash jarayoni tabiiydan koʻra murakkab va maxsus tashkil etilgan sharoitda amalga oshiriladi. Nutqni hosil boʻlish komponentining eng muhimi, aovozli nutqni qabul qiluvchi eshitish qobiliyati buzilgan. Nutqni eshitmagan bola uni ifodalay olmaydi. Shu sababli eshitmaydigan bola avval nutqni eshitishni uni anali-sintez qilishni egallab keyin uning talaffuzini egallaydi.

Eshitishida muammolari boʻlgan bolalar maxsus maktablarda talaffuzga oʻrgatish ikki xil yoʻl bilan amalga oshiriladi.

Birinchi yoʻl – maxsus, yakka tartibda amalga oshiriladigan korreksiya mashgʻulotlarida.

Ikkinchi yoʻl – barcha darslar davomida va darsdan keyin, sinfdan tashqari vaqtda, (butun kun davomida) tarbiyaviy mashgʻulotlar davomida

Kar, zaif eshituvchi bolalarning taʼlimida, xususan ona tili taʼlimida oʻquvchilarning toʻgʻri, aniq, ravon gapirishga oʻrgatish asosiy taʼlimiy va korreksion maqsad boʻlib, bunga eshitish qobiliyatini rivojlantirish va undan keng miqyosda foydalanish asosida erishish koʻzda tutiladi.

Oʻquvchilarga oʻzbek tili tovushlarining toʻgʻri talaffuzini oʻrgatish uchun mutaxassis oʻqituvchi oʻzbek tili meyorlari, uning talaffuz meyorlarini mukammal bilishi talab qilinadi. Yaʼni oʻzbek tili fonemalari haqida, ularning soʻzlardagi pozitsion oʻzgarishlari haqida chuqur bilimga ega boʻlishi talab qilinadi.

3. Oʻzbek tilidagi unli tovushlar tasnifi, kar bolalarga ogʻzaki soʻzlashuv nutqini toʻgʻri shakllantirishda tutgan oʻrni

Ovoz va shovqinning ishtirok etish darajasiga koʻra tildagi fonemalar ikkiga boʻlinadi: unli fonemalar va undosh fonemalar.

Unli fonemalar un paychalarining tebranishi bilan paydo boʻladi. Unli tovushlarni talaffuz qilganimizda, oʻpkadan chiqadigan havo oqimi ogʻiz boʻshligʻida biror toʻsiqqa duch kelmasdan chiqadi. Lekin ogʻiz boʻshligʻi tovushlarning aytilishida rezonatorlik vazifasini oʻtaydi. Unli tovushlarning xilma-xilligi va sifati ogʻiz boʻshligʻining hajmi va undagi aʼzolarning holatiga: tilning koʻtarilish darajasiga, lablarning ishtirokiga va holatiga bogʻliqdir.

Undosh tovushlar unli tovushlardan quyidagicha farq qiladi: undoshlar ogʻiz boʻshligʻida paydo boʻladi va shovqindan iborat boʻladi yoki ularda qisman shovqin qatnashadi; undoshlarning talaffuzida oʻpkadan chiqadigan havo oqimi boʻgʻizdagi un naychalarini baʼzan titratib, baʼzan titratmay oʻtadi; ogʻiz boʻshligʻidagi aʼzolarning toʻsiqʻiga duch keladi, buning natijasida havo oqimi portlab yoki sirgʻalib chiqadi; undoshlarni odatda choʻzib talaffuz etib boʻlmaydi, unlilarni esa istagancha choʻzib aytish mumkin (a — a:, a::, a:::).

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida unli fonemalar oltita: i, e, a, o, oʻ, u. Bu unlilar hozirgi oʻzbek yozuvida olti harf yordamida ifodalanadi: a, o, u, i, e, oʻ. Unli tovushlar tasnifi. Unli tovushlar uch jihatiga koʻra quyidagicha tasniflanadi:

1. Tilning yotiq (gorizontal) harakatiga koʻra. Bunda tilning oldinga (tish tomonga) siljishi yoki orqaga tortilishi nazarda tutiladi.

i, e, a unlilarini hosil qilishda til oldinga siljisa, u, o', o unlilarini hosil qilishda bir oz orqaga tortiladi. Shunga ko'ra i, e, a tovushlari old qator, u, o', o tovushlari esa orqa qator unlilar deb ataladi.

Tilning tik (vertikal) harakatiga ko'ra. Bunda og'izning ochilish darajasi (tilning pastki jag' bilan birga quyiga tushishi yoki aksincha, yuqoriga ko'tarilishi) nazarda tutiladi: i va u tovushlarini hosil qilishda til tanglayga birmuncha yaqin turadi, e va o' tovushlarini hosil qilishda til bilan tanglay o'rtasidagi oraliq o'rtacha bo'ladi, a va o tovushlarini hosil qilishda esa til bilan tanglay o'rtasidagi oraliq ancha kengayadi. Shunga ko'ra, i va u tovushlari yuqori (tor) unlilar, e va o' tovushlari o'rta (o'rta keng) unlilar, a va o tovushlari esa quyi (keng) unlilar deb ataladi.

Lablarning ishtirokiga ko'ra unlilar ikki turga bo'linadi:

Lablangan unlilar: u, o', o.

Bulardan u, o' tovushlarini hosil qilishda lablar cho'chchayadi, o tovushini hosil qilishda esa lablar bir oz oldinga siljiydi.

Lablanmagan unlilar: i, e, a.

Bu tovushlarni hosil qilishda lablar ishtirok etmaydi. Yuqorida bayon qilingan unli tovushlarning tasnifi 1-jadvalda berilgan.

1 - j a d v a l

Unli tovushlar tasnifi

Tilning vertikal harakatiga ko'ra	Tilning gorizontal holati va harakatiga ko'ra va lablarning ishtirokiga ko'ra	
	Old qator, lablanmagan	Orqa qator lablangan
Yuqori tor unlilar	i	u
O'rta keng unlilar	e	o'
Quyi keng unlilar	a	o

O'zbek tilidagi undosh tovushlar tasnifi

Undosh tovushlar ham uch jihatiga ko'ra tasniflanadi:

Hosil bo'lish o'rniga ko'ra.

Hosil bo'lish usuliga ko'ra.

Ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra.

Artikulyatsiya o'rniga ko'ra tasniflashda tovushning qaysi organ **ishtirokida** yoki nutq a'zosining qaysi qismida hosil bo'lishi

nazarda tutiladi.

Artikulyatsiya o'rniga ko'ra undosh tovushlar quyidagi turlarga bo'linadi:

Lab undoshlari — bevosita lablar ishtirokida hosil bo'luvchi tovushlar: b, p, m, v, f. Shulardan b, p, m — lab-lab undoshlari, v, f lab-tish undoshlari sanaladi.

Til undoshlari — bevosita til ishtirokida hosil bo'luvchi tovushlar. Bularga quyidagi o'n to'qqizta undosh kiradi: g, d, j, q. (qorishiq), y, k, l, n, (ng), r, s, g, x, ch, sh, g'.

Tilning qaysi qismi faol ishtirok etishiga ko'ra til undoshlari o'z navbatida quyidagi uch turga bo'linadi:

til o l d i undoshlari: d, j, x, z, l, n, r, s, t, ch, sh;

t i l o' r t a u n d o s h i — y;

til orqa undoshlari: k, g, (ng), g', x.

B u g' i z u n d o s h i — h.

Artikulyatsiya usuliga ko'ra tasnifda nutq a'zolari hosil qilgan to'siqdan havo oqimining portlab yoki sirg'alib o'tishi nazarda tutiladi. Bu jihatdan undosh tovushlar quyidagi uch turga bo'linadi:

Portlovchi u n d o s h l a r: b, g, d, j, k, p, t, ch;

Sirg'aluvchi u n d o s h l a r: b, j, z, y, s, f, x, sh, g', h,

Portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar: j, y, q (ng), l, r. Bu tovushlarning hosil bo'lishida ham portlash, ham sirg'alish hodisasi ro'y beradi.

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra undosh tovushlar quyidagi ikki turga bo'linadi:

Sonorlar — tarkibida ovozning miqdori shovqinga nisbatan ortiq bo'lgan tovushlar: m, n, (ng), l, r.

Shovqinlilar — tarkibida shovqinning miqdori ovozga nisbatan ko'p bo'lgan yoki ovoz mutlaqo qatnashmagan tovushlar: b, v, g, j, z, y, k, p, c, t, f, x, ch, sh, g', h.

Shovqinlilar, o'z navbatida, ikki turga bo'linadi:

a) jarangli undoshlar — tarkibida oz bo'lsada ovoz qatnashgan tovushlar: b, v, g, d, j, q, z, y, g'.

b) jarangsiz undoshlar — tarkibida ovoz mutlaqo qatnashmagan tovushlar: p, k, s, t, f, x, ch, sh, x.

Undosh tovushlarning talaffuzi bo'yicha farq qilishini

2-jadvaldan yaqqol tasavvur qilish mumkin.

Mavzuga oid savol va topshiriqlar:

1. O'quvchilarning reabilitatsiyasida eshitish qobiliyatining rivojlantirilishining ahamiyatini ayting.
2. Audiologik tekshiruv nima?
3. Audiogramma nima?
4. Nima uchun eshitishni rivojlantirish yakka tartibda rejalashtiriladi?
5. Konsentrik usul haqida nimalarni bilasiz?
6. Qisqartirilgan fonemalar tizimi nima?
7. Eshitmaydigan o'quvchilar talaffuzini shakllantirishda qisqartirilgan fonemalar tizimi qanday rol o'ynaydi?
8. Eshitish qobiliyatini rivojlantirish asosida talaffuzni shakllantirishning samaradorligi nimada?

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. F.F.Rau. Metodika obucheniya gluxix ustnoy rechi
2. F.Rau, n.Slezina Metodika obucheniya proiznosheniyu
3. Fayziyeva U. Talaffuz 4-sinf
4. Fayziyeva Talaffuz -5- sinf
5. Roziqov H. Talaffuz 3-sinf

XIV. ONA TILI FANINI O'QITISHDA ESHITISH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH VA TALAFFUZ KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING ROLI VA AHAMIYATI

1. Ona tili fanini o'qitishda eshitish qobiliyatini rivojlantirish
2. Yakka mashg'ulotlarda Ona tiliga oid o'quv materialini eshitib qabul qilishga o'rgatish orqali ona tilini egallash
3. Ona tili fanini o'qitishda talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirishning ahamiyati

1. Ona tili fanini o'qitishda eshitish qobiliyatini rivojlantirish

Tilni egallash uchun o'rganilayotgan nutqni eshitib taqlid qilish orqali o'rganiladi va egallaniladi.

"Aynan eshitish va nutqiy sezish ichki nutqning hosil bo'lishi uchun asosdir, «o'zgalar uchun nutqdan o'zi uchun nutq» hosil bo'ladi»-deb ta'kidlaydi A.S.Vigotskiy. Ushbu ma'lumotlar, ya'ni ilmiy qarashlar kar bolalarni tilga o'qitishda o'z o'rniga ega. Bunda ichki nutq mexanizmining xususiyatlari uning eshitish qobiliyati nuqsonliligidagi o'ziga xosligini aniqlashga imkon yaratadi. Bolada mantiqiy tafakkurning rivojlanishi uchun yetakchi va asosiy omil eshitish idrokining rivojlanishi hisoblanadi.

Zamonaviy maxsus ta'lim muassasalarining tabaqalashtirilgan holda tashkil etilishi, shuningdek, ulardagi ta'lim-tarbiya mazmunini belgilashda asosiy omil bo'lib R.M.Boskisning eshitishda muammolari bo'lgan bolalar pedagogik tasnifi (1963 y.) xizmat qiladi. Olim I.P.Pavlovning "Analizatorlar faoliyatining birligi" hamda L.S.Vigotskiyning psixologik ta'limotlariga tayanishi, shuningdek, eshitish va nutqni o'zaro aloqadorlikda rivojlanishini keng o'rganishi natijasida eshitishda muammolari bo'lgan bolalar rivojlanishlaridagi o'ziga xosliklarni keltirib chiqaruvchi qator holatlarga asoslangan pedagogik tasnifni ishlab chiqqan.

1. Yosh boladagi eshitish analizatori faoliyatining buzilishi katta yoshdagilarning nuqsonlaridan farqli ravishda namoyon bo'ladi. Kattalarda nuqson paydo bo'lgunga qadar nutq, mantiqiy tafakkur va shaxsiy xislatlar shakllangan bo'ladi. Ilk yoshda orttirilgan nuqson

esa bolaning meyorida rivojlanishiga to'sqinlik qiladi.

2. Eshitishda muammolari bo'lgan bolalarning o'ziga xos rivojlanishlarini to'g'ri tushunish uchun ushbu holatda nutqni mustaqil egallay olish imkoniyatini, ya'ni eshitish va nutqning o'zaro tobeligini inobatga olish katta ahamiyatga ega. Bir tomondan, eshitishning buzilishi nutqning meyorida rivojlanishiga to'sqinlik qilsa, ikkinchi tomondan eshitishning meyoridagi faoliyati bolaning nutqiy rivojlanish darajasiga bog'liq. Bolaning nutqiy darajasi qancha yuqori bo'lsa, eshitish qoldig'idan foydalanish imkoni shuncha yuqori bo'ladi. Til, uning lug'at zaxirasi va grammatik tuzumini inson qancha yaxshi egallagan bo'lsa, uning eshitishdan foydalanish tajribasi shu darajada ko'p bo'ladi. Nutqiy muloqat tajribasiga ega bo'lgan bolalar tanish bo'lgan so'z va jummalarni ma'nosiga ko'ra tushuna olishlari sababli murojaat etilgan nutqni yaxshiroq idrok etish imkoniyatiga egalar. Nutqiy rivojlanishlari yaxshiroq bo'lgan bolalar yaxshi eshituvchi sifatida taasuroot qoldirishlari mumkin. O'z navbatida, bolaning eshitish qoldig'i qancha yaxshi saqlangan bo'lsa, unda atrofdagilar nutqiga taqlid qilishi asosida mustaqil ravishda nutqni egallab borish imkoniyati shuncha yuqori bo'ladi.

Shunga ko'ra, R.M.Boskis va S.A.Zikov eshitmaydiganlar ta'lim-tarbiyasi ularning nuqsonlariga moslab emas, balki ushbu nuqsonni yengish yoki zaiflashtirishga qaratilgan sharoitlarni yaratishga yo'naltirilishini ta'kidlaydi (S.A.Zikov 1938 y, 1970 y.).

Eshitishda muammolari bo'lgan bolalarning ta'lim-tarbiyasida nutqni shakllantirish jarayoni muhim o'rin egallaydi. Tilning lug'at zaxirasi, uning grammatik qonuniyatlarini egallash, tilni muloqat vositasi sifatida o'zlashtirish ushbu toifa shaxslarining ijtimoiy hayotga uyg'unlashuvlari va shaxsiy hayotlarida o'z o'rinlarini topishlaridagi muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Eshitish qobiliyatini frontal ravishda rivojlantirish jarayonida Ona tili o'quv materialining mustahkamlanishi

1. Barcha darslarda yangi o'quv materialini o'quvchilarga o'qituvchining yuzidan ko'rib, eshitish apparati orqali eshitib qabul qilishga beriladi. O'quv materialini fanlar bo'yicha integrallashgan bo'lganligi tufayli o'quvchilarda eshitish malakalari rivojlanadi.

2. O'zlashtirilgan o'quv materialini ekran orqali faqat eshitib qabul

qilish uchun beriladi.

3. Eshitish qobiliyatini frontal ravishda rivojlantirish bo'yicha maxsus darsda nutqni eshitib qabul qilish bilan bir qatorda nonutqiy tovushlar, ovozlarni eshitib farqlash beriladi. Bunda eshitish qobiliyatini kompleks ravishda rivojlantirish nazarda tutiladi (musiqiy asboblari, qushlar, hayvonlar ovozi, turli shovqinlar: omg'ir yog'ishi, suvning jildirashi, shovullashi, mashinalar ovozi, samolyot va h.o.).

Maxsus frontal mashg'ulotlar faqat boshlang'ich sinflarda ko'zda tutilgan bo'lib o'quv materialini har bir sinf uchun maxsus tuzilgan va umumiy, barcha fanlar bo'yicha o'zlashtirilgan so'zlar, gaplar, jumlar, savollar, topshiriqlardan tashkil topgan.

Eshitishni frontal ravishda rivojlantirish darslarining jixozlanishi o'ziga xos bo'lib, barcha nutq materialini, rasmiy ifodalari bilan o'quvchilarning ko'z o'ngida bo'lishi talab qilinadi. Chunki eshitmaydigan bola maxsus eshittirilgan so'z, gap, jumlaning to'liq eshitmaydi, uning qaysidir tovushli tarkibini anglaydi va so'zning grafik obrazini yaratib, uni ichida aytib ko'radi, qiyoslaydi, taxmin qiladi va so'ng aytadi, predmetni, doskadagi yoki kartochkadagi yozuvni ko'rsatadi.

Bu mashg'ulotlar eshitmaydigan bolalarda jamoa bo'lib eshitib, eshitgan so'z va gaplarni takrorlab bir-birining talaffuzini nazorat qilish, topshiriqlarni eshitib tushunib, bajarish orqali tilni o'rganib malaka hosil qiladi.

Yakka mashg'ulotlarda Ona tiliga oid o'quv materialini eshitib qabul qilishga o'rgatish orqali ona tilini egallash

Yakka mashg'ulotning eshitishni rivojlantirish qismida ona tili, nutq o'stirish fanlariga oid nutq materialini rejalashtiriladi

Bunda ishni olib borilishi quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1) Nutq materialini taqdim etishda eshitishning nutq birliklari keng qamrovli yoki qismlab beriladi.

Eshitishga beriladigan nutq materialini qabul qilish uchun olib boriladigan mashqlar, pedagog nutq birliklarini hisobga olgan holda (so'z, jumla), matnni keng qamrovli yoki qismlab bilishi, eshitishga beriladigan nutq birliklari, analiz orqali qabul qilishi lozim, u bo'g'in, so'z birikmalari, cho'zib aytiladigan tovushlar, masalan

shovqinli tovushlar.

Agar, o'quvchi eshitish orqali qabul qiluvchi (mashhur) so'zlarda qiyinchilik uyg'otsa, pedagog bu so'zni alohida mashq orqali eshittiradi. O'quvchi eshitadi, talaffuz qiladi, keyin gapda to'liq qabul qiladi. O'qituvchi tomonidan aytilgan "salom" so'zi o'quvchi yaxlit qabul qilishga qiynaladi. Bunda o'qituvchi [sa], [lɪm], bo'g'inlarni, keyin so'zni yaxlit eshitib takrorlaydi. Jumlaalr qismlab yoki yaxlit beriladi. Masalan: «qushlar uchib keldilar va ovqat qidirdilar» jumlasini yaxlit eshituvga beriladi. O'quvchi buni qiynalib qabul qilgani uchun buni qismlarda: qushlar uchib keldilar – qushlar – uchib keldilar – uchib – keldilar – qushlar emish qidirdilar - yemish – qidirdilar. Keyin barcha so'zlarni yaxlit jumla shaklida aytiladi.

Matn yaxlit berilib, jumla sintagmalarga ajratilishi lozim, so'zlar bo'g'inlarga, tovushlarga, keyin yana yaxlit beriladi.

2) Birinchi eshituv-ko'ruv mashqlari bilan yoki ularsiz (chuqur nutq rivojlanmagan o'quvchi uchun – o'quv yili boshida) beriladi. O'qituvchi o'quvchiga hozir beradigan nutq materiali, ekran orqali berish aytiladi. Shundan so'ng pedagog bolani individual holatidan kelib chiqib, berilgan materialdan yoki so'zni, jumla yoki rasm, tablitska qo'yadi. Odatda bergan so'zlar hajmi chegaralangan bo'lib, so'z, so'z birikma, jumalarda o'z aksini topadi. Shunga namuna keltiramiz: o'qitishda etap bilan 3ta so'z ajratib ko'rsatiladi. O'quvchi 3ta so'zni eshitib ajratishi lozim – uy, parta, it (3ta jumla: sening isming nima? 2ta cho'p ol! Bola yozayapti).

a) O'qituvchi o'quvchiga hozir unga eshitish uchun so'z beradi, oldiga rasm qo'yadi (predmetni ko'rsatadigan) yoki jumla yozilgan tablitska. So'ng o'quvchi avval bo'lib, so'ng bitta aytishda, o'quvchi o'qituvchiga qarab, uni eshitadi, takrorlaydi, aytilgan rasmini ko'rsatadi (yoki aytgan topshiriqni bajaradi). Bu olib borilayotgan jarayon o'qituvchi bilan o'quvchi orasidagi masofa qulay, uni eshitish «ish masofasida» ya'ni o'quvchiga tanish bo'lgan ma'noli so'zlarni eshitishga beriladi. Apparatsiz yoki quloqqa osma apparat turi bilan, eshituv masofasi katta bo'lmasa, u masalan: 5-, o'quvchi bir vaqtini o'zida ham eshitib, ham ko'rib orqa lab qila olmaydi. Bunday vaziyatda o'quvchi o'qituvchini eshitib, unga qaramaydi, balki, berilgan rasimga qaraydi.

b) eshituv-ko'ruv mashqlarni qilishda aniq so'z (jumla) va hakazo ularning bo'linish, o'qituvchi o'quvchiga eshitishni taklif etadi, aynan qaysi predmet rasmda, u hozir aytadi va o'quvchidan bu so'zni takrorlashni so'raydi, so'z eshitishni qabul qilish uchun avval bo'g'inlab, so'ng yaxlit aytadi.

Eshitishga jumla, mashqlar analogik olib boriladi. Ammo o'quvchi tomonidan eshtirilgan oddiy takrorlash so'roq va undov gaplarga taalluqli emas. Shuning bilan 3 ta aytilgan jumla, o'quvchi savollarga javob beradi, topshiriqni bajarish haqida gapiradi. Masalan: Men 2 ta cho'p oldim. O'z navbatida o'qituvchi o'quvchi savolni takrorlashni aytsa, o'quvchilar buni bajaradi.

Masalan:

O'qituvchi: Bugun sinfda Kim navbatchi? Savolni takrorla!

O'quvchi: Bugun Kim navbatchi?

O'quvchi berilgan savolni takrorlab berishi (hiya-xayajon gapni unga qarata vazifa qilib berilganini e'tibor bermaydi).

Eshituv mashqlari nutq materiali kata hajmda tanlanib, analogik olib boriladi (5-6 jumladan).

Quyidagi etapda (a) o'quvchini individual salohiyatini kelib chiqqan holda ish olib borish.

3) O'quvchilar beriladigan eshitishga qabul qilish uchun nutq materiali, eshituv mashqlari oldini kiritiladi, nutq materiali o'zlashtirish uchun.

O'quvchiga eshituvni nutq materialida qabul qilish, alohida mashg'ulotlar beriladiki, ular oldin eshituv mashqiga kiritilgan bo'ladi.

O'qituvchi o'quvchiga birdaniga eshituvga, taxminan eshituv-ko'ruv mashqlari, bu material nimaga aloqador ekanligiga qaramasdan. Ular turli semantik va grammatik bo'lishi lozim.

4) Beriladigan nutq materiali, oldin maxsus mashqlarda eshitishni qabul qilish uchun berilgan bo'ladi.

O'qituvchi o'quvchiga nutq materiali qabul qilishni taklif etadi: So'zni eshit (gapni)(bitta nutq birliklarda talaffuz qilinadi).

O'quvchi eshitadi va eshitganini aytadi. 2-usul o'quv yilini boshida, uni yordamchi sifatida foydalanadi.

Barcha usullar ovoz kuchaytiruvchi apparat bilan (barcha turdagi) va usiz foydalaniladi. Bular quyidagicha%

Aytilgan, eshituv mashqlardan foydalanadigan nutq materiali quyidagilar kiritigan:

1) Shartli holatlarda, alohida aytib beriladigan holat. Ularga turli ko'rgazmali qurollar, suhbat, nutq materiali, nutq materialiga aloqador mavzuni e'lon qilish, material mavzusining bir xilligi.

Agar o'quvchiga, bugungi mashg'ulotda eshitishga beriladigan so'z va jumlar «O'yinchoqlar» mavzuyida bo'lsa, bola «koptok» so'zi eshitishi bilan, o'qituvchi tomonidan boshqa o'yinchoqni nomini aytishni kutadi. [u] tovushni eshitish bilanoq, qo'girchoq so'zini topib, aytadi.

Bu sharoit tarbiyachining mashg'ulotida va umumta'lim fanlarida ko'p uchraydi. Lekin ular maxsus mashg'ulotlarda unchalik ahamiyat kasb etmaydi. (individual va frontal) eshituv rivojlanish, qabul qilish – o'qitishning ilk kunidanoq (3-4 mashg'ulotdan loy) chuqur nutqni rivojlanmaganligi o'quvchilarda.

2) Vaziyatdan tashqarida – eshituvga berilgan material qabul qilishda mavzuni e'lon qilmasdan, rasmsiz, alohida «tayyorlovsiz» suhbatyu

Bu maxsus mashg'ulotlar eshituv nutqni rivojlantirishda olib boriladigan asosiy sharoit yaratiladi.

3) Bu shunday sharoitki – ovozli nutq materiali xarakterga aloqador, eshituvga beriladigan, o'qituvchi va o'quvchi orasida noanaviy muloqoti, o'quvchi tomonidan qabul qilinuvchi so'zlashuv nutqining balandligi yoki shivirlashi.

a) bir yoki bir necha odatiy suhandonlar

b) noma'lum ovozli suhandonlar xonadagi shovqinli, eshituv mashqlarini olib borilayotgan sharoitda (masalan: o'rtacha balandlikdagi so'zlashuv) yoki shovqin bu sharoit tabiiy sharoit bilan, odamlar muloqot qiladi.

Suxandon va tinglovchi bir sharoitda, bir xonada bo'lishi kerak.

Shunday sharoitki suhandonlar va nutqni qabul qiluvchi

Bu mashqlar asosan, suhandon bilan o'quvchi bir joyda lekin eshitish nutqini qabul qiluvchi yaxshi bo'lsa, ayrim o'quvchilarda masalan: yuqori sinf o'quvchilarida (apparat bilan) boshqa xonada, tashqarida qoladi, (ammo bu yerda eshik ochiq turadi).

v) telefon orqali muloqot

g) eshituvga berish doimiy nutq birliklarda berish (5 dan – 6

birlik, to 1-2) sharoiti.

4) Nutq materialini (radio) magnitplonka yoki grammplastika orqali berish sharoiti.

5) Radio yoki televizor orqali eshitishga berilgan nutq materiali. Ko'pincha, eshituv mashqi to'satdan suhandon bilan nutqni qabul qiluvchi o'quvchi tomonidan olib boriladi.

Mashg'ulotlar olib borilmayotganda suhandon turli holatlarda, munosabatda qabulchini holatida bo'ladi. Agar o'quvchining mashq qabul qiluvchi apparatchiz bo'lsa, o'qituvchi quyidagi holatda bo'ladi: o'quvchining chap yoki o'ng tomonida (mashq olib borilayotgan bita quloqni qabul qiladi, bunda 2 quloq barmoq yoki tampon bilan berkitiladi) o'quvchiga yuzma-uz o'tiriladi.

Zaif eshitish o'qitilishda ovozli nutqni qabul qilish ovoz kuchaytirgich apparatlar yordamida; statsionar, individual bilan; (2 quloqqa), apparatsiz. Shuning uchun bu mashqlar ovoz kuchaytiruvchi apparatlar bilan olib borilganda vaqtning ko'p qismi olib boriladi (ko'pincha zaif eshituvchilar). Ovoz kuchaytiruvchi apparat tanlanayotganda o'quvchi nutqni eshitish, bunda tonal eshitishning saqlanganligi, o'quv yiliga, darsning turi, mashg'ulotga, o'quvchining eshitishiga nutqni qabul qilish, boshqa faktorlarga taalluqli talaffuz.

O'quvchiga eshitish uchun qabul qiluvchi o'qitilishda apparatsiz, yaxshi eshitadigan, yomon eshitadigan ikala quloqqa barobar beriladi (bir xil eshitishning pasayishga alohida beriladi).

Eshitishda nutqni qabul qilishga o'rgatishda apparatsiz, yaxshi eshitadigan quloqqa yil davomida barcha o'quvchiga beriladigan nutq materialini nutqni qabul qilishda apparatsiz, individual eshitish apparati bilan, suhandon beriladigan masofa asta-sekin uzaytiriladi. Shuning bilan, o'qitilishning avvalida, berilgan masofa, beriladigan nutq materialiga xarakteriga, eshituv nutq materiali o'quvchining eshitishining stabil masofasi barcha materialga bog'liq.

Apparatda to'g'ri tanlangan masofa, o'quvchi qabul qiluvchi nutq materiali individual apparat bilan ko'proq natija bo'ladi, nutqni eshitishga beriladigan nutq materiali apparatsizga qaraganda.

Kar va zif eshituvchi o'quvchilar muloqotda qo'llaydigan nutq shakllari va vositalarining o'ziga xos shakllanishi

Hozirgi kunda zamonaviy, har tomonlama komil, bilimdon, ishbilarmon yoshlarning kamol topishini ta'minlash maktab, oila va jamoatchilik tomonidan yoshlarga kuchli e'tibor, yetarlicha keng bilim berishni talab etadi. Bu masala o'sib kelayotgan yosh avlodning o'z ona tilini mukammal egallashisiz hal bo'lmaydi. Ana shu avlodning to'laqonli a'zosi sifatida kar va zaif eshituvchi bolalar ham jamiyat rivojlanishida o'z o'rniga egadir. Ularning tilni egallashi sog'lom tengdoshlariga nisbatan o'ziga xos kechadi. Bu o'ziga xoslik mazkur bolalarning nutqiy va umumiy rivojlanishiga ta'sir etadi. Ushbu cheklanganlik kar va zaif eshituvchi bolalarga ona tilini o'rgatishda maxsus pedagogik, psixologik yondashishni, xususan, tilga maxsus o'rgatishni tashkil qilishni talab qiladi.

Eshitish idroki buzilgan bolalarga tilni maxsus o'rgatish va bolalar nutqini shakllantirish yuzasidan jahon va respublikamizda olib borilgan tadqiqotlar kar bolaga o'z ona tilini o'rgatish maxsus tashkil etilgan jarayonda va davlat tili yoki egallayotgan tili qonuniyatlariga asoslangan metodik vositalarning qo'llanilishi asosida amalga oshirilishi lozim degan ilmiy farazimizning asosli ekanini ko'rsatdi. Bu jarayon asosida kar bolada nutqning og'zaki, yozma shakli egallanib, yordamchi nutqiy vositalar o'zlashtiriladi. Biroq nutq shakllari va vositalarining egallanishi hamda amalda qo'llanishi, ularning muayan til qonuniyatlari asosida bir tizimga solinganligiga va maxsus korreksion jarayonning metodik tashkil etilishiga bevosita bog'liqdir. Maktabda so'zlashuv nutqni shakllantirish bo'yicha ishlar metodik jihatdan to'g'ri yo'lga qo'yilgan bo'lsa, maktab jamoasining e'tibori o'quvchilarda so'zlashuv nutqni muloqot vositasi darajasida shakllantirishga qaratilgan bo'lsa, o'quvchilar nutqiy muloqotni muvaffaqiyatli egallaydilar.

Surdopedagog olim F.Qodirova o'z tadqiqotida keltirganidek kar va zaif eshituvchi o'quvchilarni ona tiliga maxsus o'rgatishda daktil va imo-ishorali nutq vositalaridan o'rinli foydalanishning nazariy va amaliy ahamiyati rus olimlarining ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan

Eshitishning buzilishi aksariyat hollarda nutqsizlik, mazkur nuqson tufayli og'ir nutq buzilishlari yoki umumiy nutq rivojlanmasligiga

olib keladi.

Kar va zaif eshituvchi bolada umumiy rivojlanish bilan bog'liq holda nutqning shakllanishi ham o'ziga xos kechadi.

Sog'lom bolada nutq shakllanishining ilk davridagi kabi, kar bolada ham ovoz, un chiqarishlar sodir bo'ladi. Tug'ma kar bo'lgan bolalarda ham gu-gulash, yig'lash xususiyatlari bo'lib, bular xuddi sog'lom bolalardagidek tashqi yoki ichki muhitdan keladigan signallar—ochlik, tashnalik, sovuq, issiqqa bog'liq bo'ladi. Kar bolada eshitish idrokining nuqsonliligi tufayli o'z-o'zidan tashqi muhit bilan bog'lanish vazifasini uning teri, ta'm, hid bilish, ko'rish orqali sezish imkoniyati bajara boshlaydi. Kar bola 3-4 oylik bo'lganda havo to'lqinlari (vibratsiya)ni sezishi kuzatila boshlaydi. Bunda kar bola havo to'lqinlarining tebranishi-vibratsiyani his qilishi orqali atrofdagilarni «eshitadi». qaysi tomondan to'lqinning kelishi bilan bog'liq holda ko'z qorachig'i, bosh harakatlarini amalga oshiradi. Kar bolaning nuqsoni ko'pincha 6 oylik, ya'ni o'yinchoqlarga intilish, ulardan chiqayotgan ovozlarni farqlash, ovoz manbai tomonga qarashning sustligi yoki yo'qligidan aniqlanadi. Shu bilan bir qatorda F.Qodirovaning ta'kidlashicha eshitishida muammolari bo'lgan bolalar nutqini shakllantirishda quyidagilardan kelib chiqqan holda faoliyat olib borilishi maqsadga muvofiq:

1. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning eshitish idroki nutqiy materialning ma'no tarkibini o'zlashtirishiga bog'liqdir. Agar so'z anglatgan ma'no o'quvchilarga tushuntirilib, so'ngra eshitib farqlashga berilmas ekan, o'quvchilarning nutqiy materialni eshitib farqlash imkoniyatlari baribir past darajada bo'ladi. Demak so'zning fonetik, leksik jihati ustida maxsus ish olib borilmasa, qanchalik shu so'z bolaning eshitishiga berilmasin, u shu so'z ekanligini farqlamaydi. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilar so'zlashuv nutqini shakllantirishda korreksion ishlar eshitish idrokini rivojlantirish asosida emas, balki nutqni shakllantirish asosida eshitish idrokini va boshqa ikkilamchi (nuqson keltirib chiqqan) nuqsonlarni bartaraf etishga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq.

2. Maktab-internatlarda o'quvchilarning lug'at boyligini o'stirish bo'yicha ishlar aynan so'z anglatgan ma'noni o'quvchilarga yetkazishga emas, balki tushuncha va tasavvurlarning imo-ishoralar orqali egallanishiga yo'naltirilmoqda. qisqacha qilib aytganda:

-maktab-intenatlarda o'quvchilarning lug'ati ustida ish sifati juda past, chunki topshiriqlar soddaligiga qaramay o'quvchilarning so'z anglatgan ma'noni tushunishi qiyin bo'lyapti;

-o'quvchilar topshiriqlarni aksariyat hollarda o'qituvchi tomonidan harakatlar va imo-ishoralar asosida tushuntirilgandan yoki qayta-qayta takrorlangandan keyin tushunib bajaraptilar. 3.Ko'rsatkichlarning sinflar bo'yicha har-xilligi o'kituvchi, tarbiyachi hamda yakka tartibda olib boriladigan mashg'ulot o'qituvchilarining faoliyati bilan bog'liqdir. Demak o'quvchilarning lug'ati ustida ishlashda o'qituvchi, tarbiyachi va sinf yakka mashg'ulot o'qituvchisining uyg'un holdagi faoliyati hamda tilga o'qitish fanlari «Nutq o'stirish», «Tevarak atrof bilan tanishtirish», «Predmetli amaliy ta'lim» va tarbiyachilar o'tkazadigan mashg'ulotlar yuzasidan dasturlarning o'zaro bog'liq holda, bir-birini to'ldiruvchi munosabatda tuzilishi lozimligi kar va zaif eshituvchi bolalarda o'zbek tilida so'zlashuv nutqini shakllantirishning yetakchi omillaridandir.

4.Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni o'zbek tilida og'zaki va yozma so'zlashishga o'rgatish bo'yicha ishlar metodik jihatdan yetarlicha to'g'ri yo'lga qo'yilmagan. Sabablari deb quyidagilarni belgiladik:

-o'qituvchilar tayanishi mumkin bo'lgan bevosita o'zbek tilida va shu til qonuniyatlariga asoslangan metodik manbalar mavjud emas;

-sinflarda nomutaxassis pedagoglar (tadqiqotda ishtirok etgan o'qituvchilarning 31 % mutaxassis) faoliyat ko'rsataptilar, ayniqsa tarbiyachilarning soha bo'yicha saviyalari yetarli emas, chunki ular kar, zaif eshituvchi bolalarning ruhiy va aqliy imkoniyatlari hamda xususiyatlari haqidagi ma'lumotlar bilan tanishmaganligi aniqlandi;

-sinflarning jihozlanishi didaktik, metodik talablarga javob bermaydi;

-sinflarda guruh bo'lib foydalanishga mo'ljallangan ovoz kuchaytirib beruvchi apparatlarning yetishmasligi, mavjudlarining ta'mir talabligi.

5. Kar va zaif eshituvchi bolalarning ijtimoiy hayotda moslashuvi va ularda kommunikativ malakalarga ehtiyojni tug'dirish oiladagi ta'limiy e'tibor darajasiga bevosita bog'liqdir. O'rganuvchi tadqiqot asosida olgan natijalarga ko'ra 15% gina oilalar farzandi bilan maxsus shug'ullanadi.

O'quvchining maktabda egallagan nutqiy ko'nikma va malakalarini mustahkamlash va amalda egallashlariga erishish uchun oilada keng sharoit yaratiladi. Bu esa bolaning keyingi bosqich ta'lim-tarbiyasiga va umuman taqdiriga ta'sir etuvchi omillardandir.

Shunday qilib, surdopedagogika sohasida ilk yaratilgan kar va zaif eshituvchi bolalar so'zlashuv nutqini o'rganish metodikasini amaliyotga tatbiq etish asosida olib borgan kuzatishlarimiz yuzasidan keltirilgan materiallar boshlang'ich sinf kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning og'zaki so'zlashuv nutqini shakllantirish bo'yicha korreksion-pedagogik tizim lozimligini tasdiqladi.

Kar va zaif eshituvchi bolalar nutqining rivojlanishiga sog'lom bolalarda nutqning rivojlanishini mezon sifatida qaragan holda nutq va uning fiziologik asoslarini keltirib o'tamiz.

Nutqning nerv-fiziologik asosi bu ikkinchi signallar tizimi(bosh miya po'stlog'idagi alohida markazlar)ning faoliyatidir. Nutq orqali aks ettirish odatda eshitaladigan, ko'riladigan va talaffuz etiladigan qo'zg'atuvchilarning ta'siriga bog'liqdir. Ana shu jihatdan olganda, xar bir so'z qo'zg'atuvchi sifatida uch xil shaklda namoyon bo'lishi mumkin:

1.Eshitish sezgisining qo'zg'atuvchi- ovozli so'z sifatida.

2.Ko'rish sezgisini qo'zg'atuvchi-yozilgan so'z, gaplar, harflar sifatida.

3.Kinestezik qo'zg'atuvchi-aytilayotgan, talaffuz etilayotgan, yozilayotgan so'zlar sifatida.

Nutq faoliyati bosh miya katta yarim sharlari po'stlog'ining murakkab faoliyati mahsulidir, ya'ni:

-eshitilayotgan nutq tovushlarini analiz-sintez qilish;

-tovushlarni to'plab biron narsani ifodalovchi so'zni tuzish.

Bosh miya katta yarim sharlaridagi nutqning maxsus markazlari eshitish, harakatlantirish, ko'rish markazlariga bo'linadi.

Inson nutq orqali munosabatda bo'lib, har doim nutq tovushlarini eshitar ekan, bunda tovushlar o'rtasida vaqtli aloqalar(assotsiatsiyalar) ning yuzaga kelishi orqali butun bir so'z, so'zlar o'rtasida ham vaqtli aloqalarning yuzaga kelishi gap hosil qiladi. So'zlar va ular orqali ifodalanayotgan narsa va hodisalar o'rtasida ham vaqtinchalik assotsiatsiya yuzaga keladi. Demak nutqni egallayotgan bola faqat uning shakl tomoninigina emas, balki nutqning ma'no tomonini ham

egallaydi. Bu esa bola uchun juda qiyin va uzoq davom etadigan jarayondir. Chunki bola nutqni egallagan holda tug'ilmaydi. Bola nutqining taraqqiyoti uning atrofidagi katta odamlar tilining ta'siri ostida rivojlanib boradi. Bolaning atrofidagi insonlar(ota-onasi, oila a'zolari va h.)qaysi tilda gaplashsalar, bola ham shu tilni o'rganadi. Sog'lom bola nutqni egallashdek juda ham qiyin jarayonni qisqa vaqt davomida uddasidan chiqa oladi.

Yangi tug'ilgan bolalarda nutq bo'lmasa-da, ularda qandaydir ovoz chiqarish, ya'ni guvranish, yig'lash xususiyati bo'lib, bu xususiyat tashqi yoki ichki muhitdan keladigan signallar(ochlik, tashnalik, sovuq, issiq)ga bog'liq bo'ladi. Bola 2-3 haftalik bo'lgach, unda tovushlarga nisbatan dastlabki reaksiya yuzaga kela boshlaydi. 2-3 oylik davrda bolada tovush va tovush chiqarayotgan manba o'rtasida assotsiatsiya maydonga keladi. Bola tovush eshitilayotgan tomonga qarab boshini buradi.

Shunday qilib, asosiy aloqa vositasi bo'lgan nutq bola ruhiyatining taraqqiyotida benihoya katta rol o'ynaydi. Bog'chada va oilada to'g'ri yo'lga qo'yilgan ta'lim-tarbiya va xususan, bog'chada ona tilidan o'tkaziladigan maxsus mashg'ulotlar tufayli bola nutqini meyorda rivojlantirish mumkin. Bola bog'cha yoshining oxiriga kelganda og'zaki nutqdan erkin foydalana oladigan bo'ladi.

Bolalar nutqining shakllanishiga doir uchinchi, maktabgacha (3 yoshdan 6 yoshgacha) bo'lgan davrida eshitish va idrok qilish malakalari rivojlanib boradi. Bu esa bola uchun o'z talaffuzini nazorat qilish imkoniyatini yaratadi. Ba'zi hollarda esa bola o'z kamchiligini to'g'rilaydi. Mazkur jarayon bolada fonematik idrokning shakllanib borishini bildiradi.

M. Hamidova bola nutqining rivojlanish jarayoni o'z vaqtida to'g'ri kechishi uchun quyidagi maxsus sharoitlar, ya'ni:

- bola ruhiy va jismoniy jihatdan sog'lom bo'lishi;
- meyordagi aqliy qobiliyatga ega bo'lishi;
- meyorda eshitishi va ko'rishi;
- yetarli darajada ruhiy faollikka ega bo'lishi;
- fkr almashish ehtiyojiga ega bo'lishi;
- to'g'ri tashkil etilgan nutqiy muhitga ega bo'lishi zarurligini ta'kidlaydi.

Bola yashayotgan muhit nutqning shakllanishiga bevosita ta'sir

etadi. Oilada bolaning rivojlanishiga nisbatan maqsadli, o'z vaqtida yosh xususiyatlariga mos ravishda ta'limiy e'tibor berilishi nutq shakllanishida hal qiluvchi omil sifatida mazmun kasb etadi. Zero, «Ijtimoiy muhit va uning tuzilishi-deb ta'kidlaydi L.S. Vigotskiy-har qanday tarbiya uchun tugal va hal qiluvchi omildir».

Agar nuqson qanchalik erta aniqlanib, to'g'ri tashxis qo'yilib, kar bolaga e'tibor maxsus tashkil etilsa, nuqsonni bartaraf etish, bilinmaydigan holatga keltirish imkoniyati keng bo'ladi. Aksincha bo'lsa, ruhiy, jismoniy va ular bilan bog'liq holda aqliy rivojlanishi orqada qoladi, ya'ni bola ijtimoiy muhitdan cheklangan holda rivojlanadi. Bunda ota-ona va yaqinlarining e'tibori qanchalik kuchli bo'lmasin, maxsus yondashuv tashkil etilmas ekan, bolaning umumiy rivojlanishi orqada qolaveradi. Chunki eshitish idrokining vazifalari nihoyatda muhimdir. Kar yoki II-bo'lim zaif eshituvchi bola nafaqat oddiy nutqiy tovushlarni, balki nonutqiy tovushlarni ham qabul qila olmaydi, qabul qilsa ham farqlay olmaydi. Shu bilan birga kar bola ovoqli, so'zli nutq mavjudligini, ular inson faoliyatini tashkil etishini, boshqarishini ham anglamaydilar. Natijada ular boshqalarning so'zlarini eshitmagach, o'zlari ham so'zlarni talaffuz etishdek, gapirishdek oliy-ijtimoiy ne'matlardan bahramand bo'la olmaydilar. Demak karlik juda chuqur insoniy sifatning shakllanishiga salbiy ta'sirini berganligi bois, kar bola jamiyatdan ajralib qolishi mumkin.

Bola ko'rib, ta'm, hid bilib, teri orqali sezib yashasa-da, bu harakatlar yashash uchun yetarli bo'lmagan tizimiga xosdir.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Eshitish qobiliyatini aniqlash uchun nimalarni bilish kerak?
2. Eshitish qobiliyatini rivojlantirish usullarini usullari qanday qo'llaniladi?
3. O'quvchilarning rehabilitatsiyasida eshitish qobiliyatining rivojlantirilishinikn ahamiyatini ayting.
4. Audiologik tekshiruv nima?
5. Audiogramma nima?
6. Nima uchun eshitishni rivojlantirish yakka tartibda rejalashtiriladi
7. Eshitish masofasi qanday aniqlanadi?

8. Eshitishni rivojlantirish qanday va nimalar vositasida rivojlantiriladi?

9. Ish masofasi bilan rezerv masofaning farqi nimada?

10. Eshitish qobiliyatini ovozni kuchaytirib beruvchi apparatsiz rivojlantirish qanday amalga oshiriladi?

11. Ish masofasi bilan rezerv masofaning farqi nimada?

12. Eshitish qobiliyatini ovozni kuchaytirib beruvchi apparatsiz rivojlantirish qanday amalga oshiriladi?

13. 4-sinfda hqish fanining mazmuni va unga qo'yigan talablar nimalardan iborat?

15. Grammatika bo'limining mazmuniga kiritilgan?

16. So'z turkumlari dasturda qanday tartibda va qanday berilgan?

XV. ONA TILI TA'LIMINING NAZARIY VA AMALIY UYG'UNLIGI DASTURI VA DARSILIGINING ASOSIY MAZMUNI.

Kar va zaif eshituvchi bolada nutqning shakllanish mexanizmini aniqlash uchun ichki nutq mohiyatini anglash muhimdir. Ichki nutq rus olimlarining tadqiqotlarida quyidagicha ta'riflanadi: ichki nutq fikrning iqtisodiy ta'minoti, inson ongi va aqliy faoliyati mexanizmi, nazariy va amaliy faoliyatni rejalashtirish demakdir (N.I.Jinkin, A.N.Sokolov, A.A.Leontyev).

Fikrni nutq orqali ifoda etishda ichki nutqning ahamiyatini ochib berish bo'yicha qator olimlar tadqiqot qilganlar. Ushbu tadqiqotlardan biz uchun muhim umumiy holatni keltiramiz, ya'ni ichki nutq natijasida fikr qurilmasi paydo bo'ladi. Pirovardida u yoyiq nutqiy ifodaga aylanib qo'llaniladi.

I.A. Zimnyaya kuzatishlarida fikr nutq shakllanishining birinchi komponenti sifatida tashqi ko'zg'atuvchi, ya'ni motivni tushunish hisoblanadi. Ikkinchi komponent sifatida ichki nutqda qurilgan fikr hisoblanadi. Nutq-fikrning hosil bo'lishidagi bu bosqichda so'z tanlash, ya'ni ichki nutq kodining muayan til birliklariga aylanishi sodir bo'ladi.

Nutq hosil bo'lishining uchinchi komponenti ichki nutq asosida fikr qurilmasini tuzish hisoblanib, bu bosqich fikr-gapning grammatik qurilishi bosqichi deb nomlanadi.

To'rtinchi komponent fikrni nutqiy ifoda shaklida tashqarida qo'llash hisoblanadi. Bunda nutqning tashqi bezagi-talaffuzi va intonatsiyasi, ichki bezagi esa-tuzilishi, grammatik qurilishi hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan «fikrdan nutqqacha yo'l» ning ochib berilishi yuzasidan ma'lumotlar kar va zaif eshituvchi bolalarga til o'rgatish amaliyotida qator xulosalarga olib keladi. Ular nutqiy murojaatlarning hosil bo'lishida ichki nutq mexanizmlarining ahamiyatini ochib beradi va tafakkur bilan birga nutq orasidagi bog'liqlikni namoyon qiladi.

I.Pavlov ta'limotiga asosan, nutq tafakkur zamiri hisoblanar ekan, u holda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish mumkin bo'lmaydi yoki cheklangan holda mumkindek tuyuladi. Biroq bu xulosa noto'g'ri, chunki kar va zaif eshituvchi bolalar ham sog'lom

bolalar qatori maxsus tashkil etilgan ta'lim-tarbiya jarayoni natijasida maxsus belgilangan (aynan shu bolalar fiziologik, psixologik imkoniyatlaridan kelib chiqilgan) talablarni egallash imkoniyatiga egadir. Sog'lom o'quvchilar tilning asosiy qonun-qoidalarini, eng zarur birliklari (tovush, so'z, qo'shimcha)ni va ularning birikish qonun-qoidalarini jamiyatdan tayyor holda qabul qiladi. Umrda maktab ko'rmagan odamlar ham tilni hayot, turmush, jamiyat va uning a'zolari bilan aloqa qilish jarayonida o'zlashtiradilar, lekin til ichki imkoniyat sifatida aniq bir fikrni xilma-xil usul va vositalar bilan bayon qilish imkonini beradi. Tilning bunday imkoniyatlarini bir tizimga soluvchi omil me'yordir. Me'yor ilmiy-adabiy til uslublari mezonlarida o'z aksini topadi.

Kar va zaif eshituvchi bolalarni tilni muloqot vositasi sifatida egallashga o'rgatish jarayonining asosini so'zlashuv (og'zaki, yozma) nutqini shakllantirish tashkil qiladi. Ushbu jarayonga psixologik-pedagogik tavsif berish kar va zaif eshituvchi bolalarda nutq shakllari va nutqiy vositalarning o'zaro fiziologik, psixologik munosabatini tahlil qilishni taqozo qiladi.

Kar va zaif eshituvchi bola maktabga kelgan kunidanoq yangi muhitga, yangi o'rtoqlarga, yangi faoliyatga duch keladi. Ularda muloqotga ehtiyoj tug'iladi. Jonli muloqotga ehtiyoj kar va zaif eshituvchi bolani(so'zli ifodaga ega bo'lmagani uchun) boshqa muloqot vositasi, jumladan, imo-ishorali belgilardan foydalanishga undaydi.

Kar va zaif eshituvchi bolalarda nutqni shakllantirish va rivojlantirish boshqa sog'lom analizatorlarga tayanish orqali amalga oshiriladi.

Maxsus o'qitish jarayonida o'quvchilarda atrofdagilar og'zaki nutqini qabul qilish malakalari shakllanadi, nutqiy ovoz va nafasdan foydalanish ko'nikmalari ishlab chiqiladi, ayrim tovushlar, so'zlar va ularning birikmalarini talaffuz qilish asosida so'zlashuv nutqiga o'qitishning dastlabki talablari bajariladi. Hatto oddiygina og'zaki nutqni ko'rib qabul qilish va talaffuz qilish o'qituvchi hamda o'quvchi tomonidan ma'lum vaqtni, mas'uliyatli e'tiborni talab qiladi. Shuning uchun og'zaki nutq kar va zaif eshituvchi bolalarning eshituvchilar jamiyatida moslashishi uchun muhim vosita sifatida ta'limning boshlang'ich (tayyorlov sinfi) davrida muloqot vositasi

vazifasini bajara olmaydi.

Eshituvchilar qo'llaydigan nutqning yozma turi ham bu davrda o'z xususiyatlari bilan kar va zaif eshituvchi bolalar uchun jonli muloqotda asosiy vosita sifatida ahamiyat kasb etmaydi. Kar va zaif eshituvchi bolalarga atrofdagilar bilan og'zaki, yozma muloqot qilishni o'rgatishdagi qiyinchilik birorta yordamchi vositaga, masalan, daktil nutqqa ehtiyojni tug'diradi. Daktil alifbo-muayan til alifbosida mavjud harflarning barmoq harakatlari yordamida ifodalanishi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida ovozni kuchaytiruvchi apparatlardan foydalanish o'qituvchining nutqini eshitib-ko'rib qabul qilish imkonini beradi. Kar va zaif eshituvchi bolalarda og'zaki so'zlashuv nutqini rivojlantirishning bir jihati axborotni qabul qilish, ya'ni atrofdagilar nutqini anglash bo'lsa, ikkinchi tomoni o'z fikrini talaffuz qilish, ya'ni axborotni og'zaki tarzda yetkazish hisoblanadi.

Surdopedagogika tarixining har bir davri vakillari shuni ta'kidlaydilar, kar va zaif eshituvchilar tomonidan og'zaki nutq faqat ko'rish orqali qabul qilinadi. Bunda nutqiy organlar harakati nazarda tutiladi. Kar va zaif eshituvchi bolalar labdan o'qiganda nutqiy organlarning alohida nutqiy harakatlariga tayanib emas, balki so'zni butun kontekstda qabul qiladi. Bunda fikrlash qobiliyati muhim rol o'ynaydi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, labdan o'qishning sifati bola nutqining rivojlanish darajasiga bog'liqdir. So'zlashuv nutqning rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, labdan o'qish malakasi shunchalik aniq bo'ladi.

Kar bola so'zlashuv nutqining yozma shakliga ham o'qitiladi. A.R.Luriya ta'kidlashicha: «Yozuv o'zida nutq faoliyatining murakkab shaklini, yuqori darajali jarayonni aks ettiradi. Unda turli xil a'zolar faoliyati eshitish, ko'rish, umumiy harakatlanish analizatorlari ishtirok etadi. Yozuv jarayonida ular orasida yaqindan bog'lanish va o'zaro aloqadorlik amalga oshiriladi.

So'zning tovush tarkibini tahlil etish, yozuv jarayonining eng murakkab operatsiyalaridan biri hisoblanadi. So'zni to'g'ri yozish uchun uning tovush tarkibini, uzluksizligini va har bir harf o'rnini farqlash lozim. Sog'lom bolalarda so'zning tovush tarkibini egallash eshitish va harakat analizatorlarining birgalikdagi faoliyati orqali amalga oshadi. Tovushlarning so'zdagi o'rni, ketma-ketligini

farqlashda baland, past va ichki talaffuz katta rol o'ynaydi. Eshitish va talaffuz qilish so'zning tovush tarkibini aniqlashga, o'xshash tovushlarni farqlashga yordam beradi. Demak, sog'lom bolalar yozuvni nutqning ikkinchi ko'rinishi sifatida egallaydi, chunki yozuv og'zaki nutqning harflar ko'rinishidagi aksi sifatida o'zlashtiriladi. Kar va zaif eshituvchi bola esa yozuv-alifbo orqali og'zaki nutqning tovush-harf va butun tuzilishini egallaydi. Yozma nutqning kar va zaif eshituvchi bola uchun mos va sodda shakl ekanligi haqida ko'pgina mualliflarning ishlarida ma'lumotlar mavjud. Ulardan masalan F.F.Rau ishlarida bolalarning kartochkalar asosida so'z yoki jumla tarkibini o'zlashtirish jarayoni yoritilgan.

Ye.P.Musatovning fikricha yozma nutq dastlab predmetlar va namoyish etilishi kerak bo'lgan yoki etilgan harakatni ifodalash uchun beriladi. Faqat ritmika darsida undan foydalanishga to'xtalganda muallif yozma nutqning ahamiyatini ko'rsatib o'tadi. Bunda u buyruqlar («o'ngga», «tur», «yugur», «roslan» kabilar)ni bolalarga berishda kartochkalardan foydalanishni ko'zda tutadi.

M.A.Tomilova esa yozma nutqqa o'zgacha yondoshadi. Uning tavsiyalarida ko'rsatilishicha, kar bola qanchalik erta mustaqil yozishni bilsa, u atrofdagilar bilan kengroq muloqot qilish imkoniyatiga shunchalik tez ega bo'ladi. Mazkur muallifning ishlarida kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning so'zlarni bilishi, predmetlarni nomlashi, gap tuzishi haqida ma'lumotlar mavjud. Biroq u ham nutqiy materialdan bevosita muloqot jarayonida foydalanish ustida to'xtalmaydi. M.A.Tomilova fe'lining ahamiyatini holat va harakat ifodasi sifatida biladi. Boshqa mualliflar esa fe'lni harakatga undovchi sifatida ta'riflaydilar. Uning tavsiya qilishicha, yozma nutqqa o'qitish ota-onalarga xat yozishdan boshlansa, unda u bolalarning ehtiyojiga javob beradi va nutqning rivojlanishiga turtki bo'ladi.

Demak eshitish orqali qabul qilingan qo'zg'alishlar takrorlash orqali mustahkamlanuvchi artikulyatsion reaksiya hosil qiladi. Bu holat quloq orqali qabul qilingan qo'zg'atuvchilarning ifodasigina emas, balki tovushlarning differentsiatsiyasiga va qabul qilingan qo'zg'alishlardan qolgan izlarning saqlanishiga yordam beruvchi omildir.

Ma'lumki, inson tovushlarni artikulyatsiya, ya'ni talaffuz

qilgandagina, uni yaxshi differentsiatsiyalaydi va esda saqlaydi. Tayyor kartochkalar bilan ishlaganda harakat sferasi mustasno qoladi. Chunki qo'zg'atuvchilarning differentsiatsiyalanish va ulardan qolgan izlarning saqlanish jarayoni faqat ko'rishga asoslanib qoladi.

Kar va zaif eshituvchi bolalarni tayyor kartochkalar asosida talaffuz (artikulyatsiya) ning ishtirokisiz tilga o'qitish yuqori natija bermaydi. Yuqorida keltirilganidek, kar va zaif eshituvchi bolalar so'zlashuv nutqining yozma shakli xususiyatlari yuzasidan tajribalar mavjud.

R.M.Boskis kar va zaif eshituvchilar uchun yozma nutqning og'zaki nutqqa nisbatan qator afzalliklarini quyidagicha ta'kidlaydi: «Kar va zaif eshituvchi bola uchun so'zning grafik obrazi:

-uning barcha tarkibini aniq ko'rish;

-uni tashkil qilgan tovushlar ketma-ketligini o'rganish imkonini beradi.

Kar bola yozilgan so'zni butunlik sifatida qabul qilish va shuning asosida uni o'zlashtirish jarayonini jadallashtirishi mumkin. Notanish so'zga duch kelgan bola uning ustida o'rganish va esda saqlash uchun to'xtalishi mumkin».

F.F.Rau ham kar va zaif eshituvchi bolalar uchun yozma nutqda mujassam bo'lgan qator afzalliklarni sanab o'tadi: «Kar bola yozilgan so'zni, labdan o'qiganga nisbatan aniq va yengil qabul qiladi. Kar bola og'zaki nutqqa nisbatan, yozma nutqni tezroq egallaydi. Yozma nutqning qanchalik erta egallanishi, bolani shunchalik erta kitobga yaqinlashtiradi. Yozma nutqni o'zlashtirish kar bolaning o'z fikrini so'z orqali ifodalash, atrofdagilar bilan muloqot qilish imkoniyatini tezlashtiradi».

Yozuvni o'zlashtirish yozma shakldagi muloqotni amalga oshirish imkonini beradi. Yozma nutqni egallash esa inson uchun aqliy, nutqiy, ahloqiy, hissiy, estetik rivojlanishning yuqori va yangi imkoniyatlarini yaratib beradi.

O'zbek tili yozuvining tovush-harf tarkibini egallash bilan bola murakkab nutqiy bilish faoliyat turiga kirib keladi. Bola o'z nutqini ongli ravishda tahlil qiladi, talaffuzini farqlaydi. Eshitib farqlagan so'z (tovush, bo'g'in)ni yozuvda ifodalangan yoki ko'z o'ngida gavdalanayotgan grafik belgilar bilan solishtiradi. Shu tariqa ko'p marta analitik-sintetik mashqlarning takroran bajarilishi natijasida

nutqiy materialdan foydalanish ko'nikma va malakalari ishlab chiqiladi.

Kar va zaif eshituvchi bola uchun yozma nutq tuzilishi jihatdan og'zaki nutqqa nisbatan juda murakkabdir. Murakkabligi unda foydalanilgan sintaktik vositalarda, uning mantiqiy ketma-ketligi, aniqlik darajasi, yoyiqligi va shu kabi qator xususiyatlarida ko'rinadi. Shuning uchun undan foydalanish nutqiy vositalarni egallash va bilish faoliyatining yuqori darajasini ko'zda tutadi. Mazkur daraja muntazam o'sadi. Chunki ushbu faoliyat turi tafakkur va nutqni rivojlantiradi. Bu haqida F.F.Rau o'zining «Kar bolalarni talaffuzga o'rgatish» nomli asarida shunday deydi: «So'zlashuv nutqining yozma shaklini egallash bilan bola nutqiy muloqot va bilishning yangi va samarali vositalari bilan tanishadi. Yozilgan so'z bola uchun til tizimini to'la, chuqur va ongli egallash imkoniyatini ochib beradi».

Yozishni bilish va buning asosida yozma nutqni egallash og'zaki nutqni muloqot vositasi sifatida kengroq foydalanish orqali rivojlanadi.

A.N.Gvozdev yozuv vositalari ahamiyati bo'yicha quyidagi fikrni aytadi: «Shuni e'tiborga olish kerakki, yozuvning bevosita maqsadi, talaffuzni yetkazish emas, balki bu fikrlar haqida xabar berishdir».

Demak yozuv qoidalarini o'zlashtirishgina emas, balki uni anglash, til tuzilishiga chuqurroq (harfli, tovushli, bo'g'inli tarkibi) kirib borish muhimdir. S.A.Zikov so'zning grafik va artikulyatsion ifodalari orasidagi bog'liqlikni quyidagi munosabatlarda belgilaydi.

Tilga maxsus o'qitish metodikasida labdan o'qish (og'zaki ko'rib qabul qilish) va artikulyatsiyaning bog'liqligi yuzasidan qarama-qarshi fikrlar mavjud. Ularning biri labdan o'qish malakalarini shakllantirish artikulyatsiyaga bog'liq emas deb hisoblaydi. Bunday fikr tarafdori Ye.P. Musatov yozadi: «Amaliyot shuni ko'rsatadiki, eshitishda nuqsoni bo'lgan shaxs so'z yoki gapni labdan o'qib, xatto juda qiyin artikulyatsion holatni anglasa-da, lekin ularni talaffuz qila olmasligi mumkin».

Og'zaki nutqni talaffuz qilish imkoniyatiga ega bo'lmagan holatda ham atrofdagilar so'zlashuv nutqini labdan o'qib tushunish mumkin. Bundan quyidagi xulosa kelib chiqadi, ya'ni kar va zaif eshituvchi o'quvchi uchun labdan o'qish (og'zaki nutqni ko'rib

qabul qilish) o'z nutqini talaffuz qilishga nisbatan oson kechadi. Boshqacha fikr tarafdorlari, jumladan F.F. Rau og'zaki nutqni ko'rib qabul qilish, ya'ni labdan o'qish, nutqni talaffuz qilishga va uning umumiy rivojlanishiga uzviy bog'liq deb hisoblaydi. Ya'ni talaffuz qilishni mustahkamlamay turib, og'zaki nutqni og'zaki-ko'rib qabul qilishni rivojlantirish samara bermaydi. Bu holat metodikaga kar va zaif eshituvchi o'quvchilarga «tovush qo'yish» terminini olib kiradi.

A.G.Basova ta'lim-tarbiya jarayonida imo-ishorali nutqdan foydalanish bo'yicha kuzatish olib bordi. «Tilni o'qitishning dastlabki kunlaridanoq,-deb yozadi M.A.Tomilova,-kar va zaif eshituvchi bola so'zga ikki tomonlama yondashishi lozim:

-so'zning ma'no-leksik jihat (stol-predmet nomi, turibdi-harakat nomi)

-so'z (nutq)ning shaklini farqlash (yozma, og'zaki, daktil)».

1925-yil karlar ta'limi bo'yicha xalqaro konferensiyada L.S. Vigotskiy shunday deydi: «Aynan mehnat ta'limi va tarbiyasini qo'llash karlarni o'qitishdagi barcha qiyinchiliklardan chiqib ketish yo'lidir. Asosiysi mehnat tarbiyasi hayotga eng yaxshi yo'l, u ilk yoshdanoq hayotda faol ishtirok etish uchun garovdir. Shuning uchun u kar bolani barcha narsa-muloqot, nutq, idrok bilan qurollantiradi».

S.A.Zikov, M.I. Glebova, Ye.N. Marsinovskaya, M.F. Titovalar o'quvchilarda so'zlashuv nutqini shakllantirishda ko'rgazmali-amaliy faoliyatning ahamiyatini ilmiy asoslab berdilar. S.A. Zikov ko'rgazmali-amaliy faoliyatni uch guruhga ajratadi: illyustrativ-tasviriy, o'lchov-hisobli va nihoyat oddiy materiallardan buyum yasash.

S.A.Zikov, T.S.Zikova ta'limotlariga asosan, Ye.N. Marsinovskaya predmetli amaliy ta'lim-kar bolalarning har tomonlama rivojlanishida muhim didaktik sharoit ekanligini ilmiy tadqiq qilgan.

A.A. Leontyev, I.A. Zimnyayalarning ta'riflashlaricha, nutq fikrni nutqiy faoliyatda qurish va ifodalash, xususan, gapirish vositasidir[94,-103]. Darhaqiqat, kar bolalarda nutqni shakllantirish va rivojlantirish jarayoni nutqiy faoliyatni shakllantirish hamda uning shakl va turlarini egallash orqali amalga oshiriladi. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilar so'zlashuv nutqining shakllanishi Ye.P.Kuzmichova va N.V. Kochegarovalar fikricha, bolalarda nutqqa bo'lgan davr va ilk yoshdagi nutqiy rivojlanish davrining

to'g'ri aniqlanib, yo'nalganligiga bog'liq. Ya'ni bu jarayon ota-ona oldidagi ma'suliyatni talab qiladi. Aksariyat holda bunday bolalar nutqqacha bo'lgan davrda (gugulash) ona ovozigiga befarq bo'lishlari va bunga kattalar tomonidan «keyinchalik gapiradi» degan munosabat bildirilishi kuzatiladi. Bu esa bolada kattalar nutqiga taqlid qilish kabi jarayonni ham kechiktiradi. Natijada bola atrofdagilardan cheklangan munosabatdaligicha rivojlanadi. Shuning uchun kar va zaif eshituvchi bolaning tashhisi erta aniqlanib, to'g'ri yondashilsa, uning muloqot qilish imkoniyatiga shunchalik zamin yaratiladi. Eshitish idrokining rivojlanganlik darajasi kar bolalarda so'zlashuv nutqining rivojlanishi uchun yetakchi omilligi bois, qator olimlar (F.Alimxo'jayeva, Ye.P. Kuzmichyova, N.F.Slezina, L.V.Neyman va boshqalar) ovoz kuchaytiruvchi apparat(OKA)larning ahamiyati ustida tadqiqot olib borganlar va kar va zaif eshituvchi bolalarning ijtimoiy hayotga moslashuvida eshitish imkoniyati muhim vazifani bajaradi deb hisoblaydilar hamda ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarida eshitish idrokini rivojlantirgan holda o'quvchilarning atrofdagilarga axborot uzatishi, axborot qabul qilish imkoniyati o'sishini ilmiy asoslab berdilar

Kar o'quvchilar so'zlashuv nutqini shakllantirish bo'yicha tajriba o'qitish metodikasini ishlab chiqishda quyidagi tamoyillarga tayanildi:

1. Nutqiy materialni tanlashda soddadan murakkabga qarab borish. Bunda kar bolada so'zlashuv nutqini shakllantirish bo'yicha korreksion ishning turli bosqichlarida korreksiya ishlari tovush, bo'g'in, so'z va gapdan boshlashni, muloqotga o'rgatish oddiy topshiriqlardan murakkab topshiriqlarga o'tishni talab etadi.

2. Korreksion-pedagogik ishlarning kommunikativlik tamoyiliga tayanildi, ya'ni barcha nutqiy materiallar o'quvchilarni muloqotga undashga, ularda nutqqa-gapirishga ehtiyojni hosil qilishga yo'naltirildi.

3. O'quvchilarning nutqiy materialni idrok qilishi, tushunishi va ularni amaliy egallashiga qaratilgan mashqlar sistemalilik, izchillik va ketma-ketlilik, ko'rgazmalilik tamoyillariga tayanilgan holda tuzildi.

4. O'quv materialini tashkil etishda mavzuli-vaziyatboplik tamoyiliga tayanildi. Ya'ni o'quvchilarning hayotida ko'p uchraydigan,

tajribasida qo'llagan, ko'rgazmali ravishda keng yoritish mumkin bo'lgan vaziyatlar, voqea-hodisalar, predmetlar mazmuni ifodalangan nutqiy materiallar tayyorlandi.

5. Korreksion-kommunikativ ta'limni amalga oshirishda differensial (tabaqalashgan) yondashildi, ya'ni topshiriqlar tizimi o'quvchilarning nutqiy imkoniyatlarini, yosh va individual hususiyatlarini inobatga olgan holda tayyorlandi. Bunda korreksion-pedagogik jarayon o'quvchilarning eshitish qoldig'idan foydalanish, labdan o'qish malakalarini rivojlantirishga yo'naltiriladi.

Yuqorida keltirilganidek, kar va zaif eshituvchi bolalar maktablarida o'quvchi quyidagi fanlar asosida o'zbek tiliga o'rgatiladi:

1. Savodga o'rgatish.
2. Nutq o'stirish.
3. Tevarak-atrof bilan tanishtirish.
4. Predmetli amaliy ta'lim.
5. Daktil nutqqa o'qitish.
6. O'qish
7. Eshitish qobiliyatini o'stirish, talaffuzni shakllantirish bo'yicha yakka mashg'ulot va tarbiyaviy mashg'ulotlar.

4-sinfda ona tili fanining mazmuni

II. O'qish va nutq o'stirish

O'qish ko'nikmalari

Ongli, bir tekisda, ovoz chiqarib va ichida o'qish; o'qituvchi bilan birgalikda; Pauzalar, tinish belgilari va orfoepiya qoidalariga; mazmuni tanish bo'lgan matnni tezo'qish; od olgan she'rlarini yoddan aytib berish (talaffuz imkoniyatlaridan foydalangan holda);

Matn ustida ishlash

O'qituvchining yordami bilan butun matnni yoki uning katta qismlarining mazmunini aniqlab olish. Bayon etilayotgan matndagi voqealar, hodisalar ketma-ketligini aniqlab, o'rnatish. Keyingi bosqichda tahlil qilish uchun hikoyadan qiziqarli va ahamiyatli qismlarini ajratib olish.

O'mumlashtiruvchi mazmundagi savollarga javob berish. Asarning alohida qismlariga rasm, illyustratsiyalar tanlash. Bitta muallifga ta'aluqli bo'lgan asarlarni bir to'plam qilib umulashtirish va ularni mavzular bo'yicha bo'lib chiqish. Asarning janrini aniqlash (hikoya,

she'riy, masal, ertak ...).

Asardagi qahramonlarning xulq –atvori, xarakter xususiyatlarini ta'riflash. Hikoyadagi ko'chirma gaplarni oddiy gaplarga aylantirib, birinchi shaxsni uchinchi shaxsga aylantirib hikoya qilib berish.

Asarning muallifi va uning yashagan davri haqida qisqacha ma'lumotlar yozib borish va bu ma'lumotlarni tshplab borish.

Kitobni o'rganish va uni qo'llay olish

Mundarija bo'yicha asarning boshi va oxirini aniqlash, muallif haqidagi ma'lumot yoki unga ishoralarni, ularning hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotni topish. Kitob bilan muomala qilish qoidalarini o'zlashtirish. O'zbek va jahon adabiyoti badiiy asarlarining mazmuni bilan tanishib boish.

Grammatika haqida ma'lumot.Gap

Topshiriq bo'yicha gaplar tuzish, ularni boshqa nutq birliklaridan farqlay olish (so'zlar, so'z birikmalari, matn, so'zlar to'plami, mazmun jihatdan tugallanmagan gaplar).

Matni gaplarga bo'lish, mazmun jihatdan yoki qurilishi jihatdan bir-biriga yaqin gaplarni guruhlash. Gaplarni yozish qoidalari.

Grammatik terminlarini bilish: so'zlar, so'z birikmalari, matn, so'zlar to'plami, kichik harf, nuqta.

Gapning tarkibi.

Savollar bo'yicha gapni mazmunli bo'laklarga bo'lish. Gapning egasi va kesimini topish. Gapda ega va kesimning har xil ko'rinishdagi ifodalanishini to'plash.

Ega yoki kesimga ta'aluqli har xil ikkinchi darajali bo'laklar orqali yoyiq gaplar tuzish. (to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol).

ega va to'ldiruvchi, to'ldiruvchi va holni (bir xil so'z turkumida kelgan) ularning bajarayotgan vazifalari, gapdagi o'rni orqali farqlash.

Gaplarni tegishli ikkinchi dadarajali bo'laklar orqali gapning mazmunan aniqlashtirish uchun yoyilgan, tarkiban bir xil gaplarni guruhlash.

Grammatik terminlarni bilish: gap bo'laklari, ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol.

Gapda so'zlarning bog'lanishi

Moslashuv. Moslashuvning ega va kesimning bog'lanish turi ekanligi. moslashuv uchun amaliy ravishda so'z tanlash. Moslashuvning aniqlovchining ega bilan, aniqlovchining to'ldiruvchi bilan, aniqlovchining hol bilan bog'lanish turi ekanligi.

O'zaro moslashgan gap bo'laklarini hisobga olgan holda gaplar tuzish. Moslashuv meyorlariga to'g'irlash maqsadida so'zlarni o'zgartirish.

Boshqaruv. Kesim va to'ldiruvchi, kesim va holorasida so'zlarning o'zaro bog'lanishi.

Nutqda kesim va boshqariluvchi gap bo'laklaridan iborat bo'lgan so'z biroikmalari namunalari zaxirasini to'plash.

Boshqaruv meyorlarini saqlash maqsadida amaliy ravishda so'zlar tanlash yoki so'zlarni o'zgartirish.

Birikuv. Gaplarda kesim va hol o'rtasidagi bitishuv yo'li bilan bog'lanishlarni topish. Gaplardagi so'zlarning bog'lanishini hisobga olgan holda gaplar tuzish.

So'z tarkibi

O'zakdosh so'zlar tuzish va ularning boshqaso'zlar bilan bog'lanishi hamda sintaktik rolini hisobga olib gap tuzish.

Suzlarning gapdagi roli va boshqa gap bo'laklari bilan bog'lanishiga qarab qo'shimchalarini ajratish.

Turli qo'shimchalari bo'lgan so'zlar bilan gaplar tuzish.

O'qish ko'nikmalari

Ovoz bilan, ichida, tez va ongli o'qish. Ovoz chiqarib o'qishda orfoepiya qoidalariga rioya qilish. She'r, asarlardan parchalarni to'g'ri (aniq, ifodali) o'qish, yod olish (individual talaffuz imkoniyatlarini qo'llash orqali).

Matn ustida ishlash.

O'qilgan butun bitta asar yoki uning katta bir qismida muvzusi, asosiy mazmuni voqealar ketma-ketligini belgilash.

Matndan dialog, tasvirlash, bayon etishlarni ajratish. Asarning asosiy mazmun tashkil etuvchi qismlarini tashkil etuvchi qismlari bo'yicha berilgan savollarga javob berish. Sodda va murakkab rejalar tuzish.

Hikoyadan badiiy qismlarni topish (epitetlar, qiyoslash,

ijodiy, obrazli ifodalar). Qahramonlarni aqloqiy-etik meyorlar jihatdan tahlil qilish.

Har xil mualliflarning asarlarini bir-biriga yaqin asarlarini qiyoslash (davr, mavzu, janr, til va h.o). Matndan qismlarni ajratib olish, keyingi bosqichlarda nutq o'stirish darslarida ijodiy ishlarida qo'llash maqsadida ko'chirib yozish. Asarlarni tanlab olib, qisqa va to'liq hikoya qilib berish.

Har xil mualliflarning asarlarini bir-biriga yaqin asarlarini qiyoslash (davr, mavzu, janr, til va h.o). Matndan qismlarni ajratib olish, keyingi bosqichlarda nutq o'stirish darslarida ijodiy ishlarida qo'llash maqsadida ko'chirib yozish. Asarlarni tanlab olib, qisqa va to'liq hikoya qilib berish.

So'z turkumlari

Ot, fe'l, sifat, ravish, olmosh, tartib sonlar.

Gaplarda boshqa so'zlar bilan bog'lanib kelib gaplarda har xil gap bo'laklari rolini bajarib keladigan so'z turkumlari bilan umumiy tanishuv.

So'z tarkibi, o'zak va o'zakdosh so'zlar. Ot, So'z yasovchi qo'shimchalar, So'z o'zgartuvchi qo'shimchalar, asosdosh so'zlar.

Gap: darak gap; so'roq gap; undov gap. Gap bo'laklari. Gapning bosh bo'laklari. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari.

Ta'limning uchinchi bosqichining oxirida o'quvchilarning bilimi va kunikmalariga qo'yiladigan talablar.

O'quvchilar quyidagilarni bilishi kerak:

Gapning tarkibiy tuzilishi uchun zarur bo'lgan barcha nutq birliklarni bilish (so'roq, xabar, topshiriq, undov, inkor); kommunikativ, muloqot turlarini bilish (so'roq, xabar, topshiriq, undov, inkor); gaptuzilishining tahlilida qo'llaniladigan grammatik terminlarni bilish; o' yoki bu sintaktik rolda ifodalanadigan so'z turkumlarini bilish; so'z turkumlarining kategoriyalari va shakli so'zlarning qismini bilish;

O'quvchilarni quyidagilarni bajara olishi lozim:

Savollarni mustaqil tuzish va savol berish; undovchi gaplarni tushunish va o'zi uni nutqida ifodalashi; mashqlardagi topshiriqlarga mos ravishda til materiali bilan ishlash; topshiriqning bajarilishini tahlil qilish va bajarish usulini tushuntirib berish; topshiriqning

bajarilishini noto'g'ri yoki to'g'riligini isbotlab berish; berilgan gapning tarkibiy tuzilishiga mos ravishda so'zning tegishli shaklini hosil qila olish; belgilangan mazmun munosabatlarini ifoda etish uchun so'zlarning bog'lanishi va gapning tarkibni o'zgartirib gaplarni qayta qurish; Har qanday sinonimik qurilmaga sinonimik yangi qurilma topish; so'zlarning turli shakllaridan foydalanilishiga asoslangan holda turlanishning qiyosiy jadvalini tuzish; belgilangan xususiyati bo'yicha so'zlar, so'z birikmalarini guruhlash; har qanday til birligini ta'riflab berish; tushunchalar, xulosalar va qoidalarni shakllantirish; lug'at va izohlovchi jadvallardan foydalanish;

Yil oxirida IV sinf o'quvchilarining bilim, malakalariga qo'yiladigan talablar

O'quvchilar quyidagilarni bilishi kerak:

o'zining yashash joyi, hududidagi tabiatdagi o'ziga xos xususiyatlari (yerning ustki qatlami, ob-havo va unda sodir bo'ladigan mavsumiy o'zgarishlar)ni;

tuproq, suv havzalari, o'simliklar, hayvonlar; odamlarning o'z hududidagi mehnat turlarining o'ziga xosliklari; 2 – 3ertalabki badantarbiya kompleksini bilish;

gorizontni aniqlash, gorizont chiziqlari, gorizont tomonlarini bilish;

kompasning tuzilishi va qo'llanilishi;

Suvning fizik xossasi (rangi, tiniqligi, oquvchanligi, mazasi, suvning uch holati, suning erituvchilik xususiyati)

tuproqning fizik xossalari suvning mavjudligi, havo, loy, qum, chirindining mavjudligi;

dala, o'rmon, qir-adir, suv havzalaridagi o'simliklari;

o'z joyidagi 5–6 hayvonning nomini bilish (uchinchi sinfda bilganlariga qo'shimcha); o'z joyidagi tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlari; Vatanimiz tabiatining o'ziga xosligi;

Vatanimiz poytaxtini bilish;

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutq materialini qisqa muddat ichida o'zlashtirib, amalda (nutqiy muloqotda) qo'llashlariga erishish uchun nimalar va qanday vositalar zarur va qanday omillar asosida ular tilni muloqot vositasi darajasida egallaydi? kabi savollarning amaliy yechimi kar va zaif eshituvchi bolalarning xayotiy khnikmalarini shakllantirish va reabilitatsiyasining omili

xisoblanadi.

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

1. Kar bolalar ta'limida, ona tili fanini o'qitishda tutgan o'rni.
2. Eshitish qobiliyatini aniqlash uchun nimalarni bilish kerak?
3. O'quvchilarning nutqiy va ijtimoiy reabilitatsiyasida eshitish qobiliyatining rivojlantirilishi qanday ahamiyatga ega?
4. Audiologik tekshiruv nima?
5. Eshitishni yakka tartibda rivojlantirishning nimalardag iborat va ona tilini o'qitishda qanday ahamiyat kasb etadi?
6. Eshitish masofasi qanday aniqlanadi?
7. Eshitishni idroki qanday vositalar orqali rivojlantiriladi?
9. Ish masofasi bilan rezerv masofaning farqi nimada?
10. Ish masofasi bilan rezerv masofaning farqi nimada?
11. A.R.Luriya «Yozuvma nutq faoliyatini qanday baholagan?
12. F.F.Rau kar va zaif eshituvchi bolalar uchun yozma nutqning tutgan o'rni haqida qanday ta'rif keltirgan?
13. Rus olimlaridan S.Zikov, T.S.Zikovalar predmetli amaliy ta'lim-kar bolalarning rivojlanishiga ta'siri haqidagi ilmiy xulosalari nimalardan iborat?

QO'SHIMCHA MATERIAL

Ona tilini o'rganishda sinflar bo'yicha o'quvchilar bilimlariga qo'yilgan talablar

1 sinf

Grammatikadan egalanishi lozim bo'lgan bilim, va ko'nikmalar
Dastlabki grammatik umumlashtirishlar

Malakalar:

Berilgan vazifaning maqsadiga mos ravishda quyidagi ko'rinishdagi jumla va gaplarni qo'llab fikr bildirish:

namunaga qarab gaplar tuzish;

berilgan so'z va gapni eshitib farqlash;

harakatni namoish etuvchi rasm ifodasiga mos gap topib qo'yish;
quyidagi so'roqlarni tushunish, ularga javob berish, shu savollarni tegishli o'rinda bera-olish: kim? nima? qilyapti(lar)? nima qildi(lar)? nima qilyapti? nima qilamiz? nima qiladilar? qanday? Qanaqa? kimni? kim? nima? nima bilan, qayerda? (nimada? nimaning ustida?) qayerga? qayerdan?(nimadan?) qachon? qanday qilib?

o'qituvchining bergan savoli va yo'nalishidan kelib chiqib so'zlaning qo'shimchalarini tuzatib borish;

nutqda quyidagi ko'rinishdagi so'z birikmalarni nutqda qo'llash: olma, sabzi, quyon, qo'g'irchoq yasadi; plstilininim yo'q; sinfga, xonaga kirdi: sinfdan chiqdi; sinfdan ketdi; iqqi qavatli uy; qurilish materiali; bitta qalam, bitta olma, ikkita qalam; opamning ko'ylagi, xo'rozning dumi, uyning eshigi, daraxtning bargi;

gapni o'qituvchi taklif etadigan so'zar orqali kengaytirish, yoyiq gapga keltirish;

o'zakdosh so'zlarni guruhlarga birlashtirish va ularni nutqda qo'llash; ma'no jihatdan bir-biriga yaqin va qarama-qarshi so'zlarni tanlash va ularni nutqida qo'llash;

Nutqda murakkab qurilmali gaplarni qo'llash O'qituvchimiz: "Biz endi o'ynaymiz"; "Hovliga chiqamiz" —dedi;

1 sinf

II. O'qish va nutq ustirish

"Nutqning talaffuz qismini shakllantirish" bo'limida

belgilanganidek soʻzlarni ovoz chiqarib, orfoepiya qoidaga rioya qilgan holda ongli, ravon aniq boʻgʻinlarni qoʻshgan holda soʻzlarni yaxlit oʻqish(tanish soʻzlarni mustqil ravishda, yangi soʻzlarni oʻqituvchining yordamida mashq qigan holda).

Bir nafasda (6-8 boʻgʻindan ortiq boʻlmagan) qisqa gaplarni oʻqish. Oʻqituvchi tomonidan qoʻyilgan shartli belgilarga, tinish belgilari va mantiqiy urgʻularga rioya qilgan holda oʻqish.

Oʻquvchilar quyidagilarni bilishi lozim:

Uncha katta boʻlmagan (40 – 60) soʻzlardan iborat, voqealar aniq boʻrttirilgan ertak yoki sheʼrni oʻqish;

asarning nomini alohida taʼkidlash;

belgilab koʻrsatilgan betni va undagi matnni topish;

Oʻqituvchi tavsiya etgan va orasida 1-2 ta taʼaluqli boʻlmagan rasmlari mavjud boʻlgan rasmlardan oʻqilgan matnga mosini tanlash(oʻqituvchining quyidagi savollari yordamida: “ Bu rasm kerakmi?” “Bunisi kerakmi?” va h.o.;

Rasmlarni (oʻqituvchining “Avval nima boʻlgan?”, “Keyin nima boʻlgan? savollari boʻyicha rasmlarni ketma-ketlik bilan qoʻyib chiqish;

Oʻqigan hikoyaning qismlarini rasmlar orqali ifodalash (oʻqituvchining yordamida);

Hikoyaning tegishli qismlariga illyustratsiya tanlay olish;

Oʻqituvchining “Kim haqida oʻqiding?”, “Hikoyanmng nomi qanaqa?” soʻroqlariga javob berish; (Oʻqituvchining savollariga javoban oʻquvchilar hikoyadagi qahramonlar, hikoyada qayd etilgan predmetarning nomlarini taʼriflab berishlari lozim);

Oʻqituvchi tavsiya etgan shakllardan hikoyaning ishtirokchilarini topib koʻrsatish(shakllar plastillin yoki qogʻozdan bajarilgan boʻlishi mumkin); oʻqilgan matn yuzasidan oʻqituvchi bergan savollarga (qisqacha)javob berish;

Berilgan rasmlar yoki bolalar tomonidan chizilgan rasmlar va oʻqituvchining “Bola nima qildi?”, “Bu yerda nima boʻlgan?”, “Keyin nima boʻldi?” savollari boʻyicha oʻqigan matnning mazmunini tiklash;

Mazmunini applikatsiya yoki rasmlar ifodasida voqelik ketma-ketligini, tegishli tartibda joylashtirilgan tayyor rasmlar orqali yoritib berish;

Berilgan ilyustratsiyalar tagiga matn mazmunidan mosini tanlab (oʻqituvchi yordamida va oʻzi mustaqil ravishda) qoʻyib chiqish;

Matndagi notanish soʻzlarni belgilab chiqish, notanish soʻzlaning mazmunini kontekstdan kelib chiqqan holda mazmunini topish;

Oʻquvchilar (yarim yilda 2-3 ta) sheʼrni yod olishi lozim.

2 sinf Grammatika

Dastlabki grammatik umumlashmalar

Quyidagilarni bilishi kerak

Koʻnikmalar:

Namunaga mos ravishda gaplarni topib tanlay olish(yil davomida) namunaga mo gaplarni mustaqil uza olish(yil oxirida);

Gaplardagi soʻzlar sonini aniqlay olish;

Quyidgi savollarni tushunish ularga javob berish, oʻz nutqida qoʻllay olish: kim? Nima? Nima qildi(-lar)? Nima qilgan edi(-lar)? Nima qilyapti(-lar)? Nima qilyapsan? Nima qilamiz? Qanaqa? Kimniki? Kamlarniki? Qaysi? Qaysilar?nimaga? kim uchun? Kmda? Kim bilan? Qayerda?(nmaning yonida(oldida)? Nimaning tepasida?) qayerga? (nimaning yoniga?) qayerdan? (nimaning yonidan(oldidan))?qachon?(nimadan oldin?nimadan keyin?) qanday qilib)

Otlarning qoʻshimchasiz dastlabki holatini toaish; otlar orqali sifatlarni topish; feʼllarni; birinchi shaxs birlikdagi olmoshlarni topish;

Berilgan kimda? Nimada? Kimning? Nima? soʻroqlar boʻyicha otlarning kelishiklardagi shaklini hosil qilish;

Berilgan mavzu boʻyicha rasmlarga, namoish etilgan harakatlarga gaplar tuzish;

Tanish soʻzlar, soʻz birikmalaridan grammatik soʻroqlarga tayangan holda mustaqil gaplar tuzish(yilning boshida) namuna boʻyicha (yilning oxirida);

Namunadan foydalanib soʻzlarning qoʻshimchasidagi xatolarni uzata olish;

Gaplar tuzishda quyidagi soʻz birikmalarni qoʻllash: qalam bilan chizdi, ruchka bilan yozdi, doskaga chiqdi, doskaning oldidan ketdi, uch hildirakli velosiped, ioʻrt qavtli uy, ikkita qalam, beshta oʻquvchi va h.o; rasprostranyat predlojenie s pomomyu voprosov;

Oʻzakdosh soʻzlarni bitta guruhga birlashtirish;

Maʼno jihatdan bir-biriga yaqin va qarama-qarshi boʻlgan soʻzlarni

tanoash va ularni gaplarda to'g'ri to'llash;

Nutqda murakkab tuzilmali . . . O'qituvchi Nozimaga, suv olib kelishi kerakligini aytdi. O'qituvchi "Nozima, suv olib kel"-dedi;" kitobingi o'qi" – dedi onasi boburga;turdagi gaplarni qo'llash;chunki, shuning uchun bog'lovchilarni qo'llab; o'yushgan to'ldiruvchili gaplarni tuzish.

2 -sinf II. O'qish va nutq o'stirish.

Ovozchiqaribongli, aniq, ravono'qish. Ovozchiqarib, uyushgan gap bo'lakli sodda gaplarda, bog'lovchisiz qo'shma gaplarni, lekin, ammo bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplardagi vergullarda mustaqil ravishda pauza qilib o'qish;

Sodda yoyiq gaplardagi tirelarda pazuga rioya qilish. O'qituvchining ko'rsatmasi yordamida tinish belgisi bo'lmagan gaplarda ma'nosiga mos pazuga rioya qilish.

O'quvchilar quyidagilarni bajara olishi lozim:

Mustaqil ravishda(80- 100ta so'zli) hikoya, she'r ertakni o'qish; o'qituvchi tavsiya etgan va orasida hikoya mazmuniga ta'aluqli bo'lmagan rasmlari mavjud bo'lgan rasmlardan o'qilgan matnga mosini tanlash, vategishli taribda joylashtirib chiqish(o'qituvchining "hikoyaga mos ramlarni tanla va tatib bilan joylashir" topshirig'i bo'yicha).

Hikoyaning bayon qilishdagi ketma-ketligini tayyor illyustratsiyalar, rasmlar, shakllar harakatlari (applikatsiyada, maketda) ifodalab berish;

Hikoyani rasmlar yetma-ketliga mos ravishda (o'qituvchi yordamida) qismlarga bo'lish;

Hikoyaga ta'aluqli bo'lgan rasmlar sonini aniqlash, hikoyaning mazmunini rasmlar orqali aniqlash va har bir rasmning tagiga mazmunini ifodalovchi gaplarni yozib chiqish(mustaqil ravishda);

Maketdagi yoki applikatsiyada shakllarni hikoyaning mazmuniga mos ravishda joylashtirish;

"Hikoda nima haqidayozilgan?" mazmunidagi savol yordami bilan uning mazmunini aniqlash;

O'qilgan matn o'qituvchi yoki o'rtoqlari bergan savollarga qisqa yoki to'lik (yozma yoki og'zaki) javob berish;

O'qituvchi bergan asmlar yoki o'rtoqlari chizgan rasmlarga

tayanib hikoya tuzish;

Berilgan reja yoki rasmlar asosida o'qigan hikoyaning mazmunini hikoya qilib berish;

O'rtog'iga hikoyaning mazmunini gapirib berish va o'rtog'ining hikoyasini tushunish;

Matnning mazmuniga tayanib o'qigan hikoya mazmunini o'qituvchiga savol berib, rasmlarni joylashtirib, ularning to'g'riligini aniqlash orqali tushunganini aniqlab olish;

O'zining hayotiy tajribasidagi voqealarni hikoyaning mazmuniga moslashtirib aytib berish, hikoyadagi voqealarga mos yoki o'xshash bo'lgan boshqa hikoyalarni eslab uni o'qilayotgan hikoya mazmuniga taqqoslash(o'qituvchining yordamida);

O'qituvchining savollari orqali hikoya ishtirokchilarining haraktlariga baho berish;

Kontekstdan kelib chiqqan holda yangi so'zarning mazmunini tushunish, gaplardagi so'zlarni mazmunan yaqin s va o'ziga tanish so'zlar bilan almashtirish orqali tushunib olish;

Hikoyadan suhbatni ajratib olish, (o'qituvchining yordamida) hikoyani rollarga bo'lib o'qish;

Kerakli hikoyani topish uchun mundarijadan foydalanish;

O'quvchilar (yarim yillik davomida3 – 4 ta) she'rni yod olishi lozim.

3 sinf Grammatika.

Dastlabki grammatik umumlashtirishlar

Ko'nikmalar:

Vaziyatga mos ravishda, topshiriqqa binoan quyidagi mazmunlarda gaplar tuzish;

otbirat i stroit predlojeniya po obrazu;

Gaplardagi so'zlar sonini aniqlash va berilgan matnda gaplarni aniqlab nuqta bilan belgilab chiqish;

Gaplarda kim? So'roqli so'zlarni aniqlash. Quyidagi savollarga javob topish: "Gap kim haqida? Kim? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlarni topish.

Birinci va ikkinchi sinf dasturida berilgan so'roqlariga javob topish, va Nima qilyapman? Nima qilaman? Nima qilaman? Nima qilasan? Nima qilaszlar?savollarga javob berish;

Gaplarda sifatlar bilan ifodalangan aniqlovchi soʻzlarni topish;
Toʻldiruvchilarga qoʻyilgan chego? o kom? o chem? chego(net)?
za chem? savollarga javob berish;

Hollarga qoʻyilgan quyidagi savollarga javob berish: qayerda?
Nimaning oldida? Nimaning ostida? nimaning yonida? Qayerga?
Qayerdan? Qachon? Qanday qilib?

Berilgan otlarning kelishiklardagi shakllarini savollar yordamida
hosil qilish(o chem? o kom? komu? s kem?)

Oʻqilgan asar yuzasidan berilgan mavzuda gaplar tuzish;

Namunadagi grammatik soʻroq yoki namuna asosida berilgan
soʻzlarga tayanib tanish soʻzlardan gaplar tuzish;

Mustaqil ravishda soʻroqlar qoʻyish orqali soʻzlardagi
qoʻshimchalarni tekshirib xatolarni tuzatish;

Quyidagi tiplar, koʻrinishlardagi soʻz birikmalarni nutqda qoʻllash:
cholga yordam berdi, Lobar bilan oʻynadi, togʻdan uchib tushdi,
Nodir bilan yasadi, Azimjonga berdi, daraxtdan tushdi, tomdan uchib
tushdi, teatrga bordi, maktabga keldi, uchta laftar, oltita nuqta, oʻnta
chizgʻich, bir kilogramm qant, choynakning joʻmrangi.;

Gapda soʻzlarning toʻgʻri joylashish taribiga rioya qilish;

Oʻrin-payt hoini bildirgan soʻzlarni gapning boshida kelgan holda
qoʻllash: Kecha biz sayrga chiqdik;

Sodda yigʻiq gaplarni gapning mazmuni va maqsadiga mos
ravishda kengaytirish;

Berilgan gaplarni mazmun jihatdan yetishmayotgan soʻzlar bilan
toʻldirish(ega, kesim);

Gap tarkibidagi ortiqcha soʻzlarni chiqarib tashlash;

Oʻzakdosh soʻzlarni guruhlashtirish;

Mazmun jihatdan bir-biriga yaqin va qaama-qarshi boʻlgan
soʻzlarni topish;

Ulni gaplarda toʻgʻri qoʻllash;

Nutqida tuzilishi murakkab boʻlgan gaplarni qoʻllash: quyidagi
tipdagi koʻchirma gapli: Uqituvchi bolalardan soʻradi:” Bugun kim
navbatchi?”; chunki, qachon, qanday qilib; uyushgan gap boʻlaklari
bilan(toʻldiruvchilar, oʻrin-payt hol bilan).

3 sinf Oʻqish

II. Oʻqish va nutq oʻstirish

Ovoz bilan ongli, ravon va tez oʻqish.Oʻqish paytida “Nutqning
talaffuz qismini rivojlanirish” boʻlimida koʻrsatilganidek orfoepiya
qoidalariga rioya qilish. Oʻqituvchining koʻrsatmasiga binoan tinish
belgilarisiz mazmunga mos ravishda pauzalar qilishni bilish.Oʻqishda
mantiqiy urgʻularga rioya qilish (oʻqituvchi bilan matnni tahlil
qilgandan soʻng)Angi matnni ichida oʻqish.

Oʻquvchilar quyidagilarni bilishi lozim: hikoyani (120 – 140soʻzli)
,maqolani, ertakni, sheʼrni, masalni (oʻqituvchining yordamida)
oʻqish;

Hikoyani illyustratsiyaar yoki chizmalar asosida tugallangan
mazmunli qismlarga boʻlish, boʻlimlarda asosiy gʻoya, mazmunini
topish va ajratish;

Oʻqituvchining yordamida oʻqigan hikoyaga reja tuzish reja asosi
sostavlyat s pomomyu uchitelya kratkiy plan prochitannogo putem
nazıvaniya chastey rasskaza;

oʻqilgan matn yuzasidan oʻqituvchi tavsiya etgan rasmlardan
asosiy mazmun ifodalanganlarini tanlash;

hikoyaning rasmlı rejasini tuzish;

oʻrtogʻi tomonidan tuzilgan hikoya rejasini baholash(birgalikda
oʻqilgan matnga applikatsiyalar tizimini yaratish);

“Hikoyada nima haqida bayon etilgan?” soʻrogʻi yordamida
matnning asosiy mazmunini aytib berish(oʻquvchi oʻqituvchining
yordamida hikoyada yoritilgan mavzuning asosiy voqealari hqida
xabar bera olishi kerak);

Oʻqituvchi yoki oʻquvchilarga berilgan savollar yordamida
hikoyan tushunmaganlarini aniqlab olish, oʻqilgan hikoyaning
mazmunini aniqlab olish,sabab- oqibatları orasidagi brgʻliqliklarini
aniqlab olish;

jamoā boʻlib tuzilgan tayyor reja asosida qisqa va kengytirilgan
holda(ogʻzaki va yozma ravishda) oʻqigan matnning mazmunini
yoritish;

koʻgazmati material yoki rasmlarini qoʻllab yoki tasavvur etgan
holda(oʻqituvchining yordamida , mustaqil ravishda) oʻqigan
matnning kengaytirilgan rejasini tuzish;

oʻqigan hikoya yoki maqolani stnf doshlariga soʻzlab berish,

o'rtoqlarining aytib bergan hikoyasini tushunish, o'nga matn yuzasidan savollar bera olish, u aytib bergan hikoyani qisqacha yozib borish, matndan foydalangan holda yozuvlarining to'g'riligini tekshirish (o'qituvchining yordamida);

qahramonlarning harakatlarini tushuntirib berish, o'qituvchining yordamida qahramonlarning xarakterini, harakatlar sodir bo'layotgan vaqt va undagi vaziyatlarni ifodalovchi, belgilovchi so'zlar va iboralarini topish;

Hikoya va maqolalardan odamlar, tabiat, hayvonlar haqida ma'lumotlar to'plash; o'qigan maqola, hikoyalar asosida o'zi mustaqil hikoya tuzishi (mavzuni o'qituvchi belgilaydi); o'qigan matnini o'zining kuzatuvlari asosidagi yozuvlar bilan taqqoslash;

yangi so'zni uning tanish qismi yoki hikoyaning mazmuni orqali tushunib olish; o'z fikrini bayon qilish uchun eng qulay va o'rinli so'zlarni topib qo'llash, so'zlarni mazmun jihatdan yaqin va qarama-qarshi ma'nodagi so'zlar bilan almashtira olish, nutqda solishtirma ma'nolardan foydalanish; (qordek oppoq, kunduzdek yorug');

topishmoqlarning (yil fasllari haqidagi, hayvonlar haqidagi) mazmunini (o'qituvchining yordamida) tushunish;

Yil davomida o'quvchilar (yarim yilda 4-5 ta) she'rlarni va bir nechta toishmov va tabiatning tasvirlovchi matn qismlarini bilishi lozim;

O'quvchilarning bilim va malakalarini baholash bo'yicha tavsiyalar

O'quvchilarning bilimlarini (og'zaki javobi va yozma ishi)ni baholashda o'qituchi quyidagi mezonlarga tayanadi:

“ baho, o'tilgan mavzu materialini o'quvchi o'zining tabiatdagi kuzatuvlari bilan asoslab to'liq, to'g'ri, mantiqli javob berganda qo'yiladi. Bunday tabiatshunoslikka oid leksikani o'zlashtirilganligi, mazkur sohaga oid iboralar qo'llanilgan bog'lanishli nutqi inobatga olinadi. Nutqidagi berayotgan javobining mazmuniga ta'sir etmaydigan darajadagi agrammatizmlar inobatga olinmaydi. O'qituvchining ayrim hollarda yo'naltiruvchi, esga soluvchi yordamiga yo'l qo'yiladi.

“ baho, o'tilgan mavzu material yuzasidan berilgan javob yoki yozma ish asosan yuqorida qayd etilgan talabga javob bersa, lekin bayon etilishida 1-2 ta noaniqliklar bo'lsa, ya'ni javob yetarli darajada

to'liq emas, lekin to'g'ri bo'lganda qo'yiladi. Zarur bo'lgan o'rinda o'quvchiga tavsiyalar beriladi. Nutqidagi berayotgan javobining mazmuniga ta'sir etmaydigan darajadagi agrammatizmlar inobatga olinmaydi.

“ baho, o'tilgan mavzu material yuzasidan o'quvchi faqat o'qituvchining yo'naltiruvchi savollari orqaligina javob bersa va javobi hamda yozma ishining sifati bilimining to'liq ravishda ongli emasligini bildirganda qo'yiladi. Bayon etilishida 1-2 ta xatolari o'rganilgan material kuzatuvlariga asoslangan bo'lmasa.

“ baho o'quv materialining ko'p qismini bilmagan, yo'naltiruvchi savollardan foydalana olmagan va o'quv materialini mazmunini aks ettira olmagan o'quvchiga qo'yiladi.

“ baho, o'tilgan mavzu materialini o'quvchi bilmasa va tushunmagagan holda qo'yiladi va berilgan savollarni tushunmaganda qo'yiladi.

Baho aniq amaliy ish uchun, sayrda bajarilgan ish uchun, geografiya maydonchasida (joyida) bajarilgan ish uchun, tajriba – sinov maydonchasida bajarilgan ish uchun qo'yiladi. Bunda bajarilgan ishning izchiligi va aniqligi, uning mustaqil bajarilganligi, xulosalarning to'g'riligi va ularni to'g'ri ifodalab berilishiga qo'yiladi. Har doim o'quvchining ishi “Ish daftari” bilan birgalikda baholanadi. Grammatik va boshqa xatolar o'qituvchi tomonidan tuzatilib boriladi.

Choraklik yoki yillik yakuniy baholashda o'quvchining bilimi yil davomidagi og'zaki javoblari, yozma ishlari, amaliy ishlari uchun chiqarilgan choraklik baholari hisobga olinadi.

FOYDALANILGAN VA FOYDALANISH UCHUN TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR

1. Maxsus maktab, maktab-internatlari dasturlari majmuasi. Toshkent 2009 y.
2. A.Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, 1992 y.
3. Aksenova L.A. Sotsialnaya pedagogika v spetsialnom obrazovanii. – M.: Akademiya, 2001.
4. Boskis R.M. Gluxie i slaboslyshayushie deti. – M.: Vldos, 2001.
5. Varenova T.V. Teoriya i praktika korreksionnoy pedagogiki. – Minsk: OOO Asar, 2007.
6. Vygotskiy L.S. Problemy defektologii. – M.: Prosveshchenie, 1995.
7. A.I.Dyachkov i dr. Defektologicheskiy slovar. Moskva, 1970.
8. A.G.Zikeyev. Obuchenie uchashixsya podgotovitelnoy, 1-1 klassov shkolы gluxix. Moskva, .
10. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004.
11. Lapshin V.V., Puzanov B.P. Osnovy defektologii. Moskva .
12. Leongard E.I. Ya ne xochu molchat! Moskva.
13. Mavlonova R., To'rayeva O., Holiqberdiyev K. Pedagogika. – Toshkent: O'qituvchi, 2001.
14. L.R.Mo'minova, D.A.Nazarova maxsus ta'lim atamalarining izohli lug'ati. Toshkent, 2010 y.
15. Problemy psixologii i defektologii. Mezhvuzovskiy sbornik nauchnyx trudov. Almaty, .
16. Rahmonova V.S. Defektologiya va logopediya asoslari. Toshkent, 1990 y.
17. Surdopedagogika. Pod red. Ye.G.Rechiskoy. – M.: Vldos, 2004.
18. Быкова L.M. Vishnevskaya Ye.E. Metodika razvitiya rechi gluxix shkolnikov v mladshix klassax
19. Быкова L.M. Razvitie svaznoy rechi gluxix uchashixsya nachalnyx klassov. M. 1989
20. Marsinovskaya Ye.N. Osnovy predmetno prakticheskogo obucheniya gluxix shkolnikov M. 1985
21. Morozova I.D. Vidy izlozheniya i metodika ix provedeniya M. 1984

22. Korsunskaya B.D. Chitayu sam Kniga dlya chteniya gluxix doshkolnikov M. 1985
23. Korsunskaya B.D. Razvitie rechi gluxix doshkolnikov M 1969.
24. F.F.Rau, N.F.Slezina Metodika obucheniya gluxix proiznosheniya – Moskva 1990
25. U.Fayziyeva "Alifbe 0-1 sinflar uchun darslik. Toshkent." Niso Poligraf" 2022y.
26. U.Fayziyeva "Nutq o'stirish" 1-sinf uchun darslik Toshkent." Niso Poligraf" 2022y.
27. U.Fayziyeva "Nutq o'stirish 2-sinf uchun darslik Toshkent." Ilm ziyo" 2022
28. U.Fayziyeva "Talaffuz" 4-sinf uchun darslik Toshkent." Niso Poligraf" 2021y.
29. F.Qodirova "Predmetli amaliy ta'lim" 0-sinf uchun darslik. Toshkent 2023y.
30. U.Fayziyeva "Talaffuz" 5-sinf uchun darslik Toshkent." Ilm ziyo" 2021
31. U.Fayziyeva "Ona tili" 4-sinf uchun darslik Toshkent." Yangiyo'l" 2022
32. U.Fayziyeva "Ona tili" 5-sinf uchun darslik Toshkent." Yangiyo'l" 2022
33. F.Qodirova "Predmetli amaliy ta'lim" 1-sinf uchun darslik. Toshkent 2022y.
34. F.Qodirova "Predmetli amaliy ta'lim" 2-sinf uchun darslik. Toshkent 2021y.
35. F.Qodirova "Predmetli amaliy ta'lim" 3-sinf uchun darslik. Toshkent 2021y.
36. Dadaxo'jayeva N. "Zaif eshituvchi o'qovchilarga ko'p xonali sonlar bilan amallar bajarishni o'rgatish" dissertatsiya.
37. U.Fayziyeva. "Surdopedagogika" O'quv qo'ndanma "Sano-standart" 2020y.
38. Fayziyeva U. Matematika 0-1 –sinf darsligi "O'qituvchi", 2006 y.

U.Y. FAYZIYEVA

**ONA TILI FANINI O'QITISHNING
MAXSUS METODIKASI**

DARSLIGI

Muharrir: X. Tahirov
Texnik muharrir: S. Meliqo'ziyeva
Musaxhih: M. Yunusova
Sahifalovchi: A. Muxammadiyev

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020 y.
Bosishga ruxsat etildi 17.08.2024 y.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'ozi.
"Times New Roman" garniturasini.
Xisob-nashr tabogi. 11,5.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 2664552.

«Ilm nurli kitob» MChJ bosmaxonasida chop etildi.

Nashriyot tel. raqami +998 (94) 673-66-56

